

A kora újkori női diskurzus lehetőségei
Női tapasztalat a hosszú reformáció kontextusában

Reciti konferenciakötetek · 24

Sorozatszerkesztő

SZABÓ-REZNEK ESZTER

A kora újkori női diskurzus lehetőségei

Női tapasztalat
a hosszú reformáció kontextusában

Szerkesztette

GESZTELYI HERMINA
MÓRÉ TÜNDE

reciti
Budapest
2023

A kötet a Centre for Reformation Studies, Budapest munkatervének részeként készült, megjelenését a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatja.

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

A borítón Jan Vermeer *Levéltíró és szobalány* (1670) című festményének részlete látható

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978-615-6255-88-4
978-615-6255-89-1 (pdf)

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

GESZTELYI HERMINA–MÓRÉ TÜNDE Szerkesztői előszó	7
TÓTH ZSOMBOR Hosszú reformáció, világi tapasztalat és női diskurzus(ok) Néhány tanulság a nagyajtai Cserei és a bethleni Bethlen család nőtagjainak írás- és szöveghasználatáról (előtanulmány)	9
GYULAI ÉVA <i>Litterulas meas obortis conspersas lacrymis... accipies</i> NagyLucsei Dóczy Zsuzsanna tizenkettedik gyermeke szülésekor, egyben halálos ágyán írt levele férjéhez, Thököly Sebestyénhez (1596)	31
MÓRÉ TÜNDE A kegyes nemesasszony a temetési orációkban: Országh Ilona és Sembery Fruzsina	55
PAPP INGRID A nők családban betöltött szerepe a kora újkori biblikus cseh nyelvű művekben	73
HERNÁDY JUDIT Panasz és vigasztalódás Révay Erzsébet lírájában	81
GESZTELYI HERMINA Wesselényi Kata imádságai	95

PETRŐCZI ÉVA	
Lobkowitz Poppel Évától Lady Mary Wortley Montagu-ig	109
H. KAKUCSKA MÁRIA	
Gondolatok a „hosszú reformáció”-ról és a közoktatás, a nőnevelés atyjáról, Juan Luis Vivesről	119
Névmutató	135
A kötet szerzői	141

Szerkesztői előszó

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében működő Centre for Reformation Studies és az MTA BTK Lendület – Hosszú Reformáció Kelet-Európában kutatócsoport által 2022. június 14-én megrendezett azonos című műhelykonferencia előadásainak tanulmányra bővített változatát tartalmazza. A rendezvényen elhangzott tíz előadás közül végül hét szerepel jelen kötetben. A fennmaradó tanulmányok egy része folyóirat-közleményként már napvilágot látott. A tanácskozás célja az volt, hogy elhelyezze a nők és a női tapasztalat szerepét a hosszú reformáció folyamatában, elsősorban a kutathatóság és a forrásadottságok módszertani problémáját a középpontba állítva.

A tanulmányok három témakörhöz kapcsolódnak, amelyek közül – a konferenciafelhívással összhangban – nagy hangsúlyt kapott a protestáns női szerepek és annak közvetítő médiumai. Tóth Zsombor nyitótanulmánya módszertani és historiográfiai megfontolások alapján kérdez rá a kora újkori női diskurzus kutathatóságára. Gyulai Éva, Móré Tünde és Papp Ingrid írásai is a halotti beszédekre támaszkodtak, az első két szerző a 16. századi latin nyelvű nyomtatott, Papp pedig a biblikus cseh nyelvű szövegeket vizsgálta. Hernády Judit a panasz és a vigasztalódás poétikai eszközeire kérdez rá Révay Erzsébet lírájában. Gesztelyi Hermina hasonló témát választott, amikor Wesselényi Kata imanaplóinak gyászverseit elemzi. H. Kakucska Mária Juan Ludovico Vives oktatási traktátusainak szövegahagyományát követi végig a magyarországi szerzők nevelési tárgyú írásában, Petróczi Éva tanulmánya pedig arra kíváncsi, hogy a hagyományosan női szerephez kapcsolt tevékenységek hogyan jelennek meg az eltérő tradíciókban Lobkowitz Poppel Éva és Mary Wrothley példáján keresztül.

Gesztelyi Hermina–Móré Tünde

Hosszú reformáció, világi tapasztalat és női diskurzus(ok)

Néhány tanulság a nagyajtai Cserei és a bethleni Bethlen család nőtagjainak írás- és szöveghasználatáról (előtanulmány)

I. Bevezető

A hosszú reformáció kutatása és legfontosabb eredményei igazolják, hogy a reformációnak mint megélt tapasztalatnak az értelmezése olyan multidiszciplináris megközelítést kíván, amely meghaladja a hagyományos egyház-, eszme- vagy művelődéstörténeti kérdésfelvetést.¹ Az elit és populáris regiszterek komplementer viszonya, a profán és szakrális dimenziók sajátos átmenetei erőteljesen kiemelték az ún. világi tapasztalat (*lay experience*) kutatásának a jelentőségét.² Ez a megközelítés a nem feltétlenül teológiai szempontból iskolázott individuumokra koncentrál, célja annak megértése, hogy az ordinált papokként bizonyos egyházi szolgálatot teljesítő egyének, sőt hittudósok vagy úgy általában az egyházi emberek reformációhoz köthető, vagy abból eredő spirituális tapasztalatához képest milyen volt, hogyan jött létre és hogyan hatott a teológiailag alig vagy egyáltalán nem képzett világi emberek reformációval kapcsolatos *megélt tapasztalata*. Magyarán a fő kérdés az, hogy az a bizonyos *világi tapasztalat*, nem az egyházi, a felekezeti és intézményesen elkötelezett teológusok, hanem a világi emberek szempontjából, hogyan és miből jött létre, illetve miként befolyásolta ezeknek az individuumoknak a (hit)életét.

Bár a nem egyházi emberek vallásos életére, netán személyes kegyességére vonatkozó tudásunk egyik legfontosabb forrása az egyházi vizitáció és az ekkor ke-

1 TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Humanizmus és reformáció 41 (Budapest: BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023), 28–29.

2 Uo., 83.

letkező jegyzőkönyvek vagy bármilyen erről referáló írásos feljegyzés, ezek, ne fedjük, elsősorban a hivatalos látogatást végző egyházi személyek intézményesen elfogult látásmódját és az ebből adódó megítéléseket rögzítik. A közösség tagjainak kikérdezése is az intézményesen releváns szempontok (pl. egyházfegyelmi megfontolások) értelmében történt, nem a világi emberek megélt vallásos tapasztalatára vonatkozott, hanem elsősorban az egyházi doktrinális és fegyelmi előírások betartására vagy áthágására. Ebben a partikuláris kontextusban válik számomra relevánssá az a kérdés, hogy a reformáció világi tapasztalatán belül milyen *női jelenléttel* számolhatunk, és ez a jelenlét kifejezést nyer-e egy különleges *női diskurzusban*. Vagyis arra kérdezek rá, hogy a megélt világi tapasztalatnak van-e nemi szempontból elkülönülő, tehát kizárólagosan nőiként definiálható összetevője. Továbbá, amennyiben létezik ez a partikuláris *női* összetevő mint koherens diskurzus, megvizsgálendő, hogy ez valóban exkluzív női szempontok, netán nőiként definiálható világlátás érvényesülését feltételezi-e vagy nem. Végül azt is tisztáznunk kell, hogy a férfiak jelenléte és diskurzusa, amennyiben nemi szempontok alapján tényleg ily módon elkülöníthető a kettő, miként viszonyul a női diskurzushoz, mi a köztük lévő kapcsolat. A teljesség igénye nélkül teszek kísérletet a továbbiak során e kérdések megválaszolására, miközben a fókuszom szükségszerűen a 17. és 18. századra kerül, hiszen nagyjából ekkortól rendelkezünk olyan, sajnos nem túl terjedelmes írott forráskorpussszal, amely ezt a típusú vizsgálatot lehetővé teszi.³

Érvelésemet egy *makroszintű* áttekintéssel kezdem, amelynek során a hosszú reformációban (1500–1800) a női jelenlét konfesszionális, kulturális-társadalmi és irodalmi mintáit jelölöm meg, majd egy esettanulmánnyal folytatom, amelyben előbb a női íráshasználat mikroszintű esetelemzését végzem el, illetve a makroszintű mintáknak az egyéni íráshasználatban megragadható jelenlétét és hatását értelmezem. Az esettanulmány és valójában az egész dolgozat fókuszában a nagyajtai Cserei és a bethleni Bethlen család női íráshasználóinak az írás- és szöveghasználati habitusai nyernek érdemi kifejtést.

3 Erre a kérdésselvetésre nemcsak szövegek vizsgálatával kereshetünk válaszokat, hanem az ún. non-textuális források, tehát használati és személyes vagy közösségi tárgyak elemzése által is. Mindazonáltal ez az előtanulmány kizárólag írás- és szöveghasználati vizsgálatokat indítványoz és szöveges források elemzésére korlátozza okfejtését.

II. Makroszint: Női jelenlét a hosszú reformációban

A reformáció nagy mértékben alakította át a késő középkor teológiáját és devocionális kultúráját, illetve a feminin szerepeket és identitásmintákat, melyek egy részéről teljességgel le is mondott. Teológiai szempontból Jézus Krisztus egyetlen közbenjáróként való meghatározása radikális változást hozott Szűz Mária és a szentek megítélésében, hiszen ez utóbbiak a legfontosabb mediátori funkciójukat a protestáns megítélés szerint már nem gyakorolhatták. Ez a változás Szűz Mária anyai és mediátori szerepkörét, beleértve patrónusi státuszát országok és nemzetek felett, és az egész hozzá kapcsolódó jellegzetesen feminin kultuszt tette zárójelbe. A középkor óta közkedvelt női szentek is hasonló sorsa jutottak. Úgy tűnik tehát, hogy a kora újkori felekezeti megosztottság a nem-katolikus denominációk esetében kevesebb reprezentációs teret és lehetőséget engedett a vallásos-devocionális lényegű női jelenlét performálására és imitálására. A kora újkori protestáns gyakorlatban tehát a szentek kultuszával együtt a középkori hagiográfiai tradíció és ennek irodalmi hagyománya is mellékvágányra került, a szentek, de különösen a női szentek legendái többnyire elkerülték a protestáns olvasók érdeklődési körét. Mivel a kora újkori protestáns mártírológia teoretikusai létrehozták a maguk, azaz protestáns tanúbizonyoságot tevőkről szóló biografikus elbeszéléseit, ami egy ún. *kálvinista élettörténet* (*Calvinist life-writing*) megjelenéséhez vezetett,⁴ a protestáns olvasók feltételezhető módon inkább ezeket a szövegeket fogyasztották. Ennek tudható be, hogy a reformátorok és a tanúbizonyoságot tevő mártírok és konfesszorok élettörténetei egy új protestáns hagiográfia részeként kerültek be a közösségi emlékezetbe és váltak egy új, a középkortól eltérő mártírológiai irodalom fikcionalizált hőseivé.

Bár John Foxe (1516–1587) mártírológus nem riadt vissza attól, hogy a perzekúciót elszenvedő és akár a végső tanúságtételt, a halált is vállaló női mártírokat megörökítse mártírológiai munkájában,⁵ ez nyilván nem vetekedhetett a közép-

4 A kálvinista élettörténet fogalmához lásd: Catharine RANDALL COATS, (*Em*)*Bodying the Word: Textual Resurrections in the Martyrological Narratives of Foxe, Cresspin, De Bèze and D'Aubigné*, Renaissance and Baroque Studies and Texts 4 (New York: Lang, 1992), 1–32.

5 Anne Askew (1521–1546) tanúságtétele és mártíromsága egy releváns példája ennek, hiszen nem adta fel protestáns elveit, így miután megkínózták, máglyahalál várt rá. Az esetnek a Foxe által írt mártírtörténeti elbeszélése elérhető online változatban is, hozzáférés: 2024.08.07, <https://www.dhi.ac.uk/foxe/index.php?realm=text&gototype=&edition=1576&pageid=1229>.

Az eset szakirodalmi tárgyalásához lásd: Luc RACAUT, „La confession de foi d’Anne Askew: le martyre au féminin en 1546”, in *Les Affrontements religieux en Europe: du début du XVIe au milieu du XVIIe siècle*, szerk. Véronique CASTAGNET et al., Histoire et civilisations, 165–176 (Villeneuve d’Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2008).

kori, illetve a kora újkori női katolikus szentek számával és kultuszuk jelentőségével. Ezen a mértéken és arányon az sem javított, hogy a 17. század folyamán a fejlett alfabetizációt mutató nyugat-európai országokban számos nem-katolikus nő ragadott tollat és vált láthatóvá és hallhatóvá, vagy hogy a hosszan elnyúló hugenotta-ellenes perzekúció hatására, illetve a Sivataq Egyház (L'Église du désert) létrejöttének és működésének kontextusában a fiatal lányoknak és a nőknek is kiemelt szerep jutott. Elég itt az egész hugenotta ellenállás szimbólumává vált, a börtönben hosszasan sínylődő Marie Durandra (1711–1776) utalni,⁶ vagy a névtelen profétanőkre és lánygyermekre mint inspirált látnokokra. Ezek együttesen működtették azt a sajátos feminin lelkeséget és eksztatikus, sivatagi miszticizmust, ami az egész Sivataq Egyházat áthatotta és jellemezte.⁷ Hozzátehetjük ehhez azokat a megfontolásokat és tényeket is, hogy a katolikus szentkultusz nem feltétlenül szűnt meg mindenhol a reformációval kezdődően, hanem néha átalakult a női szent tisztelete: eltérő módon, más rituális beágyazottságban, vagy ennek hiányában, de bizonyos esetekben fennmaradt. A női szerzetesrendek és közösségek sorsa is nagyon eltérő képet mutat a reformáció kezdetekor Angliában és Európában. Ellentétben az angliai radikális fellépéssel a szerzetesrendek és főként ezek anyagi javai ellen, az európai kontinensen jóval komplexebb helyzet alakult ki, a feloszlatást elutasító, vagy egyénileg távozni nem óhajtó női szerzetesek néha sikerrel védték meg a közösségüket és javaikat, még akkor is, ha ennek az ára a reformált hit felvétele és gyakorlása volt.⁸

Indokoltnak tűnik tehát az a megállapítás, hogy a reformációval kezdődően a női jelenlét megmutatásának mind az eszköztára, mind a jelentősége eltérő hangsúllyal érvényesült a különféle konfesszionális teológiák és kegyességgyakorlási kultúrák hatására. A női jelenlét közvetlen bibliai előképei felekezeti hovatartozástól függetlenül többé-kevésbé érvényben maradtak, de ha a kora újkori mártírológiai hagyományra tekintünk, azt láthatjuk, hogy a közös an-

- 6 Marie Durand protestáns hősként való értelmezéséhez lásd: Yves KRUMENACKER, „Marie Durand, une héroïne protestante?” *Clio. Femmes, Genre, Histoire* 30 (2009): 79–97. Életének, illetve hosszas fogságának a történetéhez és vonatkozó forrásaihoz lásd: Céline BORELLO, szerk., *Résisté. Lettres de la tour de Constance* ([Maison-Laffitte]: Éditions Ampelos, 2018), 1–115; illetve Daniel BENOÏT, *Marie Durand Prisonnière à la Tour de Constance (1715–1768). Sa famille et ses compagnes de captivité d'après des documents inédits* (Toulouse: Société des livres religieux, 1884).
- 7 Kirk R. MACGREGOR, „Desert Spirituality in 17th and 18th Century French Calvinism”, *Religious Studies and Theology* 26, 2. sz. (2008): 203–231.
- 8 Amy E. LEONARD, „Female Religious Orders”, in *A Companion to the Reformation World*, szerk. R. Po-chia HSIA, Blackwell Companions to European History, 239–254 (Oxford: Blackwell Publishing, 2004).

tik és patrisztikai örökségen túlmenően eltérő, konfesszionálisan behatárolt hagiográfiák és biografikus narrációk jöttek létre és kerültek előtérbe. A kora újkori női jelenlét a katolikus kegyességi kultúrában és irodalomban nem feltétlenül jobb, sokkal inkább változatosabb megjelenítési repertoárt tudott aktivizálni és használni, mint a protestáns oldal. Itt ugyanis az érvénybe lépő teológiai és devocionális jellegű reformok következtében egy olyan Krisztus-centrikus irány valósult meg, amely *eltérő jelentőséggel* illetve *és más* módon határozta meg a női jelenlét jelentőségét, reprezentációját és használatát a devocionális kultúrában.

A továbbiakban erre a protestáns, még pontosabban erdélyi református hagyományra fókuszálok, és arra teszek kísérletet, hogy a női jelenlét sajátosságait értelmezem egy olyan forráskorpuszon, amely ezt a jelenlétet a női íráshasználaton keresztül teszi vizsgálhatóvá.

III. Mikroszint 1.: női íráshasználók a nagyajtai Cserei és a bethleni Bethlen családban

A női jelenlét megértésének és a par excellence női diskurzusnak a vizsgálatához azoknak a kéziratos és nyomtatott forrásoknak az azonosítása szükséges, amelyek a reformációnak az ún. világi tapasztalatán belül a sajátosan nők által megélt impressziókat rögzítették és őrizték meg. Ám mielőtt ezeknek a forrásoknak a szoros olvasását elvégeznénk, egy mediális és társadalomtörténeti vonatkozású kérdést is meg kell válaszolnunk: milyen jellegű és mértékű volt a nők részesedése az írásos kultúrában? Felismerhető-e, esetleg leírható-e egy általános érvényű minta, amely a protestáns felekezeti, de különféle társadalmi rétegekből származó női írástudók írás- és szöveghasználati praxisát, vagy legalábbis írás- és olvasási szokásait értelmezné? E kérdések további érdemi tárgyalásához egy olyan esettanulmányt javaslok, amely a 17. századi erdélyi társadalom két végső pólusán helyet foglaló református család női írástudóinak az íráshasználatát hasonlítja össze röviden. A következőkben tehát a kancellár Bethlen Miklós (1742–1716) és a lófő székely Cserei Mihály (1667–1756) köre szerveződő bethleni Bethlen család és a nagyajtai Cserei család női írástudóinak kéziratos íráshasználatát, illetve, ahol a források lehetővé teszik, olvasási szokásait hasonlítom össze. Ezt a választást nemcsak azt indokolja, hogy mindkét család történetével, különösen azok két férfi tagjának, Bethlen Miklósnak és Cserei Mihálynak a kéziratos hagyatékával több mint

két évtizede foglalkozom,⁹ hanem az is, hogy tanulságos módon cáfolják a bevett nézetet, miszerint a társadalmi elit szükségszerűen fejlettebb írástudást tudhat magáénak a kora újkorban. Nem utolsósorban az sem érdektelen, hogy mindkét család fent említett férfitagjain keresztül erős református szellemiséget reprezentált, ám családtagjaik eltérő felekezettűek voltak. Bethlen Miklós anyai nagyapja, Váradi Miklós unitárius, a református Cserei Mihály édesanyja, Cserei Judit (?–1712 után), lánykori nevén is Cserei, pedig katolikus volt. Arról nem is beszélve, hogy Cserei Mihály első felesége, Kun Ilona, unitárius volt.

A nagyajtai Cserei családi levéltárnak csak a töredékei maradtak fenn, hiszen Mihály ága kihalt, fia, Cserei György pedig nem hagyott fiúutódot maga után. A könyvtár és a kéziratok egy része Suki Lászlóhoz került, aki a Kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta ezt az értékes korpust. Nem áll rendelkezésünkre olyan manu propria levél vagy fogalmazvány, amely Cserei Judit kézírását megőrizte volna, így kizárólag arra a könyvkorpusra hagyatkozhatunk, ami bizonyítottan Judit olvasmányai között is szerepelt. Következésképp, a Csereiek szempontunkból legértékesebb könyve Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono*jának egyik példánya,¹⁰ amelybe mind Cserei Judit, mind férje, az 1679–1685 között fogságban sínylődő Cserei János (?–1717), mind a fiuk, Cserei Mihály bejegyzéseket írt. A könyvet mindhárman a családot ért csapásnak, az apa igazságtalan börtönbüntetésének kontextusában olvasták. A könyv első tábláján Cserei Judit következő bejegyzése olvasható: „Ezt a summo bonot bizony sokszor keserves könyv hulatással olvastam már által eltem az nagy boldogtalanságomban, mert rajtunk eset az meg az mi az tizedik részben meg van írva Cserey Judit 1681 19 Augusti.”¹¹

- 9 A Bethlen Miklóssal kapcsolatos kutatásaim néhány fontos eredménye: TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Csokonai Egyetemi Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarum 40 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007); TÓTH Zsombor, „Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratok kultúrában, 1710–1858/60: Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 3. sz. (2016): 279–298; illetve *Bethlen Miklós válogatott bibliográfia*, szerk. TÓTH Zsombor, (Budapest: reciti, 2016). A Cserei Mihállyal kapcsolatos kutatásaim legfontosabb eredményeinek az összegzése: TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratok irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) íráshasználatában*, Irodalomtörténeti Füzetek 178 (Budapest: reciti, 2017).
- 10 A könyv a kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius könyvvállományában található, jelzete: BMV. U. 74. SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono, az legfőbb iorol...* (Lőcse: Brewer Lőrintz, 1630). RMNy 1483
- 11 A Cserei Judit által említett 10. rész címe: „Az Nemességről és Vitezlő Uraságról.” (SZENCI MOLNÁR, *Discursus de summo bono...*, 307–332.) Cserei Judit egyértelműen arra a kiábrándulására utal, hogy a „nagyurak”, akiket Cserei János hűséggel szolgált, nem siettek segítségére, noha látták, hogy ártatlanul, per nélkül vetik börtönbe.

Folytatólagosan Cserei Mihály pontosítása következik: „Ezt az idvezült edes Anyám írta a maga kezivel, mikor a szegény Atyam sok esztendőkih fogságban tartatot.” A könyv első hátvédlapjára és a könyvtáblára pedig maga Cserei János írt imádságot *Emlekezetre melto vigasztalas nyomorusagban eset embernek* címmel. Noha a családtagok bejegyzései a börtöntapasztalat traumatikus vizsgálatának remek forrása, a figyelmünket korlátozzuk ezúttal a női családtag jelenlétére, írás- és szöveghasználatára. Regisztráljuk a tényt, ami korántsem magától értetődő, hogy a szerény, katonáskodó Cserei család nőtagja, Judit, 1681-ben úgy lép elő, mint *gyakorlott írástudó*: nemcsak olvasni, hanem írni is tud. Ezt leginkább az a szöveghasználati eljárás bizonyítja, amit akárcsak a család férfitagjai, Cserei Judit is művel, vagyis a nyomtatott szöveget olvasva, határozott vonalvezetésű kézírással reflektál rá, azaz margináliákat illeszt a lapszélekre, illetve a nyomtatott szöveget is különféle jelekkel látja el, hogy saját kézíratos kommentárjai is egyértelműek legyenek. Ez azért is figyelemreméltó, mert világossá válik, hogy az olvasó és kommentáló Cserei Judit további olvasóknak szánta kézíratos megjegyzéseit, ha más nem, hát a családtagoktól várta el a nyomtatott szövegnek a kézíratos bejegyzésekkel együtt történő elolvasását. Cserei Mihály eleget is tett ennek az elvárásnak, hiszen gyakran illesztett édesanyja, Cserei Judit margináliájához rövid, kézíratos megjegyzést, egyértelműsítve, hogy Cserei Judit kezétől származik az adott bejegyzés. A későbbiekben még visszatérek erre a sajátos autorizálásra, amelynek során egy *női* íráshasználót egy utólagos *férfi* íráshasználó igazol vissza szerzőként, vagy éppenséggel szerzőséggel ruházza fel őt.

Cserei Judit bizonyára többször is olvasta Szenci Molnár fordítását, ami érthető, hiszen a magára maradt anya az igazságtalanul bebörtönözött férjét siratta, és a családot igyekezett fenntartani szűkös lehetőségei közepette. Ebben a családtörténeti kontextusban érthető, hogy Cserei Judit vigasztalást és erőt mérített e könyvből. Így tett például a harmadik részben is, ahol margináliával és aláhúzással kommentálta Szenci szövegét:¹² „Annakokáért midőn valakitől elfordul az Szerencse, azkinek egy ideig kedvesen hizelkedet, és azt komoron kezdi tekintélni, az kinek annak előtte mosolygó orczáat mutogatott, és azt letaszigállya az kit elfelemelt volt, olyankor bánat és keserűség sokkal nagyobb, hogy nem azelőtt való öröm volt volna valaha. **MCsJ**: *Igazán írod.*”¹³

A szerencse forgandóságáról folytatott elmélkedés fájó pontján érintette Cserei Juditot, aki bizonyára értetlenkedve a férjére igazságtalanul kiszabott börtönbüntetésen és vagyon elkobzásán, újabb szöveghelyhez illesztett rövid

12 Az elkövetkezendőkben **MCsJ**-vel jelölöm Cserei Judit margináliáit.

13 SZENCI MOLNÁR, *Discursus de summo bono...*, 50. [Kiemelés: T. Zs.]

bejegyzést: „Senki azért az Szerencsének tündöklő szépsége által és édes mosolygása által magát el ne hadgya hitetni, Mert midőn az legfellyeb emelkedett, és legörvendetesebbnek jelenti magát, jelen vagyon ottan az leomlás, és menten fekete gyász ruhát burit nyakadra. **MCsJ**: *az atkozot szerencse*”.¹⁴

Cserei Judit bejegyzései között akad egy olyan is, amely új vonást ad hozzá írástudói és szöveghasználói profiljához. Anélkül, hogy eltúloznánk jelentőségét, megérdemli a külön figyelmet, ugyanis egy rövid latin nyelvű megjegyzésről van szó, amely azt jelzi, hogy Cserei Judit nemcsak magyarul írt-olvasott, hanem valamelyest latinul is tudhatott. Ez pedig a lófő Cserei család szerényebb társadalmi hovatartozásának kontextusában eléggé váratlanul hat, aligha tudnánk megjelölni további, Cserei Judittal azonos társadalmi státuszú székelyföldi írástudó nőt, akik még alapvető latin tudással is bírnak. De nézzük a bejegyzést, amely megint azt igazolja, hogy Cserei Judit mennyire erőteljesen applikálta saját családja sorsára Szenci Molnár fordítását:

De többire mind különben vagyon az dolog; Mert *Invidia* asszony, az Irégység ugy regnal az Udvarokban; hogy sokan, az kik sok ideig, sokat szolgáltanak az udvarban, egyebektől könnyen bévádoltatnak, meggyaláztatnak, hazugsággal, rágalmazással terhelhetnek, ollyat-is fognak reáiak, az mimég álmokban sem jöt elméieken, kiváltképpen pedig az ollyanoktól gyaláztatnak, az kik láttyák hogy egyébképpen elő nem mehetnek, sem uroknak kedvét, kegyelmét jószágok által meg nem nyerhetik, de mindazáltalok-is ugyan nagyra akarnának menni. **MCsJ**: *Ego scio. Erdelyben senki az udvari dotogrol igazaban nem ninchen nagjob példa mint az en edes uram*.¹⁵

Sajnálatos módon Cserei Judittól nem maradt ránk hosszabb manu propria kézirat, sem további margináliákkal ellátott könyvanyag, mégis néhány megállapítást tehetünk róla, mint írástudóról és szöveghasználóról. Cserei Judit nem átlagos írástudó, láttuk, magyarul és latinul olvas és ír. Sajnos ez utóbbival kapcsolatosan egy felületes benyomásnál többet nem állapíthatunk meg. Cserei Judit *női íráshasználóként* inkább kivételnek, mint megszokott jelenségnek hat az 1680-as évek fejedelemségének társadalmában. A saját kezű bejegyzések írásképe, ductusa gyakorlott tollforgatóra utal, ezért szinte kizártnak tartom, hogy ne írt volna leveleket, esetleg rövidebb beadványokat is, amivel férje szabadulását próbálta siettetni. A margináliák fényében a *szöveghasználó* Cserei Juditról megállapítható, hogy képzett és érzékeny olvasó volt, akit Szenci Molnár fordításának teológia

¹⁴ Uo., 63.

¹⁵ Uo., 312. [Kiemelés: T. Zs.]

és filozófiai vonatkozásokat tartalmazó érvelése, sztoikus morálteológiai diskurzusa nem hozott zavarba. Cserei Judit nemcsak (meg)értette, amit olvasott, hanem alkalmazni tudta a szöveg konkrét és átvitt jelentéseit saját és családja sorsára. Az evangélikus német *férfi* szerző szövegét, magyar református *férfi* szerző által fordított verzióban olvasó katolikus Cserei Judit felekezeti sége ezúttal nem bír semmilyen befolyással írás- és szöveghasználatában. Református írástudó és olvasó férfi családtagok között, sőt ugyanannak a könyvnek a női olvasójaként mintha átvinné a férje, Cserei János olvasási szokásait, aki legelsőként kezdte el a margináliák írását, a fogsággal kapcsolatos bejegyzések, akár önálló szövegek (versek, imák) hozzáadását az elolvasott nyomtatott szöveghez. A *katolikus női olvasó* Cserei Judit mintha a *református férfi olvasót* imitálná, amikor átveszi és követi a családi olvasási szokást. Az sem érdektelen, hogy ebben a sajátos kontextusban a fiú, Cserei Mihály, a könyv legújabb tulajdonosaként időnként megjelöli Cserei Judit kéziratos bejegyzéseit, mintha visszaigazolná azok eredetiségét és szerzőségét. A *férfi olvasó* Mihály egyszerre archiválta a családi hagyományt és autorizálta a *női családtag* olvasói és íráshasználói státuszát.

A Bethlenek esetében, fennmaradt könyvtár hiányában, csupán a családi levéltár által megőrzött női szerzőségű levelekre hagyatkozhatunk, ezek tartalmi-formai, illetve mediális sajátosságaiból kiindulva tehetünk megállapításokat. Fennmaradt Bethlen Miklósné Rhédey Júlia (1669–1716) néhány levele az 1709 és 1712 közötti időszakból,¹⁶ amikor a szebeni fogságból kiszabadulva Bethlen Miklós már Bécsben élt, tulajdonképpen házi őrizetben, ami 1712 után tovább enyhült. Kettejük levelezéséből főként a Bethlen Miklós által írt misszilisek maradtak fenn, de ezekből rekonstruálhatjuk, hogy a levelezés alapvetően a Bethlen család legfontosabb ügyeiről szólt: a birtok gondozásáról, a búza és a bor eladásáról vagy vásárlásáról, illetve a családtagok, köztük fiúk, Bethlen József viselt dolgairól. A szülői levelekben visszatérő téma József elmaradt külföldi peregrinációja, később Kemény Krisztinával kötött házassága, illetve a máramarosi főispáni tiszttség megszerzése. Rhédey Júlia kizárólag magyarul írt, latinul nem tudott,¹⁷ bár erre nem is volt szüksége a családon belüli levelezéshez. Az íráskép alapján úgy tűnik, hogy gyakorlott íráshasználó, leveleiben rendszeresen hagyatkozik a levél-

16 MNL–OL, P. 1952. *Bethlen Miklós és felesége Rhédey Júlia iratai 1667–1780*, 1. csomó 10-es tétel, Múzeumi törzssanyagból kiemelt iratok 1687–1716.

17 Bethlen Miklós említi emlékiratában, hogy noha egyszerűbb lett volna latinul megírni életének a történetét, ezt többek közt azért nem cselekedte, mert akkor a felesége nem tudta volna elolvasni: „...noha könnyebb lett volna deákul írnom; [...] Deákul pedig a feleségem sem értette volna...” KEMÉNY János és BETHLEN Miklós, *Művei*, szerk. V. WINDISCH Éva, Magyar Remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 407.

írás bevett formuláira, illetve a gyorsírást segítő rövidítésekre: „Szeret(et)tel való szolgálatomat ajánlom édes uram kegy(elme)dnek.” Rhédey Júlia tartalmilag is koherens üzenetet fogalmaz meg és a maga módján változatos kifejezésmóddal él. Igen életszerű például az a dühös tiltakozás részéről, mikor Bethlen József külföldi tanulmányútja ellen lép fel. Férje felvetésére így válaszol: „...én azt bizony soha meg nem emeszteném, az mint már el vesztettem magamot, az sok búval, oda bizony nem megyen [József], ki látta 16 esztendőös gyermeknek olyan hosszú utra menni, bizony nem szannam meg nyuzni az(t), ki elé is hozza.”¹⁸ Bethlen Miklós értett a szóból, nem is állt többé elő ezzel a javaslattal, Bethlen József nem peregrinált, hanem néhány év múlva megnősült.

Hasonló színvonalú, néha gyengébb íráshasználóknak tűnnek a Bethlen család fiatal női írástudói. Bethlen Ágnes állt a legközelebb Rhédey Júlia írástudásához, egyetlen fennmaradt levelében a megszólítás azt igazolja, hogy akár csak Rhédey Júlia, Bethlen Ágnes is valamilyen mértékben tisztában volt az *ars epistolandi* szabályaival: „Leányi Engedelmességgel való alázatos szolgálatomat ajánlom nacsá(god)dnak ÉdesApám Uram Isten nacsá(go)dat hoszú étettel álgya kívánom.”¹⁹ Ugyanez a helyzet köszönt vissza, ha időben kissé ugrunk és Bethlen József feleségének, Kemény Krisztinának (?–1752) a leveleit vesszük kézbe, ő is írrokra hagyatkozott, és elég ritkán látta el saját kezű aláírásával ezeket. Jól illusztrálják ezt a fiához, a Kolozsváron tanuló Bethlen Gergelyhez írt levelek,²⁰ amelyekben az anyai féltő szeretettel átfűtött sorokat egytől egyig írrok vetette papírra, az anya szerzőségét a nem mindig saját kezű aláírás jelezte: *Árva Kemény Cristina*.

Ha összehasonlítjuk Rhédey Júliát a Bethlenek fiatalabb nő és lány családtagjaival, ő tűnik a legképzettebb és leggyakorlottabb íráshasználónak. Bizonyára azért, mert akár csak Cserei Judit esetében, egyedülálló nőként, kamasz gyermekkel és unokákkal körülvéve, a börtönben lévő férj feladatait – a birtok adminisztrációjától a kereskedésig – neki kellett elvégeznie. E feladatok ellátásához az írástudás nélkülözhetetlen volt. Ha a család férfitagjaival hasonlítjuk össze, mind a férje, Miklós, mind a fia, József képzettebb, latinul is író és olvasó írástudók illetve szöveghasználók voltak. Bethlen József az írott szöveg esztétikumára is különös figyelmet fordított, autográf leveleinek írásképe mintha apjáét, Miklósét imitálná, de valójában ezeken is tútesznek. (Arról nem is beszélve, hogy lány-

18 MNL–OL, P. 1952. *Bethlen Miklós és felesége Rhédey Júlia iratai 1667–1780*, 1. csomó 10-es tétel, no. 42., Bethlenné Rhédey Júlia levele Bethlen Miklóshoz (1709. április 2.), 3v.

19 MNL–OL, P. 1952. *Bethlen Miklós és felesége Rhédey Júlia iratai 1667–1780*, 1. csomó, 10-es tétel, no. 63., Bethlen Ágnes levele Bethlen Miklóshoz 1716. április 14., 1r.

20 MNL–OL, P.1955 4. csomó, *Bethlen Gergely iratai és levelezése*, 22/b tétel, 28–57.

testvérei írástudása, leveleiknek írásképe össze sem hasonlítható József írásával). Mivel az öreg kancellárnak, Bethlen Miklósnak a látása megromlott és a keze is gyakran fájt, 1712 után számos levele diktátum, amelyeket vagy csak szignált, vagy éppenséggel megcímzett, így ezek esztétikai értéke szintén elmarad József gyöngybetűs missziliseitől.

Ezekből a vizsgálatokból az körvonalazódik, hogy az idősebb, alacsonyabb társadalmi pozícióban lévő, szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező katolikus székegy asszony, Cserei Judit képzetesebb írástudó és szöveghasználó volt, mint a magasabb társadalmi pozícióban, elit férfi írástudók környezetében élő református Rhédey Júlia.²¹ Ez utóbbi viszont meglepő módon túltesz a fiatalabb Bethlen-generáció minden nőtagján, beleértve a házasság révén a családba kerülő, ugyancsak jó nevű és előkelő családból származó Kemény Krisztinát, Bethlen József feleségét is. Cserei Judit és Rhédey Júlia „versenye” azért is elgondolkodtató, mert Cserei Judit nem a katolikus devocionális kultúra bővebb reprezentációs lehetőségeivel él és kerekedik fölébe a merevebb és talán kevesebb női szerepkört lehetővé tevő református devócióra hagyatkozó Rhédey Júliával szemben, hanem mert a férj rabsága Csereiék esetében egy olyan intenzív íráshasználatot követelt meg, amelyet Cserei Judit kizárólag *egyedül* performált. Hiszen ellentétben Rhédey Júliával, Cserei Judit sem udvari papra, sem belső bizalmi emberre (*secretariusra*), sem birtok prefectusra nem számíthatott, hanem egy idő után csak a kamaszodó Cserei Mihályra, aki maga is elég fiatalon kivette részét a *supplicatiók* megírásából. Ebből viszont az is következik, hogy a *makroszinten* érvényes vélekedés, amely azt sugallja, hogy a kora újkorban az alfabetizáció, ahogy haladunk előre az időben, exponenciálisan nő és demográfiai szempontból egyre nagyobb társadalmi csoportokat fed le, némi pontosítást igényel. A Bethlen és Cserei családok nőtagjainak az írástudása, pontosabban az írástudás fejlődése az öregebbtől az ifjabb generációk felé, egyáltalán nem látszik igazolni a fentiekben leírt tendenciát. Ez a *mikroszintű* vizsgálódás azt látszik igazolni, hogy az értékelt női írástudók közül pontosabban a legidősebbek, Cserei Judit és Rhédey Júlia tűnnek a legképzettebbeknek, láthattuk a fiatalabbak nem rendelkeztek olyan szövegproduktív kompetenciákkal, mint az őket megelőző generáció női tagjai. Ebből az ismerhető fel, hogy a makroszintű kijelentés elsősorban férfiakra érvényes, hiszen ők tudtak profitálni abból az intézményes háttérből, amely az idő előrehaladtával jobb minőségű oktatást tudott biztosítani a kora újkorban, elsősorban a fiúk, férfiak

21 A Bethlen család számos államférfit és történetírót vénával megáldott tagot tudhatott magáénak. Nem Bethlen Miklós volt az első, aki tollat ragadott, apja Bethlen János (1613–1678) és nagybátyja Bethlen Farkas (1639–1679) latin nyelvű történetírást műveltek, hogy csak a legjelentősebbeket említsem.

számára. Cserei Mihály és Bethlen József hasznukra tudták fordítani azt, hogy a székelyudvarhelyi gimnáziumban, vagy az enyedi kollégiumban tanulhattak, ahol maga az oktatás minősége is látványosan változott és javult a 17. század folyamán, ám mindebből egyetlen erdélyi kiskorú vagy fiatal női tanuló sem tudott részesedni. Ez pedig azt is megválaszolja, hogy Bethlen Ágnes Rhédey Júliához képest miért volt gyengébb írástudó. Ágnes nem volt abban a helyzetben, mint Cserei Judit vagy Rhédey Júlia, akik *feleségekként* a távollévő *férjek* társadalmi szerepeit, többek közt az ő *írástudói feladatkörüket* is kénytelenek voltak ellátni.

III. 1. Mikroszint 2.:

a Kun Ilonák szenvedései mint a „női tapasztalat” írott forrásai (?)

A korábbi megállapításaink egyike az a *makroszintű* felismerés volt, miszerint a kora újkori konfesszionálisan tagolt teológiai és kegyességgyakorlási kultúrában a katolikus felekezet átmenti és némi átalakítással, de megőrzi a hagiográfiai hagyományt és ennek női diskurzusait, míg a protestáns oldal, eltérő teológia pozíciókból fakadóan radikálisan átalakítja, vagy el is utasítja ezt a hagyományt. Szem előtt tartva a női íráshasználat *mikroszintű* sajátosságait, amelyet két erdélyi család, a Csereiek és a Bethlenek példáján keresztül illusztráltunk, fontosnak ígérkezik egy újabb *mikroszintű* vizsgálat elvégzése. Ebben a részfejezetben arra kérdezek rá, hogy ahol a forrásadottságok lehetővé teszik, milyen individuális női vallási tapasztalatokat írhatunk le, illetve ezeket befolyásolják-e a *makroszinten* megjelölt kulturális minták. Ugyanis látnunk kell, hogy a 17–18. századi református kegyesség nyelve a nemi szerepek szempontjából reflektálnak mondható-e, léteznek-e a teológiai üzenetet meghatározó, differenciált nemi szempontok és kritériumok a kegyességi irodalom szövegeiben, amelyek inspirálták, vagy meghatározhatták a református női vallási tapasztalatok közlését. További releváns felvetés, hogy ezek a megszővegezett női tapasztalatok mennyire függenek írástudói vagy szöveghasználói kompetenciáktól.

A továbbiakban is a két fent említett családnál maradunk, ezúttal Cserei Mihály és Bethlen Miklós első feleségeire fókuszálunk. Furcsa egybeesés, hogy mindkét nőt Kun Ilonának hívták, noha rokoni kötelék nem volt köztük, sőt eltérő életkorúak is voltak. Bethlen Miklósné Kun Ilona (??–1685) magánéletéről és kegyességgyakorlásáról nagyon keveset tudunk, de ezt sem ego-dokumentumok, hanem férje, Bethlen Miklós élettörténete őrizte meg. Kérdésfelvetésünk szempontjából igencsak releváns, ahogy Bethlen Miklós megemlékezik Kun Ilona haláláról:

Ezen ősszel hala meg az én szép, jó feleségem Kún Ilona (...) Halála előtt negyednappal délután néki háborodék, iszonyú egymás ellenében által függesztett, szegzett szemmel nézni és sikoltozni kezdte: Jaj, jaj bizony elkárhoztam. Meg-meg imádkozott, s mondta: Nem kárhoztam. Ismét: Jaj! bizony elkárhoztam. Meg imádkozott, s mondta: Nem kárhoztam. Tartott ez a harc majd éppen tizennégy óráig; doktor és prédikátorral beszélgetvén, elszedetők a szemével általellenben lévő temető címereket, ki az anyjájé, ki Basa Tamásé, ki kié volt, gondolván, hogy a halál félelme rettegteni. Biztattuk, vigasztaltuk: ne féljen, hiszen az Istennek jó szolgálóleánya volt, mennyit a bibliát olvasta, a prédikátor után a textust, tanúságot mindenkor leírta, leányokat, mit tanultak examinálta, tanította, kegyes, könyörülő, alamizsnálkodó, egyszóval, bizony ritka tudós és szent jó asszony volt.²²

A haláltusa döbbenetes leírásán túlmenően Bethlen Miklós szemtanúi beszámolója két nagyon fontos felismerést rögzít. Mindenekelőtt kiderül, hogy Kun Ilona vallásos volt, a református, sőt puritánus inspiráltságú kegyességgyakorlást követte, amely a személyes devócióon kívül a szűk környezet, a tágan értelmzett család és háztartás tagjainak a lelki gondozását is implikálta. Kun Ilona, úgy tűnik, igazi puritán nagyasszony volt, és bár írástudásáról más forrás nem maradt fenn, férje állítása szerint írni és olvasni is tudott, vélhetően nemcsak a Bibliát, hanem más puritánus szerzőségű kegyességi munkákat is megismerhetett. Ez pedig azt sugallja, hogy nem egyszerűen halálfélelme volt, hanem nagy valószínűséggel az ún. *vallási kétségbeesést*, latinosan a *desperatio*-t élte át haldoklás közben. Ez ugyanis a kora újkornak elterjedt betegsége volt, főként a szigorú puritánus devóció preferálta ezt, a remény és a kétség, illetve a kétségbeesés dialektikáját előhívó félelmetes lelkiállapotot, mert aki ezt túlélte, az önnön üdvözülésének a bizonyosságához (*certitudo salutis*) juthatott el.²³ A *desperatio* állapota tehát abból a dilemmából alakul ki, hogy az individuum nem tudja eldönteni, hogy ő *homo reprobus* vagy *homo electus*, azaz kiválasztott vagy megvetett ember-e. Ez feltételezi a református teológiának bizonyos ismeretét, nemcsak Kálvin kettős predestináció-tanát, hanem a Bethlen Miklós által is alaposan ismert Amesius teológiáját és ennek az *ordo salutis* felfogását.²⁴ Az *ordo salutis* az üdvösség elnyerésének rendje, Amesius föderális teológiájában a kegyelem-szövetségének (*foedus gratiae*) a része.

22 BETHLEN, *Művei...*, 744.

23 TÓTH, *A kora újkori könyv antropológiája...*, 186–188.

24 Amesius ezt a *Medulla theologiae*, vagy néha *Medulla theologica* cím alatt is publikált munkájában tárgyalja; én ebben a dolgozatban az 1634-es edíciót használom és hivatkozom. Az *ordo salutis* tárgyalásának szöveghelye: Guillelmus AMESIUS, *Medulla Theologica* (Amstelodami: apud Ioannem Iansonium, 1634), 109–142.

Egy olyan folyamat, amely a kiválasztással, vagy ennek ellentétével, az elvetéssel, vagyis a kárhozatra szánással kezdődik, és amelynek során a megtérés pillanatától a *kiválasztás* (*praedestinatio*), az *elhívás* (*vocatio*) felismerése után a *megigazítás* (*iustificatio*) és a *fiúvá fogadás* (*adoptio*) által a *megszentelődés* (*sanctificatio*) és a *megdicsőülés* (*glorificatio*) állapotába és státusába kerülhet a hívő. Ez a teológiai tanítás 1654-el kezdődően Apáczai Csere János jóvoltából már magyarul is olvasható volt,²⁵ arról nem is beszélve, hogy a 17. század második felének református prédikációirodalmában szintén markánsan jelen volt.²⁶ A magyarul olvasó és rendszeresen templomba járó, prédikációt hallgató Bethlen Miklósné Kun Ilona bizonyára számtalanszor szembesülhetett ezzel az üdvösségfelfogással, arról nem is beszélve, hogy erre vonatkozó teológiai ismereteinek forrása akár maga Bethlen Miklós is lehetett.

Cserei Mihályné Kun Ilona is hasonló módon lép előnkbe, férje Cserei Mihály beszámolójából értesülünk tragikus haláláról. Felesége az 1718-ban kitört pestis áldozata lett, miután világra hozta halvaszületett lánygyermekét 1719 szeptemberében:

1718. octoberben Ajtan az Pestis miat Kalban, onnan ugian az pestis miat Also Köherban bujdostunk s nyomorgottunk, ugian valo az Isten szent kezet el nem kerülhettük, mert az Lelkem Isten Félő kegies, nagy szives Gazdaasszony minden jóssaggal meg ékesitetve dragalatos jo feleségem Kun Ilona 6 septembris eczaka az Botai mezőben meg mirigyessedvén, 9 septembris egj kis leánykája halva el leszen tölle, magais aznap del utan *szép készülettel* meg hal Kálban, holtig való keserűségemre, ot temettem el Kalban fen az hegien, halva let kis leanykájával együtt.²⁷

Hogy mennyire megviselte Cserei Mihályt Kun Ilona elvesztése, az is igazolja, hogy rövid verset írt, amelyben elhunyt feleségének állított emléket.²⁸ Csereiné haláltusája és halála, noha konkrétan halálfélelemlről, vagy ennek hatására fellépő kétségbeesésről nem beszél a szemtanú férj, bizonyára fájdalmas és kimerítő volt

25 APÁCZAI CSERE János, *Magyar encyclopaedia, az az minden igaz es hasznos böltességnek szep rendbe foglalása és magyar nyelven világra bótátása* (Ultrajecti: ex officina Joannis a Waesberge), 450–456.

26 TÓTH, *A koronatanú...*, 66–67.

27 CSEREI Mihály *legnagyobb jegyzőkönyve*, 10v, OSZK Kt, jelzete: 2244. Quart. Hung. [Kiemelés: T. Zs.]

28 A verset Cserei az 1712-ben befejezett *História* eredeti kéziratába jegyezte fel: „Oh méghis én drága Kincsem s ékességem, Sok bus keservimben kedves reménségem. / Lelkemet ujito nagi giönyörűségem, De már el hunt napom és keserusegem / Nyugodjal az Egben lelkem Kun Ilonam En holtig kesergek te utannad arvan / Te most az Istennél vigadol boldogul, Njomorusagomot nem latod tavulrol.” (CSEREI Mihály *Historiaja* 1698–1714, 233, MTAK Kt, jelzete: K 100.)

testileg és lelkileg is. Cserei beszámolója tartalmaz egy olyan részletet, amelynek komplexebb háttere és referenciája van, mint ahogy első látásra sejtenénk. A megtört kálvinista férj némi elégtétellel és megnyugvással említi, hogy „szép készüllettel meg hal [Csereiné Kun Ilona] Kálban, holtig valo keserűségemre.” A „szép készüllet” nemcsak a haldokló vigasztalását jelöli ezúttal, hanem az unitárius vallásából alig pár éve áttért Csereiné Kun Ilona reformátusként való felkészítését a halálra.²⁹ Láthattuk, hogy Bethlen Miklós udvari prédikátorával és az orvossal – aki azúttal nem kisebb auktoritás mint Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) – szinte ugyanezt cselekedte, csak hogy a haldokló feleségnek – ezúttal Bethlenné Kun Ilonára utalok – nem kellett a konverzió terhét is magára vennie azokban a borzalmas pillanatokban. Ugyanis Cserei Mihály, osztozva kora mentalitásában, fontosnak találta, hogy áttért felesége, miután megismerte és elfogadta az „egyedül igaz hitet”,³⁰ maradjon is meg abban, a halál árnyékában ne visszakozzon, ne kockáztassa önnön üdvösségét. Akárcsak Bethlenné Kun Ilona esetében, a fenti beszámoló központi figurája némán marad, a férj az, aki érzékelteti a valláshoz való viszonyát, vagy kegyességgyakorlásának jellemzőit. A „szép készüllet”, tartok tőle, nem volt sokkal elviselhetőbb, mint a *desperatio*, mert az élet és halál között vergődő asszonynak, a szülés és a betegség okozta teljes fizikális kimerülés és fájdalom közepette még férje feltételezhetően rámenős, konfesszionálisan elkötelezett „lelkigondozását” is el kellett viselnie. Cserei, akárcsak kortársai, úgy vélekedett, hogy a haldoklás az utolsó pillanat, amikor az eltévelyedett lelkeket még meg lehet menteni, ha vállalják az áttérést, illetve az eltévelyedés veszélyének kitételeket meg lehet menteni, ha nem térnek vissza korábbi tévelygéseikhez. Csereiné Kun Ilona esetében ez utóbbi jelentette azt a veszélyt, amit a férje mindenképpen távol tartani szándékozott tőle. Számos irodalmi értékű példát ismerünk az ilyenfajta bánásmódra és a haldoklás ilyen szempontú kihasználására,³¹ ez eset-

29 Az eset érdemi tárgyalásához lásd. ТÓТН, *A kora újkori könyv antropológiája...*, 172–208.

30 1715-ben tért át Csereiné Kun Ilona, az év karácsonyán először vett Úrvacsorát, Cserei Mihály kendőzetlen öröme:

„A: 1715. 25. Xbris. Karatson napjan az édes első Felségem ki is kemény unitaria Asszony vala addigh Istennek Szent Lelke által megvilágosítatván, és lelki ismeretiben az igazságtól meggyőzetvén az egyedül igaz Reformata Religiora meg tért és az Kali Reformata Ecclesiában communicalt.” (CSEREI Mihály *legnagyobb jegyzőkönyve*, 10v).

31 ТÓТН, *A kora újkori könyv antropológiája...*, 205. A kérdés tárgyalásához lásd még: FAZAKAS Gergely Tamás, „Bethlen Kata és az utolsó kenet: felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina resolutio utáni évtizedekben”, in *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században: A Carolina Resolutiótól az 1848. évi XX. Törvénycikkig*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai, 75–97 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016).

ben úgy tűnik, Cserei Mihály nemcsak saját – amúgy impozáns teológiai olvasottságára hagyatkozott –, hanem egy klasszikusnak számító magyar puritánus szövegre, Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*-ára is, amelyből a haldokló biztatására és felkészítésére vonatkozó szövegrészeket használhatta fel, amint ezt a Medgyesi-kötetbe tett saját kezű aláhúzásai sugallják.³²

A két beszámoló számos vonatkozásban szinte azonosnak mondható. Valójában nem tudjuk mi történt sem 1685-ben, sem 1719-ben, csupán a férjek valamilyen szempontú és elfogultságú beszámolójához és értelmezéséhez van hozzáférésünk. A halál eseményét megelőző, jellegzetesen női hitélet és személyes kegyesség ego-dokumentumai hiányoznak, nincs rálátásunk arra, hogy mit jelenthetett Csereiné Kun Ilona életében a felekezetváltás és a konverzió 1715-ben, hogy ezt mennyire akarta ő, vagy milyen mértékben tett eleget a felekezeti intoleráns férj ismételt rámenősségének. Hasonlóképpen válasz nélkül marad az a kérdés is, hogy Bethlenné Kun Ilona valóban a vallásos kétségbeesést tapasztal(hat)ta-e meg halála előtt valamilyen formában. Bár nem volt konfesszionális különbség közte és Bethlen Miklós között, érvényes a kérdés, hogy miként alakította a feleség vallásos életét a férj közismert mértékletes életvitele és puritánus kegyessége. Úgy tűnik, mintha az *eredeti* női diskurzushoz, a valamilyen médiumban megörökített jellegzetesen női hanghoz nem lenne direkt hozzáférésünk, csupán a férjek vallásos identitás-performanciájának részeként és ennek valamilyen töredékes és indirekt leképeződéseként. Hiszen mindkét beszámoló, a haldokló feleségét biztató kegyes Bethlen Miklós, vagy a haláltusa közepette a felesége konfesszionális elkötelezettsége felett őrködő Cserei Mihály, közel azonos hangsúlyt és jelentőséget kap ezekben az általuk írt szövegekben. Arról nem is beszélve, hogy mind Bethlen Miklós, mind pedig Cserei Mihály esetében kegyességük, az általuk megélt vallási tapasztalat számos műfajú magyar és latin nyelvű szövegben, margináliában, feljegyzésben maradt ránk, ezek pedig lehetővé teszik világi tapasztalatuk, azaz a világi férfiakként megélt vallásosságuk mikroszintű rekonstruálását. Hiszen mindketten megírták élettörténetüket, Bethlen Miklós ráadásul olyan *Imádságoskönyvet*³³ is írt, amely leginkább a puritánus irodalom nem feltétlenül eseményeket, hanem lelki történéseket és folyamatokat regisztráló ún. lelki naplójához (*spiritual diary/autobiography*) áll közel. Cserei Mihálynak pedig az egész könyvtárát ismerjük, sőt fennmaradtak azok a könyvek is, amelyekbe olyankor tett bejegyzéseket, amikor valamilyen lelki krízissel küszködött, például, ha ha-

32 Uo., 206.

33 Bethlen Miklós imádságai az élettörténettel közös kiadásban olvashatók: BETHLEN, *Művei...*, 983–1080.

lálfélelem, csüggedés vagy éppenséggel vallásos kétségbeesés kínozza.³⁴ E változatos forrásanyag egyértelművé teszi, hogy mindkettőjük életútját az a bizonyosság zárta, hogy az örök életre predestináltak, tehát *homo electus*-ok, akik elnyerik az üdvösséget. Bethlen Miklós többek közt ezt egy álomszerű látomásban fogalmazta meg, melynek során maga Krisztus tesz ilyen ígéretet neki,³⁵ Cserei Mihály pedig hatyúdalában, az *Apologiában*, 80 évesen vetette papírra, hogy boldogan, üdvbizonyosságában megerősödve várta kimúlását ebből a földi világból.³⁶

Férjeikkel ellentétben, Bethlen Miklósné Kun Ilona és Cserei Mihályné Kun Ilona, ugyanazon a sorson osztoztak. Sajnálatos módon tragikus haláluk előtti devocionális életük semmilyen saját kezű, az ő auktoritásukat igazoló szövetségse-rű nyomot nem hagyott. A legjobb esetben is egy mediált diskurzusban jelenhettek meg ideiglenesen, nem is főszereplőkként, hanem a központi szereplő, a férj vallásos identitásának megmutatása ürügyén, ennek a férfi vallásosságnak a melléktermékeként nyerhettek csupán említést. Vélhetően ez a kora újkori nyilvánosság sajátos működésének tudható be, a női jelenlét sem a családi, sem a társadalmi nyilvánosságban nem számíthatott olyan magától értetődő önálló megjelenítésre és láthatóságra, mint a kor férfitagjainak jelenléte. Ebből a szempontból úgy tűnik, hogy a két feleség, a két Kun Ilona tragikus halálának története alapvetően mégiscsak a *férjeik története*, akik ezt szemtanúkként beszélték el, és örökítették meg írásban.

IV. Konklúzió helyett: összegzések és további felvetések

A fenti vizsgálódások alapján úgy tűnik, hogy a makroszinten leírható, a protestáns hagyományban artikulált kulturális minták, bár hozzáférhetőek voltak a kora újkori írástudó nők számára Erdélyben is, nem feltétlenül eredményeztek markánsan megnyilvánuló és jellegzetesen női hangként definiálható diskurzust a kora újkor társadalmi, konfesszionális vagy irodalmi nyilvánosságában.

34 ТÓТН, *A kora újkori könyv antropológiája...*, 199–200.

35 „Ne félj, fiam, mert megbocsáttattak a te bűneid, eredj, menj el békességgel, a tü hütötök megtartott, mert az az én ajándékom. A tü adósleveleteket én a keresztfára felszegeztem.” BETHLEN, *Művei...*, 1025.

36 „Nincs már egiéb hátra, varom igaz hitbol valo Tellyes bizodalommal Szegény bűnös Lelkemnek ez árnyékvilágból ez bujdosásnak siralmas völgiéből boldogul mentül hamareb mikor a Szent Istennek teczek kiköltözését s az én Istenem veghetetlen irgalmasagabol örök boldogsagomot az Istennek Szent orszagaban. Mert Boldogságot kettőt senki it nem vehet. Ez világon avagy az másikon lelhet. Nekem e rosz világ részt abban ha nem tet, varom az Istentől melyet el készítet. Amen” CSEREJ Mihály *Apologiaja Anno 1747 10. Aug. Aetatis suae Anno 80, 4r, KvEKt Kt, jelzet: ms 840.*

A két mikroszinten végzett esetelemzés arra figyelmeztet, hogy az írástudó, kegyességgyakorló nők esetében is a *saját* hangjuk gyakran nem más, mint a férjek mediálásában és közvetítésével, a férfi elbeszélő által megörökített, valamilyen módon és céllal felidézett, majd nyilvánosságra hozott *szimulákrum*. A férfi családtag, általában férj, de lehet más idősebb és tekintélyesebb férfi is, úgy tűnik, jelenlétével befolyásolja, sőt meghatározza a hozzá képest alárendelt pozícióban lévő nő(k) jelenlétének, hangjának, tehát identitás-performanciájának és diskurzusának evolúcióját a nyilvánosságban. Megválaszolandó kérdés, hogy e férfi jelenlét által dominált férfi-nő viszony a női önkifejezést befolyásolhatta-e olyan kora újkori nők esetében, akik viszont a társadalmi, sőt az irodalmi, illetve irodalomtörténeti kánon nyilvánosságában *szerezőkként* tudták megjeleníteni és elfogadtatni magukat. Magyarán, férfi jelenlét befolyásától és bármilyen hatalmi-kulturális ráhatástól mentes volt-e a kanonizált, irodalmi nyilvánosságot magáénak tudó kora újkori női hang, illetve ennek textualizált változata, a nőíró által produkált szöveg? Ha a mikroszintű vizsgálatok azt jelezték, hogy a nőknek nem mindig van *saját hangjuk*, illetve ez többnyire a férfi jelenlét által determinált, akkor kardinalis jelentőségű választ adni arra, hogy a *kanonizált női szerzők hangja* mennyire *saját* hang, illetve irodalmi diskurzusként és szöveggként a férfi jelenléttől és mintáktól milyen módon elkülönülő, független és egyedi, tehát jellegzetesen *női szöveg*. Arra kell válaszolnunk, hogy a makroszinten megjelölt minta asszimilációja miként valósult meg *mezoszinten*, illetve, hogy a női szerző miként tudta ezt saját női identitás-performanciájának részévé tenni szövegprodukciónál.

A 18. századi irodalomtörténeti kánonban az egyik legláthatóbb nőszerző Bethlen Miklós féltestvérének, Sámuelnek Katalin nevű lánya, aki Árva Bethlen Kataként (1700–1759) maradt fenn a kollektív emlékezetben. Halála után Bod Péter sajtó alá rendezésében, 1762-ben jelent meg önéletírása,³⁷ amely már címében is jelzi a rendkívüli teljesítményt, miszerint egy nőíró saját kezűleg megírt élettörténete a nyomtatott nyilvánosságban képes megjeleníteni önmagát és szerzőjét. Úgy tűnik, hogy a sokat keresett *par excellence* női hang kinyilatkoztatásának lehetünk a tanúi. Annak a jelentőségét, hogy egy nő elbeszélő saját életének maga által megírt történetét publikálhatta 1762-ben, azért sem lehet túlbecsülni, mert sem Cserei Mihály, sem Bethlen Miklós nem voltak képesek erre. Mindkettőjük munkája kéziratban és a kéziratosságon belül maradt, így csupán

37 Gróf bethleni BETHLEN Kata, *Életének maga által való rövid leírása* (Kolozsvár: s. n., 1762). A nyomtatás és az általunk ismert szöveg genezisének részleteiről lásd: FAZAKAS Gergely Tamás, „Árva Bethlen Kata önreprezentációi (Érvek az önéletírás filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett)”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 38–58.

a 19. század második felében kerültek kiadásra Kazinczy Gábor (1852) és Szalay László (1858–1860) jóvoltából.³⁸ Mindazonáltal nem lehet elhallgatni, hogy a töredékében publikált, a 256. lapon, egy mondat közepén megszakadó nyomtatott szöveg olyan filológiai és kiadástörténeti problémákat implicál,³⁹ amelyek a sajtó alá rendező Bod Pétert egyre inkább az előtérbe állítják. A tudós Bod Péter mint bizalmi ember, Árva Bethlen Kata egykori udvari prédikátora, nemcsak gondozta, hanem szerkesztette is a grófnő szövegét, sőt nem kizárt, hogy bizalmas viszonyukból adódóan, jelöletlenül korigálta is azt, sőt hozzá is ír(hat)ot.⁴⁰ Tehát nemcsak Árva Bethlen Kata szerzőségének megállapítása kíván elővigyázatosságot, hanem a grófnő nyomtatott nyilvánosságot nyert, *női hangja* és *saját szövege* is. Arról nem is beszélve, hogy bevallottan a nagy irodalmi mintát, azaz nagybátyja, Bethlen Miklós *Élete leírása magától* című önéletírását követte és imitálta, amelynek kéziratosa másolata megvolt könyvtárában az általunk ismert könyvlisták tanúsága szerint.⁴¹

Bethlen Miklós szövege nemcsak a grófnő élettörténetének címét inspirálta, hanem érvényes irodalmi és teológiai mintát biztosított az egyéni életút és kegyesség biografikus elbeszélésben való megjelenítésére. Könnyen belátható, hogy mindkét Bethlen autobiografikus narrációja a már ismertetett *via salutis* szüzséjét használja fel kohéziós princípiumként, amely a különféle evilági események kronologikus felidézését az Istennel való kommunikáció, a belső lelki fejlődés tapasztalatába integrálja. A grófnő szövege ugyanazt, a bizonyára magyar és latin, tehát akár Amesiusra és Apáczai Cserére visszavezethető teológiát alkalmazza élettörténetében, amely a *via salutis* vagy *gratiae gradus* lépcsőfokaiként nyert gyakori kifejtést és alkalmazást a 17–18. századi református devóció irodalmában.⁴² Következésképp ezen a ponton talán már nem is azt kell bizonygatni, hogy Árva Bethlen Kata *női* hangjában valamilyen mértékben mégiscsak érvényesül(t) a két tudós férfi, Bod Péter és Bethlen Miklós teológiai és filológiai-textológiai hatása, hanem inkább arra kell rákérdezni, hogy a 18. századi ortodox református devóció teológiájában mennyire érdemes *nemi szempontok* érvényesülését keres-

38 TÓTH, „Bethlen Miklós élettörténetének...”, 279, 291.

39 FAZAKAS, „Árva Bethlen Kata...”, 43–47.

40 Ugyanez az íráshasználati bizalmasság jellemezte Cserei Mihálynak gróf Apor Istvánnal, majd 1708 utána gróf Apor Péterrel való viszonyát, ugyanis mindkét Aport Cserei secretariusként, vagyis bizalmi emberként szolgált. Következésképp ezek nevében nemcsak levelezett, hanem mindkét Apor írásait kiegészítette, szerkesztette, vagy néha ő írta meg. Az eset részletes tárgyalásához lásd: TÓTH, *A kora újkori könyv antropológiája...*, 261–276.

41 TÓTH, „Bethlen Miklós élettörténetének...”, 288.

42 Arra a már Amesius és Apáczai Csere említésével tárgyalt teológiai folyamatra utalok, amely a következő etapokra bontható le: predestinatio, vocatio, iustificatio, adoptio, sanctificatio, glorificatio.

ni. Amennyiben ezt tesszük, nemcsak az *anakronizmus* veszélye leselkedik ránk, hanem az utólagos, történeti reflektáltságot ignoráló ún. utólagos feminizáció jelensége. A nemi szempontok olyan retrospektív applikációját (*gendering*) értem ezalatt, amely történetileg nem indokolt, vagy éppenséggel nem tartható.

A hosszú reformáció (1500–1800) korszakalakzatában mind a katolikus, mind a protestáns denominációk olyan teológiai diskurzust és hagyományt alakítottak ki, amelynek fogalmi lényege nemi különbségeket megjelölő vagy ezeket érvényesítő ún. *gender-szempontokat* nem érvényesített és nem is alkalmazott. A kora újkori kereszténység dogmatikája nemi szempontból semleges, hiszen férfi–nő distinkciók helyett az Isten-ember, teremtő-teremtmény, test-lélek, üdvösség-kárhozat, bűnös-büntelen, kiválasztott-megvetett stb. dichotómiák mentén érvel. Ha mindezt abban a domináns nyelvi kontextusban szemléljük, amelyben a kora újkorban érvényesült és hatott, akkor a *homo reprobus* és *homo electus* fogalmi párosban a „homo” nem megvetett, kárhozatra szánt vagy üdvösségre kiválasztott *férfit* jelöl, hanem *embert*, sőt lelket, amelynek lényegi attribútumai közt a *nemi jelleg* nem szerepel. Az üdvösség elnyerése, amint a *via salutis* folyamatban megvalósul, teljességgel gendersemleges, Isten és az általa teremtett ember interakciójából táplálkozik, nemi különbségekre való tekintet nélkül.

Ha a rendszeres teológiától elmozdulunk a morálteológia irányába – érdemes olyan kora újkori irányzatokra gondolni, mint a puritanizmus és pietizmus –, akkor is azt kell felismernünk, hogy alapvetően ennek a nemi szempontokat nem érvényesítő teológiai paradigmának a gyakorlati szempontú, életvezetési elvek mentén vagy rituális cselekedeteket implikáló *alkalmazásával* van dolgunk. Az alkalmazás *gyakorlati* jellege és az ezzel járó kegyességgyakorlás egyéni vagy közösségi *praxisai* már követhetnek nemi szempontokat, vagy éppenséggel kijelölhetnek nemi szempontból is releváns szerepeket. Ily módon a szakralitással való interakció, a térhasználat és a rituális cselekedetek performálása a Szentírás auktoritása által is igazolt nemi szempontú distinkciói érvénybe léphetnek, anélkül azonban, hogy a teológiai üzenet mélystruktúráját utólagosan módosítanák nemi szempontok alapján. Noha Szőnyi Nagy István 1681-es imádságoskönyvének szövegeiben megjelöli a nemi szempont alapján disztíngválható alanyait az imádságoknak, ám itt csak egy *akkomodációs* homiletikai gesztusról van szó, amely a női olvasó vagy imádkozó számára biztosít testhezállóbb szöveghasználatot, mindenféle speciális gender megalapozottságú teológiai implikáció nélkül. A *Gyermekek reggeli imádságában* olvashatjuk: „ő [Krisztus] érette fiaddá (leányoddá) fogadtál.”⁴³

43 SZŐNYI NAGY István, *Kegyes Lélek vezérsillaga* (s. l.: s. n., 1681), 15.

A reformációnak a világi emberekre gyakorolt impaktusa (*lay experience*) tehát ez utóbbi kontextusban a gendersemleges teológiai diskurzus valamilyen mértékű asszimilációját követő *applicatióban* és *accomodatióban* érhető tetten. Ezen a ponton kezdhetjük el a vizsgálatainkat, hiszen a teológiai üzenet valamilyen mértékű megértése, értelmezése és alkalmazása egyénenként eltérő, akár nemi alapon létrejövő különbségek kialakulását is megengedhette. Tehát a gendersemleges teológiai diskurzust valamilyen módon leképező világi tapasztalatban elméletileg a női befogadók értelmezésének és az erre épülő *saját hangjuknak* is ott kell lenni. Nagy valószínűséggel a kora újkori oralitásban ez érvényre is jutott, ami azonban mára sajnos *nem kutatható*. A kutatás számára használható írott forrásokkal viszont az a gond, hogy két olyan feltétel érvényesülését implikálták, amelyek megvalósulása történeti szükségszerűségből a nők esetében lényegesen nehezebb volt, mint a férfiak számára. Ez a két feltétel az *alfabetizáció szintje*, illetve a kéziratos és nyomtatott publikálást, illetve a disszeminációt lehetővé tevő mediális, anyagi és hatalmi pozíció. Hiszen megváltoztathatatlan történeti tény, hogy a kora újkori *alfabetizáció, írástudás és szöveghasználat* a férfiak esetében magasabb volt, továbbá az írott szövegeknek a kéziratos vagy nyomtatott nyilvánosságban való megjelenítése „férfimunkának” számított. Mennyire nem meglepő, hogy az özvegy grófnő, Bethlen Kata, aki anyagi és szellemi értelemben vett függetlenséget élvezett, volt annyira képzett írástudó, hogy megírhatta élete történetét, továbbá volt annyi pénze, hatalma és tekintélye, hogy ezt meg is jelentethesse – igaz Bod Péter közreműködése meghatározó volt ez esetben is. Véleményem szerint ez magyarázza a lényegesen szerényebb kora újkori női hang/szöveg jelenlétet, illetve az e jelenlétről referáló források hiányát. De mihez kezdhetünk a „jellegzetesen” női diskurzus, valljuk be, *genderambivalenciájával*? Miért ragadható meg olyan nehezen a markáns, férfi jelenléttől nem befolyásolt női diskurzus a református devóció 17. és 18. századi irodalmában? A fenti okfejtés már részben választ adott erre, hiszen láthattuk, hogy a személyes devóció mind a férfiak, mind a nők esetében egy nemi szempontokat nem érvényesítő teológiai paradigmára vezethető vissza. Másrészt mivel a kora újkorban a társadalmi láthatóság és jelentős társadalmi szerepek elsősorban a férfiaknak jutottak, így nemcsak több és jobb írástudó került ki közülük, hanem a befolyásos irodalmi mintákat is ők alakíthatták ki, arról nem is beszélve, hogy elsősorban ők bírtak azokkal az eszközökkel, amelyek a publikálást lehetővé tették. Végül azt is tudatosítanunk kell, hogy ez a genderambivalencia, nevezetesen az a jelenség, hogy a ritkán érzékelhető, kevés írott forrásban érvényre jutó *női* diskurzus gyakran *férfi* hangon szól, valójában *nem egy jellegzetesen kora újkori* vagy a reformációhoz köthető reprezentációs probléma. A középkor kegyességi irodalmában szintén jelen van ez a

genderambivalencia, sőt ennek ellentétére is akad példa, hiszen szövegek tanúsítják, amint férfi szerzetesek a jegyesi misztika szóhasználatát magukra alkalmazva várják a mennyei jegyessel vagy vőlegénnyel, a Jézus Krisztussal való találkozást. Ez a misztikus hagyomány a maga sajátosság fogalomhasználatával és szókinccsel, gyakran ellentmondva a férfi-nő genderszempon্তু differenciálásnak, a kora újkorban is töretlenül érvényesül, nem meglepő módon a református és az evangélikus, különösen a puritánus és a pietisztikus devocionális irodalmi hagyományban is.

Annak megisméltésével szeretném lezárni ezt az előtanulmányt, hogy a női diskurzusok kutatása kiemelt jelentőséggel bír a hosszú reformáció (1500–1800), sőt a hosszú 18. század (1680–1800) komplex irodalomtörténeti értékelésében. Ez azonban nem valósítható meg a reformációnak egy olyan értelmezése nélkül, amely a világi tapasztalat történeti antropológiáját tárja fel. Ennek részeként válhat kutathatóvá a női diskurzus, ám kizárólag olyan módszertani megközelítésekben, amelyek a történeti magyarázat során az *anakronizmust* igyekeznek feltétlenül elkerülni. Így a feltétlen nemi szempontú kérdés preferálása helyett inkább az elsődleges kontextusok társadalmi és kulturális alappreferenciáiból célszerű kiindulni. A női és férfi elvek, szerepek, diskurzusok feltétlen dichotómiákba szervezése és ily módon kérdésfeltevések fókuszaként történő alkalmazása, nem vezethet eredményekhez, hiszen ez nem más, mint utólagos, anakronisztikus projekciók ráerőltetése a kora újkori forrásanyagra, amelyeket ez a fajta megközelítés nem értelmezni, hanem eltorzítani fog. Meggyőződésem, hogy olyan alternatív módszerek alkalmazása lehet csak célravezető, amelyek nem genderszempon্তুak, és nem konfrontálják a férfi és női princípiumot, hanem ezek komplementer viszonyából, illetve e viszony árnyalt értelmezéséből indulnak ki első lépésben. Szövegvizsgálatok esetében a közös, vagy együttesen performált szöveghasználói és szerzői szerepek (*collaborative authorship*) koncepciójának alkalmazása izgalmas újdonságok létrejöttét biztosíthatja.⁴⁴ A nők jelenléte, hangja, szöveges reprezentációkban materializálódó diskurzusa a reformáció világi tapasztalatának értékes összetevője, s ily módon egy olyan nagy közös történet része, amelynek a nők nemcsak passzív, férfi elbeszélők által megmutatott mellékszereplői, hanem meghatározó jelentőségű szerzői is egyszersmind.

44 A collaborative authorship fogalmához lásd: Harold LOVE, *Attributing Authorship: An Introduction* (Cambridge: Unversity Press, 2002), 33–39.

Litterulas meas obortis conspersas lacrymis... accipies –

Nagylucsei Dóczy Zsuzsanna tizenkettedik gyermeke szülésekor,
egyben halálos ágyán írt levele férjéhez, Thököly Sebestyénhez
(1596)

A kora újkori női diskurzus, illetve általában a diskurzus fontos műfaja, egyben művelődéstörténeti forrása a misszilis, amely számtalan formában és stílusban maradhatott fenn, az autográf személyes írástól kezdve a diktált levélen keresztül az irodalmi ihletésű, sőt verses alkotásig, amelyek – miután eljutottak a címzett-hez – akár nyomtatványként is megjelenhettek. Dóczy Zsuzsanna levele azonban sok tekintetben unikális a 16. század második felében íródott misszilisek között. Abban nem feltétlenül, hogy az eredeti levél nem maradt fenn, abban viszont mindenképpen, hogy az eredeti írás – szinte szó szerinti – „születésének” körülményei egyedülállóak. A címben idézett sor *Litterulas meas obortis conspersas lacrymis... accipies* [Vedd... könnyeimmel öntözött levélkémet] a levél-írás körülményének tragikumát is előrevetíti. Ráadásul a levél írója, nagylucsei Dóczy Zsuzsanna, különösen pedig adresszáltja, Thököly Sebestyén a magyar történelem, művelődéstörténet ismert alakjai. Az még különösebbé teszi az írást, hogy csak az eredetitől eltérő nyelvű verses parafrázisban, nyomtatott formában, irodalmi műben, illetve irodalmi műként vált a nyilvánosság számára is ismertté. Egyébként történeti szempontból a hitvesi levél keletkezésének évszáma sem érdektelen, hiszen 1596 nemzeti történelmünk tragikus fordulópontja is, Eger eleste és a mezőkeresztesi csata esztendejeként.

A levél írója, nagylucsei Dóczy Zsuzsanna neve nem ismeretlen a régi magyar irodalomban. Többen őt tartják az 1613-as évszám alatt az egykor a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum tulajdonában lévő, de megsemmisült Vasady-kódexbe bejegyzett,¹ illetve a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött

1 DÉZSI Lajos, „Régi magyar verseskönyvek ismertetése II. Vasady-codex”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 23, 1. füz. (1913): 14–27, 19, 25–27.

Lugosy-kódexbe (1629–1635) 1630-ban bemásolt,² és 1632-ben Kolozsvárt egy unitárius énekeskönyvben *Psalmus 34* címmel nyomtatásban is megjelent³ „Dicsérem az Urat minden időben” kezdetű, Balassi-hatást mutató zsoltárparafrázis szerzőjének az énekvers akrosztichonja (*DOCI SVSANNA*) okán.⁴

Kérdés, hogy az evangélikus Thökölyné Dóczy Zsuzsanna-hoz köthető-e a 33/34. zsoltár parafrázisa, tekintve, hogy az énekvers csak halálát követően, a 17. század elejétől tűnik fel a kéziratos másolatokban, illetve jelenik meg nyomtatásban. Érdekes viszont, hogy Dávid zsoltárversének (*Jöjjetek, fiaim, hallgassatok rám, megtanítalak benneteket az ÚR félelmére. Zsolt 34,11/12*) Dóci Zsuzsanna-féle parafrázisában hangsúlyosan egy szülő (anya?) fordul gyermekéhez:

Vasady-kódex, 1613

*Nosza jertek előmben édös magzatim,
Hirdessétök előttem édös fiaim,
íme megtanítalak az Úrnak ű félelmére,
Az sz(ent) és jó életre szépön oktatlak.*

Kolozsvár, 1632

*Nosza jertek előmben édes magzatim,
Hallgassatok éltemben engem gyermekim,
ím én megtanítalak az Úrnak ő félelmére,
Az szent jámbor életre szépen oktatlak.*

Bár a szülői (anyai) felszólítás érv lehet amellet, hogy a vers valóban Thököly Sebestyén 12 gyermeket világra hozott feleségéhez köthető, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 17. század első felében a nagylucsei Dóczy családban élt egy másik Zsuzsanna is, nagylucsei Dóczy Imre (†1615), Thökölyné unokatestvére és Révay Judit (Ilona) lánya, Révay Péter koronaőr rokona.⁵ Dóczy

2 SZABÓ Gyula, „A Lugosy-kódex, *Magyar Könyvszemle* 21 (1913): 217–231, 223.

3 *Isteni dicsiretek, imadságos és vigasztalo énekek.* (Kolozsvár: Heltai Gáspár, 1632), 286–290. (RMNy 1541)

4 PETRŐCZI Éva, „Zsoltár női hangra – I. Erzsébet, Mary Sidney, Dóczy Zsuzsanna”, in *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András, Károli Könyvek, 103–111 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2011), 109–110; SZABÓ András, „Istenes versek 16. századi magyar nőköltőtől?”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita és BÁTHORY Orsolya, Lelki-ségtörténeti tanulmányok 10, 293–302 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014), 301; S. SÁRDI Margit, „A magyar női költészet történetének első fejezete”, in *A magyar irodalom története*, főszerk. (I–III): SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. (I:) JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, (II–III:) SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 3 köt. (Budapest: Gondolat, 2008), 1:544. S. Sárdi Margit tévesen Dóczy Zsuzsanna halálzási évét (1596) tulajdonítja férjének és özvegyének, Thököly Sebestyénnek (†1607). Az 1613-as évszám egyébként nem a Lugosy-, hanem a Vasady-kódexben szerepel a vers keletkezésének éveként.

5 Dóczy Zsuzsanna rokonához, Révay Péterhez 1622. február 4-én a Szatmár megyei Nagy-Kocsordról írt levelét közli: *Magyar hölgyek levelei – 499 darab: 1515–1709*, szerk. DEÁK Farkas (Budapest: MTA, 1879), 244–245.

Zsuzsanna (†1679?) azonban, aki keselőkői Majthényi Kristófhhoz ment férjhez, dacára annak, hogy anyja evangélikus volt (valamint a nagylucsei Dóczy-ősök is az evangélikus vallás hívei voltak), katolikus (katolizált) apja, Dóczy Imre (Dóczy Miklós fia) nyomdokán, az apja által 1594-ben megszerzett morvaországi birtokain, a vizovicei uradalom helységeiben üldözte protestáns jobbágyait, és terjesztette a katolikus hitet, támogatta a jezsuitákat.⁶ Így a katolikus Majthényiné Dóczy Zsuzsanna szerzősége, aki 1613-ban egyébként még gyermek volt, feletébb kétséges, csak további szerencsés kutatás tárhatja fel megnyugtatóan a zsol-tárparafrázis költő(nő)jének személyét.

Nagylucsei Dóczy Zsuzsanna (Zsarnóca/Zsarnovica, 1565–†Késmárk, 1596. június 9./június 20.) a Késmárkot megszerző, és a Thököly család hírnevét és vagyonát megalapozó Thököly Sebestyén (1540 k.–1607) második feleségként kora ismert nagyasszonyai közé tartozott. Férje, a 16. század második felének gazdasági konjunktúráját kihasználó tőzsér, kereskedő, pénzember, aki szédületes karrierjének kezdetén fivérével, Vincével és kisfiával, Gáborral együtt még „tekelházi” prédikátummal nyer magyar nemességet 1572-ben,⁷ abban is osztozik a friss nemesek sorsában, hogy még első felesége nevét sem őrizte meg a történeti emlékezet, ellentétben Dóczy Zsuzsannáéval, aki presztízst és rangot hozott a formálódó Thököly-dinasztiába. Amikor Thököly Sebestyén a bécsi udvarban, Ernő főherceg közbenjárásával (és rengeteg készpénzzel) igyekezett magának a késmárki várat és uradalmat megszerezni 1581-ben, arra hivatkozott, hogy felesége ősi, fényes családból származik, így nem méltó hozzá, hogy ide-oda költözzön, más fedele alatt lakjon, ezért kíván megfelelő rezidenciát és nyugalmas lakóhelyet Késmárkon.⁸

6 Gregor WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert*. 6 köt. (Brünn: Selbstverlag des Verfassers, 1838), 4:478–480; Zdeněk POKLUDA, *Průvodce památkou lidové architektury Fojtství Jasenná* (Gottwaldov: Oblastní muzeum jihovýchodní Moravy, 1977), 10–11.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Magyar Kamara Levéltára E 148 Neoregstrata Acta (NRA) 132/17.

8 „Uxorem enim habeo de antiqua et non obscura familia ductam, quam de loco in locum ducere et sub alienis tectis intertenere non convenit, sed propriae aedes et proprius quietis locus quaerendus mihi est. Quem cum in ditione Vestrae Maiestatis habere non possim, apud alios illum querere cogor. Veniam mihi dari humiliter peto quod animi mei conceptus et graves meos dolores quos innocenter et iniuste patior, detego. Nam summa rei indignitas me de corde loqui compellit; nec celare Vtram Maiestatem possum, nisi exaudiar, me haec omnia in imminente diaeta statibus quoque regni aperte declaraturum”. [Feleségem régi, előkelő családból való, kihez nem illik, hogy egyik helyről a másikra hurcoljam, s idegen hajlékban tartogassam, oly tűzhely kell énnekem, melyet magaménak mondhatok – s ha ezt fölséged birodalmában föl nem találhatom, kényszerítve leendek másutt keresni. Megbocsásson fölséged, hogy lelkem fájdalmát [...] ily őszintén kitarom.] KÁROLYI Árpád, „Thököly Sebestyén megerzi Késmárkot I–III.”, *Századok* 12, 1–3. sz. (1878): 68–77, 169–182, 267–278, 2:178.

1. kép: A zsarnócai (Žarnovica, SK) Dóczy-kastély képeslapon, 1902.
Zempléni Múzeum, Szerencs, Képeslap-gyűjtemény Ltsz. 114106

Dóczy Zsuzsanna, a néhai *magnificus* nagylucei Dóczy (I.) Gábor és bedeghi Nyáry Krisztina lánya, a 40 év körüli özvegy Thökölyhez ment nőül 1580-ban, aki ekkor még csak a *generosus* titulust viselte. Dóczy Zsuzsanna családja, Bars és Zólyom megyei várak tulajdonosa volt, apja és fivére a Bars megyei Revistye (Revište, SK) várát és a közeli Zsarnóca (Žarnovica, SK) mezővárost, illetve ennek kastélyát birtokolta, Dóczy Zsuzsanna minden bizonnyal a ma is álló zsarnócai kastélyban született.

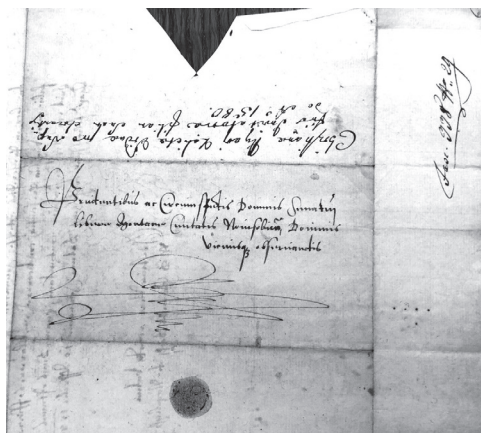
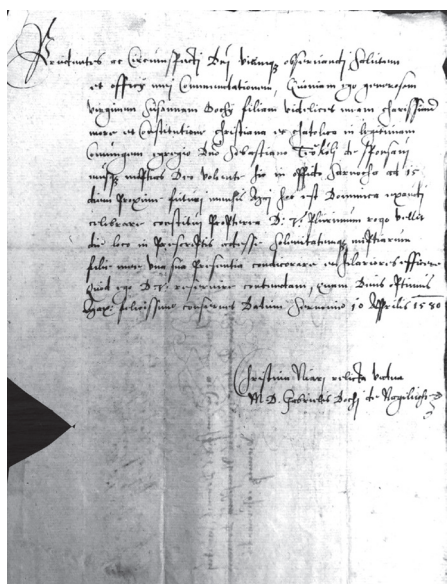
Zsuzsanna apja, Dóczy (I.) Gábor (1520 k.–1577/1578) fivérével, Miklóssal (1518 k.–1573 k.) a barsi reformáció, az evangélikus vallás terjesztésének ismert személyiségei, együtt nyertek örökletes bárói címet is,⁹ így Thököly Sebestyén felesége már bárókisasszonynak született. Dóczy Zsuzsannának már nagyapja, nagylucei Dóczy Ferenc (†1526) is – aki először használta a Dóczy nevet – *magnificus*-címet viselt II. Lajos kamarásmestereként és barsi főispánként. A család presztízsét és vagyonát a korán árvaságra jutott Ferenc gyámapja, Nagylucei Orbán (†1492) egri püspök, humanista műveltségű főpap alapozta meg, akinek

9 MNL OL NRA 1664/59.

több illuminált kódexe is ismert, egyiket éppen az angol királyi gyűjtemény őrzi, igaz, Sobieski-hóraskönyv néven.¹⁰

A zsarnócai kastélyban nevelkedtek Szárkándy Pál (†1562/63) egykori egri kapitány korán árván maradt lányai, Szárkándy Anna (1558 k.–1604) és Borbála (1560 k.–1595 k.) is, miután megözvegyült anyjuk, bedeghi Nyáry Krisztina (†1601?) másodsorra nagylucsei Dóczy (I.) Gábor báróhoz ment nőül 1564-ben. A Szárkándy-lányokat Zsarnócáról adták férjhez, Borbála és az illavai váruradalom ura, a horvát származású giletinci Ostrosith András (1550–1609?) Zsarnócán tartotta menyegzőjét 1579. február 22-ikén vasárnap.¹¹ Nővére, Szárkándy Anna nem sokkal korábbi esküvőjéről nincs megnyugtató adat a történeti irodalomban, van olyan nézet, hogy 1574-ben ment férjhez, mások szerint 1576 őszén, megint más forrás szerint 1577. január elsején Ungváron adták nőül kornyáti Bekes Gáspárhoz (1520–1579).¹² Úgy tűnik, Szárkándy Anna sorsáról nagybátyja, bedeghi és berencsi Nyáry István (†1582. december) honti főispán, 1582-ben majd Rudolf király konstantinápolyi követe, aki Nyitra megyei Berencs várában (ma: Branč, SK) tartotta rezidenciáját, illetve mostohaapja, Dóczy (I.) Gábor döntött. Nyáry István és kornyáti Bekes Gáspár (1520–1579) jó barátságban voltak, az Erdélyből menekülő Bekes 1576-ban éppen barátja berencsi várában készült menedéket találni.¹³ Kornyáti Bekes Gáspár és Szárkándy Anna esküvőjének ez idáig feltáratlan időpontjához adalékul szolgálhat Ernő főhercegnek az a levele, amelyet Bécsből küldött 1577. április 22-én Nyáry István honti főispánnak.¹⁴ A levélben

- 10 Bedford Master: *The Sobieski Hours c. 1430–40*. Pergamen kézirat; 234 fólió, 28,6×19,7×6,5 cm. The Royal Collection RCIN 1142248. A Nagylucsei-imádságos könyvről bővebben: SZABÓ György, „Nagylucsei Dóczy Orbán Imádságoskönyve”, *Mikes International–Magyar szellemi fórum. Hungarian Periodical for Art, Literature and Science* 9, 1. sz. (2011): 85–89. [Első megjelenés: Új Látóhatár 7, 5. sz. (1964): 385–392.]
- 11 Nagyságos Dóczy Gábor özvegye, Nyáry Krisztina meghívja lánya menyegzőjére a besztercebányai tanácsot, Zsarnóca, 1579. jan. 21. Štátny Archiv v Banskej Bystrici, fond mesto Banskej Bystrici (1020) 1255–1922 (ŠABB FMBB) [Besztercebányai Állami Levéltár, Besztercebánya város levéltára] fasc. 2929 № 48.
- 12 ZOMBORY Géza, „Kecskemét Város Földesurai és Nemes Családjai III–IV. közlemény”, *Magyar Családtörténeti Szemle* 4, 2–3. sz. (1938): 33–44; 4–5. sz. (1938): 102–117; 6–7. sz. (1938): 157–165; 8–9. sz. (1938): 215–216, 160; BUZÁSI János, *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs: Ungarische Akten: Allgemeine Akten: Tematikus repertórium*, Levéltári leltárak 70 (Budapest: MOL, 1977), 36; Wolfgangus (Farkas) de BETHLEN, *Historiarum Pannonico-Dacicarum Libri X. A clade Mobazensi usque ad finem seculi*. (Keresd: Székési P. Mihály, [1690]), 317.
- 13 SZÁDECZKY Lajos, *Kornyáti Békés Gáspár 1520–1579*, Magyar történeti életrajzok 3 (Budapest: MTA–Franklin-társulat, 1886), 84–89.
- 14 *Ernestus Dei gratia Archidux Austriae, Dux Burgundiae, Comes Tirolis etc. Magnifice nobis dilecte, supplicatum nobis est tuo aliquoties, sic etiam Gabrielis Doczy nomine, ut qui ex nobilibus Hungaris sponsam Casparis Bekes comitari assensi fuissent, eis salvum passum per Hungariam publicis nostris*

2–3. kép. Özv. Dóczy Gáborné lánya, Dóczy Zsuzsanna esküvőjére szóló meghívója (1580)
 ŠABB FMBB fond Magistrát mesta fasc. 338 № 29 (Dig felv.: ŠABB)

a főherceg Nyáry István és Dóczy Gábor többszöri kérésére, amellyel Magyarországra szóló útlevelért folyamodtak azoknak, akik Bekes Gáspár jegyesét (*sponsa*) kísérik, azt a választ adta, hogy az ügyben a császári fenség már intézkedett, és a feladatot Rueber felső-magyarországi főkapitányra delegálta, mivel a menyasszonyt innen kell elkísérni. A főherceg latin nyelvű levelében többször is a *sponsa* szót használta Bekes Gáspár arájával kapcsolatban (akinek a nevét egyébként nem említi), így Szárkándy Anna ekkor még minden bizonnyal csak a jegyese volt Bekesnek, és így éppen 1577 késő tavaszán küldték az ifjú menyasszonyt az ekkor már Lengyelországban, Báthory István király udvarában tartózkodó Bekes Gáspár után, és a házasságot csak ezután köthették meg, nincs kizárva, hogy Lengyelországban. A zarnócai Dóczy-kastélyból Lengyelországba került ifjú, 18/19

litteris demandaremus. Quoniam vero Caesarea Maiestas, Dominus ac frater noster colendissimus, iam antea expressum et definitum superinde ad Rueberum suum in superiori Hungaria, unde sponsa abducenda est, supraeum Capitaneum mandatum dedit qui simul cum dicta sponsa dimittendi, vel non sint; Id mandatum nos invertere baud convenit, sed in toto hoc negocio te ad dictum Ruberum remittimus. Quod tibi benigne respondendum erat. Datum in Urbe Vienna, vigesima secundo die mensis Aprilis, Anno domini millesimo quingentesimo septuagesimo septimo. – Ernestus m. p. Ernő főherceg levele Nyári István honti főispánhoz, Bécs, 1577. ápr. 22. MNL OL NRA 1665/49.

éves ara, Szárkándy Anna a korban is szokatlanul nagy korkülönbséggel (kb. 40 év!) lett Bekes felesége, és házasságával a magyarországi főúri elitből a lengyelországi legfelsőbb társadalmi körökbe került.

A 15 éves Dóczy Zsuzsanna egy évvel féltestvére, Szárkándy Borbála után, 1580-ban már félárván ment férjhez a 25 évvel idősebb özvegy Thököly Sebestyénhez a zsarnócai kastélyban. Ide hívta az özvegy örömanya, Dóczy Gáborné Nyáry Krisztina az előkelőségeket, többek között a Zsarnócához közeli Besztercebánya (ma: Banská Bystrica, Szlovákia) bányaváros szenátusának tagjait. Az esküvői meghívó ismert példánya a besztercebányai városi levéltárban maradt fenn. Az esküvőt Exaudi-vasárnapon, azaz a húsvét utáni 6. vasárnapon tartották, amely 1580-ban május 15-re esett.¹⁵

A házaspár 1581-től a Thököly Sebestyén által sok utánajárás után megszerzett késmárki várban rendezte be rezidenciáját, és a Thököly-vár Dóczy Zsuzsanna életének állandó helyszíne lett. A Kaprinai-gyűjteményben fennmaradt 18. századi Thököly-genealógia szerint a házaspárnak 16 évi házasesetük alatt 12 gyermeke született, de az utolsó kisfiú születésekor, akinek világra hozatala után 3 héttel az anya is elhalálozott, már csak négyen – István, Erzsébet, Miklós, Anna – voltak életben, hárman egyébként a felnőtt kort is megérték.¹⁶ A 18. századi genealógia több helyen is téved, így a menyegzőt június 15-ikére teszi. Az utolsó, György nevű fiú, akinek születése nemsokára anyja halálát okozta, valóban 1596. május 19-én született, de a gyászbeszéd alapján a régi naptár szerint (*secundum veteres fastos*), és az 1582-ben bevezetett új naptár szerint ez május 30-ra esett. Dóczy Zsuzsanna halálát július 9-ikére tették, pedig éppen a temetési beszédből derül ki, hogy az evangélikusok által használt ónaptár szerint 1596. június 9-én, a Gregorián-naptár szerint június 20-án halt meg.

15 Özvegy Dóczy Gáborné Nyáry Krisztina meghívja Besztercebánya tanácsát lánya, Dóczy Zsuzsanna és Thököly Sebestyén esküvőjére. Zsarnóca, 1580. ápr. 10. ŠABB FMBB fond Magistrát mesta fasc. 338 № 29. Közli: JURKOVICH Emil, „Thököly Sebestyén esküvőjéről”, *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 1, 1. sz. (1909): 176–178.

16 *Genealogia familiae Tökolyianae, ex certo manuscripto originali deprompta. [...] Annotatio: Communicatum est Patri Stephani Kaprinai Soc. Jesu a Perillustri Domino Alexandro Láni in Csetnek die 1. Xbris 1746.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára Kézirattár (ELTE EKK), Kaprinai B 41/49, 188–191.

Thököly Sebestyén és Dóczy Zsuzsanna gyermekeinek felsorolása a Kaprinali-gyűjteményben

1580. jún. 15.	Thököly Sebestyén és Dóczy Zsuzsanna házassága
1. 1581. dec. 12. kedd	István
2. 1583. márc. 9. reggel 4 óra	Ilona †1584. máj. 18.
3. 1584. nov. 8.	Gábor †1585. ápr. 9.
4. 1585. nov. 11.	Ferenc †1587. febr. 13.
5. 1586. nov. 19.	Erzsébet †1623
6. 1587. nov. 24.	Miklós †1617. ápr. 22.
7. 1589. jan. 13.	Mihály †1595. jan. 10.
8. 1590. febr. 10.	Pál †1591. aug. 29.
9. 1591. okt. 13.	Ferenc †1592. febr. 10.
10. 1592. nov. 9.	Anna
11. 1594. febr. 12.	Kislány, halva.
12. 1596. máj. 19.	György †1597
1596. júl. 9.	†Dóczy Zsuzsanna

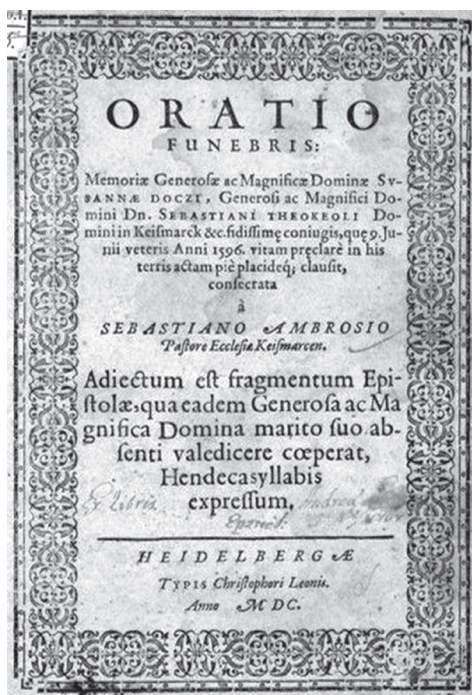
Anyja halála után egy évvel az újszülött kisfiú is meghalt, és – érdekes módon – nem a késmárki, akkor evangélikus templomba temették anyja és testvérei mellé, hanem a zarnócai evangélikus templom Dóczy-kriptájába.¹⁷

A tragikus gyermekszülés után négy évvel, 1600-ban *Oratio funebris* címen¹⁸ Heidelbergben jelent meg Sebastian Lam (1554–1600), humanista nevén Sebastianus Ambrosius¹⁹ késmárki evangélikus lelkész temetési beszéde, aki egy évvel Dóczy Zsuzsanna halála előtt legnagyobb fiát, Thököly Istvánt kísérte

17 *Georgius cum illi [= D. Zs.] supervixisset annum, subsecutus, et materni avi sepulcro Zsarnoczii conditus est.* Christian GENERSICH, *Merkwürdigkeiten der Königlichen Freystadt Késmarck in Oberungarn, am Fuße der Carpathen*, 2 köt. (Kassa–Lőcse–Pest: R. K. Mayer, 1804), 1:342.

18 Sebastianus AMBROSIIUS, *Oratio Funebris: Memoriae Generosae ac Magnificae Dominae Svsannae Doczi, Generosi ac Magnifici Domini Dn. Sebastiani Theokeoli Domini in Keismarck &c. fidissimę coniugis, quę 9. Junii veteris Anni 1596. vitam preclare in his terris actam pie placideque clausit, consecrata a SEBASTIANO AMBROSIO Pastore Ecclesiae Keismarcken. Adiectum est fragmentum Epistolae, qua eadem Generosa ac Magnifica Domina marito suo absenti valedicere coeperat, Hendecasyllabis expressum. Heidelbergae Typis Christophori Leonis. Anno MDC.* (Heidelberg: Typis Christophori Leonis, 1600), RMK III. 944. (A továbbiakban: *Oratio funebris* 1600.)

19 Róla bővebben: SEBŐK Marcell, *Humanista a határon – A késmárki Sebastian Ambrosius története 1554–1600*, Mikrotörténelem 1 (Budapest: L'Harmattan, 2007).

4. kép. Az Oratio funebris (1600) címlapja

peregrinációjára. Dóczy Zsuzsanna legidősebb gyermeke, Thököly (I.) István (1681–1651) 1596. szeptember 17-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, amelyet egészen 1600. április 24-ig folyamatosan látogatott.²⁰ Előtte azonban Thököly Sebestyén (ekkor már) báró fia 1595 októberétől a briegi akadémiai gimnáziumban tanult, a briegi akadémiai és politikai elit kiemelkedő képviselőivel a késmárki lelkész ismertette meg Késmárk urának fiát, de nem maradt vele sziléziai tanulmányai alatt, azaz édesanyja halála és temetése idején nem tartózkodott Késmárkon. Erről a temetési beszéd Thököly Istvánnak szóló ajánlásában emlékezik meg Sebastian Lam, akinek heidelbergi nyomtatványát eddig a kutatás főként a szerző evangélikus lelkész és teológus volta miatt, illetve mint Thököly (I.)

20 HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*, szerk. BATA Imre, FERENCZY Endréné, HARASZTHY Gyula, SOLTÉSZ Zoltánné és WINDISCH Éva, 243–347 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1982), 335.

István ephorusa okán vizsgálta, pedig a több részből álló latin nyelvű műben olvashatjuk Dóczy Zsuzsanna levelét is, és erről már a nyomtatvány címdoldala is tájékoztat (*Adiectum est fragmentum Epistolae, qua eadem Generosa ac Magnifica Domina marito suo absenti valedicere coeperat, Hendecasyllabis expressum.* = [A temetési beszédhez] kapcsolódik – hendecasyllabusokban átírva – az a levéltöredék, amellyel a nemzetes nagyságos úrnő távollévő férjétől búcsút kezdett venni).

A gyászbeszéd késői, a temetést követő negyedik évben, 1600-ban való megjelentetését a lelkész egy különös történettel magyarázza. A temetés után ugyanis Dóczy Zsuzsanna fivére, Dóczy András (1570 k.–1620),²¹ Miksa főherceg akkori kamarása az orátor autográf jegyzeteit egyszerűen magához vette, és csak 1599-ben sikerült tőle visszaszerezni.

Az *Oratio funebris*, tudatos szerkesztés eredményeként, több önállóan is értelmezhető szövegből áll össze, önálló alcímekkel. A nyomtatvány első, több oldalas részét Sebastianus Ambrosius Thököly Istvánnak, a néhai Dóczy Zsuzsanna fiának szóló (1) *Ajánlása*²² teszi ki, ezt a szerző 1599. január 20-án fejezte be dolgozójában. A dedikációt a legterjedelmesebb rész, maga a (2) *Temetési beszéd*²³ követi. A kutatásban eddig jórészt figyelmen kívül hagyott (3) *Verses levéltöredék*²⁴ a nyomtatvány végén, alig 3 oldalon szerepel. Dóczy Zsuzsanna leveléhez kapcsolódik az utolsó oldal első epigrammája, amely az elhunyt asszony (4) *Epitáfium*

21 Dóczy Zsuzsanna és Dóczy (II.) Gábor édestestvére, nagylucsei Dóczy András a család legnagyobb hatalmú tagja lett a 17. század első két évtizedében, igaz, élete tragikus véget ért, hiszen Bethlen Gábor fogarasi börtönében halt meg 1620 februárjában. Dóczy András, apjához és nagybátyjához, Gáborhoz hasonlóan, a Habsburgok környezetében kezdte karrierjét, miután Zsarnócáról előbb a késmárki evangélikus iskolába adták. Rögtön karrierje kezdetén egy előnyös házassággal alapozta meg családjá addigi gyakorlatától igen eltérő egzisztenciáját: 1589. június 24-én (alig 20 évesen!) egy katolikus alsó-ausztriai, igen vagyonos nemes asszonyt vett feleségül a bécsi Stephanskirchében, Ludwig Orenberger özvegyét, Florentina Goldot. A katolizált Dóczy András saját jogán is földesúr lesz Alsó-Ausztriában, így birtokos nemesként 1593. december 16-án alsó-ausztriai indigenátust szerez. Ausztriai birtokain (majd a 17. században Zsarnócán is) az ellenreformáció rendíthetetlen képviselője és a gyarapodó magyarországi katolikus főúri elit meghatározó alakja lett.

22 „CVM GENERIS ET NATALIVM splendore, tum magna ob praeclarum florentissimi ingenii indolem, & felices in opt(imis) artium studiis progressus spe insigni Domino Stephano Theokeoli: Generosi ET MAGNIFICI DOMINI, D(omi)N(i) SEBASTiani Theokeoli, Domini in Keismarck &c. filio & S(alutem) D(icit)”. *Oratio funebris* 1600, A²–B¹

23 „ORATIO FVNEBRIS”. Uo., B¹–C⁵

24 „FRAGMENTVM EPISTOLÆ QUA GENEROSA ET MAGNIFICA DOMINA SUSANNA DOCZI, MARITO SUO ABSENTI GENEROSO ET MAGNIFICO DOMINO SEBASTIANO THEOKEOLI, DOMINO IN KAISMARCK ETC. VALEDICERE COEPERAT, LATINIS HENDASYLLABIS EXPRESSVM. Præmissa occasione et subiecta ex positione impedimenti quod obstitit, quo minus epistola incoata ad finem perducipotuerit”. Uo., C⁶–D²

ma,²⁵ ezt követi egy másik versecske, amely annyiban kapcsolódik a temetési beszédhez, hogy prédikációja miatt is támadták – a sokak által kriptokálvinistának tartott – késmárki lelkészt a vele teológiai vitában álló ellenfelei, nekik írta meg a (5) *Becsmérlő ellenfeleinek szánt versekbe szedett választ*.²⁶

Nem Sebastian Lam volt az egyetlen lelkész, aki Dóczy Zsuzsanna temetésén prédikált, a nyomtatványból kiderül, hogy először Pilcz (Pilz) Gáspár, humanista nevén Pilcius (1526–1605) márkusfalvai (ma: Markušovce, Szlovákia) evangélikus lelkész tartott magyar nyelven beszédet egy Szentírásból vett szöveghely alapján, és csak ezután következett Lam. A késmárki pap Thököly Istvánhoz szóló ajánlásában szabadkozik, mert orációja igencsak különbözött kollégája beszédétől, kevésbé volt ékes, stílusát ugyanis úrnője idő előtti halálán érzett fájdalomán kívül a gyászoló férj gyenge egészségi állapota is befolyásolta, ráadásul azt kérték tőle, hogy a lehető legrövidebben szóljon.²⁷

Sebastianus Ambrosiusnak a sírnál elhangzott latin nyelvű prédikációja (*Oratio funebris*) természetesen rengeteg proszopográfiai tény tartalmaz az elhunyttal kapcsolatban, ugyanakkor számos, a Dóczyakra vonatkozó genealógiai adatot is. Dóczy Zsuzsanna az evangélikus vallásban elmélyült, sőt a vallás tanaiban önmagát olvasmányaival továbbképező asszonyként jelenik meg, aki devócióját egyrészt egyedül, hálószobája magányában, másrészt Isten igéjének férjével való együttes olvasása és az azon való közös elmélkedés során gyakorolta. Anyaként is ügyelt gyermekei szigorú és következetes vallásos és egyéb nevelésére, a lelkésznek feltűnt, hogy kisfiait is maga mellett tartotta, és így nevelte őket szüleik és az idősek tiszteletére, de ügyelt rá, hogy növekedvén, egyrészt otthon az apjuk, másrészt otthon és az iskolában (férfi) tanítók is oktassák őket. Legidősebb lányát német írás-olvasásra oktatta, ugyanakkor az evangélikus kegyességre vonatkozó ismereteket is elmélyítette benne. Szolgáival emberséges volt, bárókisasszonyként, 1593-tól bárófeleségként, a késmárki vár úrnőjeként a kétkezi munka sem állt tőle távol, szolgálóival gyönyörűen szőtt, még eladásra is.

25 „Eiusdem Generosæ ac Magnificæ Dominæ epitaphium”. Uo., D³

26 „In obtrectatores extremi pietatis officii, quod eidem Generosæ ac Magnificæ Dominia præstitum est”. Uo., D³

27 „...[o]rationem, inhumatione generosissimæ Dominæ matris tuæ postquam Reuerendus et optimus vir D(omi)n(us) CASPAR PILCIVS Ecclesiæ Marciuillanæ Pastor, concionem, in qua peculiare quoddam dictum e sriptura sacra sibi explicandum sumserat, Hungarico idiomate absoluisset, a me non ita habitam vt præclarissimæ generosissimæ Dominæ matris tuæ ornamenta requirebant, sed ut acerbus dolor, partim e præmaturo illius obitu, partim ex afflictæ Domini parentis tui valetudine conceptus, permittebat. cum quidem etiam hoc nominatim a me postulatam esset, ut quanta omnino fieri posset brevitate uterem”. Uo., A⁴

A gyászbeszéd megemlékezik Thököly Sebestyén feleségének hozzátartozói – szülei, gyermekei és férje – iránti szeretetéről, az utóbbinak a szereteten kívül, feleségi alázattal is tartozott. A testvéri szeretet különös példáját nem édestestvérei, hanem féltestvére, Szárkándy Anna esetével idézi fel. Amikor második férje, Weselényi Ferenc halála után (1594-ben) Szárkándy Anna elhagyta Lengyelországot, és új otthona (Hadad) felé igyekezvén, megállt szeretett nővérénél Késmárkon, több hetet együtt töltöttek a Thököly-várban, mialatt Dóczy Zsuzsanna igyekezett örömteli beszélgetésekkel enyhíteni féltestvére, a frissen megözvegyült Anna gyászát.²⁸

Sebastian Lam temetési prédikációjának legszemélyesebb része azonban azt beszéli el, hogy készült fel Dóczy Zsuzsanna – ekkor már 12-dik – szülésére, ezzel együtt esetleges halálára, mindezt szívszorító részletekkel. Dóczy Zsuzsanna bizonyára a korban a gyermekszüléssel gyakran együtt járó halálra is körültekintően felkészült, ezért halotti viseletnek szánt ruhadarabjait saját maga egy csomóba gyűjtötte, s amikor megkérdezték tőle, hogy vászon alsóneműjét miért hasítja fel, és miért készítette a szokásosnál bővebbre a felsőruhát, azt válaszolta, halála esetén majd könnyebb lesz így a testére adni. Három nappal a szülés előtt levelet írt anyjának, nagyságos Nyáry Krisztinának, amelyben lánygyermekait, halála esetére, gondjaira bízta.²⁹ A szülésre való felkészülésben, illetve vajúdása alatt is teljesen Istenre bízta magát, és az életből való boldog távozáson elmélkedett. Kegyessége, devóciója egyrészt a hitújítás korának tipikus protestáns asszonyaként, másrészt különlegesen mély lelkeséggel és alázattal megáldott hívő személyiségként jeleníti meg Thököly Sebestyén élete virágjában elhalt feleségét.

A nyomtatvány végén a sírnál elhangzott beszédet jegyző Sebastianus Ambrosius közli a vajúdo asszony levelét is, de nem eredetiben, hanem latin hendecasyllabusokba áttéve. A nyomtatvány Thököly Istvánnak szóló ajánlásá-

28 „In fratres & sorores quanta quamque omni ex parte se prodens ipsius charitas fuerit [...] quod sororem uterinam, cum post mariti sui Mag(nifici) Domini Francisci Wescheleni obitum e Polonia in Transylvaniam profectura hac iter faceret, non prius a se dimisit, quam aliquot hebdomadarum iucunda conuersatione luctus acerbitem ipsi nonnihil mitigasset”. Uo., B⁴⁻⁵

29 „Itaque non humana prudentia, sed singulari eius [= Dei] beneficio factum esse statuatur, quod Generosa Domina ante, sub et post partum tota se ipsi uni commisit, et nominatim omnia, quae ad beatam ex hac vita migrationem requiri posse videntur, diligentissime meditata habuit. Eorum ut aliqua tantum breviter et velut in transcurso attingam, priusquam tempus partus adesset, omnes vestes, quibus mortui indui solent, suis manibus in unum fasciculum colligatas in peculiarem locum reposuit, et pedissequarum primariae demonstravit, ut re exigente in promptu essent. Nominatim cum telam ad indusium suis ipsa manibus conscinderet, quaerenti metrici consilii eius ignarae, cur manicas solito laxiores fecisset, ut faciliori negotio, postquam ex hac vita evocata fuerit, corpori exanimi aptari possint. Triduo ante quam pareret literas ad Magnificam Dominam matrem dedit, quibus inter alia filias ipsius fidei et curae diligentissime commendavit”. Uo., C²⁻³

ból a levél közzétételének históriája is kiderül. Sebastianus Ambrosius az eredeti, autográf levélből „dolgozott”, amelyet maga Thököly Sebestyén bocsátott a rendelkezésére, a levelet ugyanis legdrágább kincsei – a szövegben „keimélia” – között őrizte.³⁰ Egyébként a levél és a temetési beszéd közreadásának egyik, mondhatni privát célú indokát is felemlíti a lelkész: Dóczy Zsuzsanna végtisztességéről igen rosszindulatú híresztelések keltek szárnyra (minden bizonnyal a lelkész teológiai nézetei miatt).³¹ Sebastianus Ambrosius evangélikus lelkész, gondolkodó teológiája és lelkészi gyakorlata saját korában számos hitvitát, ellenkezést generált, többen kriptokálvinizmussal vádolták.³² A heidelbergi nyomtatvány tanúsága szerint a Dóczy Zsuzsanna feletti gyászbeszéd sem tetszett ellenfeleinek, akiknek – az orációtól és az elparentált halott asszony verses levelétől némileg idegen, de legalábbis független módon – az *Oratio funebris* utolsó egységeként, egyben a mű lezárásaként, versben válaszolt a lelkész:

In obtrectatores extremi pietatis officii,
quod eidem Generosae ac Magnificae Dominae praestitum est.

O Zoili serum pecus leuis vulgi
Doctrinae inanis ingeniique fallace
Persuasione acuminis laborantes
In seculi istius licentia quidquid
Vobis libet simul licere qui vultis:
Orationem, qua piè parentatum
Matronae erat pia, calumniis vestris
(Haud nanque debeo vocare censuras)
Quod vellicastis, id nihil moror quidquam
Nam iure utrunque duxerim mihi laudi
Bonis placere, displicere sed vobis.³³
FINIS

30 „Addidi praterea fragmentum Epistolae, qua Domina mater tua Domino parenti valedicere coeperat Latinis Hendecasyllabis a me ita expressum, ut non modo illius dispositionem, sed et verba, quantum carminis ratio patiebatur, studiose retinuerim quemadmodum ex *αὐτογράφῳ* quod magnificus Do(minus) pater tuus inter alia *κειμήλια* diligenter asseruat, aliquando, Deo volente, videre poteris”. Uo., C⁶

31 „...[i]d partim perspicuitatis ergo factum est; partim, ut quibusdam male feriatis hominibus, qui extremum Christianae pietatis officium Generosissimae Dominae matri tuae praestitum, maledicente carpserunt, occurrerem”. Uo., A⁵

32 Lásd SEBŐK, „*Humanista a határon...*”, 163–274.

33 Uo., D³

Sebastian Lam a szintén hendacasyllabusokban szerkesztett versben ellenfeleit a Homérosz becsmérőjeként hírnevet szerzett cinikus filozófus, Zoilus nevén szólítja meg. A temetési beszédét becsmérők, mind megannyi Zoilus, ugyanis ellene lázították fondorlatos tudományukkal a tudatlan, szolgálalkú, alacsony tömeget, és ezek a Zoilusok azok, akik mindent saját tetszésükre formálnának. A Dóczy Zsuzsanna feletti gyászbeszédet is ármánykodással véleményezték, amit akár dicséretnek is vehetett az orátor, hiszen ami a jóknak tetszik, ugyanaz az ellenfeleinek – azaz a rosszaknak – nem is kell, hogy tessenek.

Dóczy Zsuzsanna levelének parafrázisa az asszony írását elő-, majd utószóval kíséri, vagyis maga a lelkész is megszólal a versben, az előhangban elbeszélve, hogy miért maradt befejezetlen a levél. Sebastianus Ambrosius szerint számos rosszindulatú ember terjesztette, hogy Thököly Sebestyén szándékosan hagyta magára esendő feleségét, az igazság viszont az, hogy a férjet mély fájdalommal töltötte el, hogy távol van gyermekágyas nejétől, ezért saját kezével írt levelet az asszonynak, amelyben fájalta, hogy nincs a közelében. Miután Dóczy Zsuzsanna kézhez vette, rögtön válaszolt is férjének, magyar nyelven, de közben a szülés is megindult.³⁴ Levelében így válaszol férjének a 12. gyermekével vajúdó, 31 éves Dóczy Zsuzsanna a költő latin parafrázisában:

FRAGMENTVM EPISTOLÆ QUA GENEROSA ET MAGNIFICA DOMINA
SUSANNA DOCZI, MARITO SUO ABSENTI GENEROSO ET MAGNIFICO
DOMINO SEBASTIANO THEOKEOLI, DOMINO IN KAISMARCK ETC.
VALEDICERE COEPERAT, LATINIS HENDASYLLABIS EXPRESSVM

Præmissa occasione et subiecta ex positione impedimenti quod obstitit,
quo minus epistola incoata ad finem perducere potuerit.

[...]

Observande mihi, meisque votis

Et desideriiis here ac marite

Exoptate, Quia appripinquat hora,

Qua pondus, mea membra quo grauantur,

Euentum dubium iubet timere:

34 „Vana futilitate qui celebres / Esse percipiunt, trahuntque inertis / Ad se vulgi oculos et ora passim,
/ Rumores sine fronte seminarant, / Vitam Theokelius quod hanc caducam / Liquisset, procul à sua
remotus / Cara coniuge, dulcibusque natis. / Unde illi sua gaudia aucupantes, / Quanquam falsa et
inania, excitarunt / Veram tristitiam cor excedentem, / Multo cum gemitu et dolore, multis, / Inprimis
sociæ ipsius iugali, / Illo tempore partui propinquæ. / Hæc lecta sed epistola, maritum / Quam sepisito
gravi dolore / Absentem per epistolam vicissim, / Illa qua peperit die, allocuta est, / Lingua utens
patria, sequente sensu.” Uo., C⁶

Ad te litterulas meas obortisū Conpressas lacrimis quod ecce scribo,
In partem accipies benigniorem.

Non despero quidem Deum, misertum:
Nostræ sortis acerbitate plenā,
Hoc concedere utrique posse, quo nos
Inuicem videamus hoc in orbe,
Et solamine mutuo erigamus.

Verum cum reputo, quod ista vitæ [Vita?]
Si dici modo sic meretur, herbæ
Est instar, modo quæ suo in vigore est
Sed mox languida marcet interitque:
Totam me Domino Deoque nostro
Commendans precot optimum parentem,
His si me volet euocare terris
Ista ætate, sui meos ut omnes
Nati sanguine deleat reatus,
Ac vitæ miseræ loco et caducæ?
Mihi gaudia det perennis avi.

Jam vero, Domine ac marite, quando ex
Humana potui imbecillitate
Vel te offendere verbulo indecente,
Vel facto, per ego tuum Te amorem,
Quo me pectore semper es fideli
Complexus, rogo, quæ, moesta, cunque
Ex me quando tibi fuere, cuncta ut
Tollas ex animo atque deprecanti
Demissæ ac humili tuæ ministræ
Et vitæ sociæ libenter æquam
Concedas veniam, meique si qua
Post mortem facienda mentio unquam,
In bonam memor est, quæse, partem.

Tandem pignora nostra, cæterorum
Post tot funera acerba quæ supersunt
(O faxit Deus ut diu supersint)
Commenda fidei tuæ paternæ.³⁵

*Exoptate, Quia appropinquat hora,
 Qua pondus, mea membra quo gravantur, -
 Euentum dubium iubet timere:
 Ad te litterulas meas obortis
 Conspersas lacrymis quod ecce scribo,
 In partem accipies benigniorem.*
Non despero quidem Deum, misertum;
*Nostre, fortis acerbitate plena,
 Hoc concedere utriq; posse, quo nos
 Inuicem uideamus hoc in orbe,
 Et solamine mutuo erigamus.*
*Verum cum reputo, quod ista uita
 Si dici modo sic meretur, herba
 Est instar, modo qua suo in vigore est
 Sed mox languida marces interitq;:
 Totam me Domino Deoq; nostro
 Commendans precor optimum parentem,*
*His si me uolet euocare terris
 Ista aetate, sui meos ut omnes
 Nati sanguine deleat reatus,
 Ac uita misera loco & caduce
 Mibi gaudia dei perennis aui.*
*Iam uero, Domine ac marite, quando ex
 Humana potui imbecillitate
 Vel te offendere uerbulo indecente,
 Vel factio, per ego tuum Te amorem,
 Quo me pectore semper es fideli
 Complexus, rogo, qua, molesta, cunq;
 Ex me quando tibi fuerit, cuncta ut
 Tollas ex animo atq; deprecanti
 Demissa ac humili tua ministra
 Et uita socia libenter equam
 Concedas ueniam, meiq; si qua
 Post mortem facienda mentio unquam,
 In bonam memor esto, queso, parientem.*

D

5. kép. Dóczy Zsuzsanna verses levelének részlete (Oratio funebris 1600)

Dóczy Zsuzsannát, levele tanúsága szerint, a szülés kétséges kimenetele miatt félelem tölti el, mivel közeleg az óra, amelyben tagjai végül megszabadulnak terhüktől, ezért, írja: „vedd jóindulattal könnyeimmel öntözött levélkémet, amelyet most hozzád írok”. A levélíró reméli, hogy még láthatják és vigasztalhatják egymást a földi életben, de az élet a növényhez hasonló, előbb kiteljesedik, majd hervadtan elpusztul, így ő életét teljesen Istenre bízta, és ezért kéri a Legjobb Atyát, hogy ha mégis ilyen fiatalon kívánná őt a földi létből kiszólitani, fiának, azaz Jézusnak vérével az ő bűneit is törölje el, ahogyan minden más emberét is, és a szerencsétlen, esendő élet helyett adja meg neki az öröklét boldogságát. A továbbiakban, a búcsúlevelek mintájára, kéri férjét és urát, hogy az iránta érzett szeretete

okán bocsássa meg neki, hitvesének, ha emberi gyengesége miatt megbántotta, akár egyetlen szóval, akár tettel. Halála után férje tartsa meg jó emlékezetében. Szerelmük zálogait, már azokat, akik annyi gyász után végül megmaradtak nekik,³⁶ atyai hűségére bízta.

Itt azonban megszakad a levél, hogy miért, azt a lelkész mondja el a verses levél utószavában: a késmárki várban vajúdás közben levelét író Dóczy Zsuzsannához ugyanis váratlanul betoppant nagybátyja, Nyáry Pál egri kapitány,³⁷ aki újabb levelet hozott Thököly Sebestyéntől, akiről egyébként már széles körben elterjedt, hogy nincs is az élők sorában. Az asszony ezen felvidulva, már sokkal könnyebben vette a vajúdással járó fájdalmakat, és megszülte gyermekét. A születés utáni öröm azonban hamar szomorúsággá vált, mert a gyermekágyas asszonyt láz kerítette hatalmába, amely végül felemésztette.³⁸

A nyomtatvány temetési beszédet tartalmazó részéből tudjuk azonban, hogy távolról sem volt ilyen egyszerű a nagybácsi látogatása. Ezzel a vajúdó feleség és távol lévő férj diskurzusát a költő és fordító, illetve a temetési beszédet közlő lelkész ki is tágítja. Amíg ugyanis Dóczy Zsuzsanna és nagybátyja, Nyáry Pál beszélgettek, az asszonynál már jelentkeztek a szülési fájdalmak, ezeket azonban nagybátyja jelenlétében visszaszorította (*suppresserit*) a vajúdó nő, majd csak anyja fivérének távozása után, 6 és 7 óra között szabadult meg terhétől. A szülésnél jelenlévő asszonyok tanúsága szerint csak azután engedte, hogy ágyba fektessék – azaz a szülés nem az ágyban történt –, hogy előbb égre emelt kezekkel, fenn-

36 Dóczy Zsuzsannának 12. gyermeke születésekor már csak négy gyermeke élt, közülük hárman egyébként a felnőttkort is megérték: Thököly (I.) István (1581–1651), a Thököly-ház következő feje, Thököly Erzsébet (†1623) és Miklós (†1617).

37 Nyáry Pál (1550 k.–1607) 1596. október 26-ig az egri vár kapitánya volt, bedeghi Nyáry Krisztina édesestvére, Nyáry Lőrinc (†1559) szolnoki kapitány, honti főispán, Berencs és Korlátkó ura, koronaőr, a konstantinápolyi Héttorony börtönét is megjárt hős és turócszentmihályi Thuróczy Márta fia.

38 „Plura his mox erat additura, verum / Interuenit auunculus NiaryPaulus, sollicitæ afferens salutem / Et verbis et epistola à marito. / Hinc ergo ex hilarata iam propinquos / Partus magno animo tulit dolores. / Post natum incolumen extulit sub auras: / Vnde est læticia domus repleta, / Heu sed læticia nimis fugace. / Nam superueniens acuta febris / Illam in tristitiam repente vertit / Sed quam flamma tamen maligna febris / Corpus perpetua siti coquebat, / Tam mens, imo etiam magis, JEHOVÆ / Ardescebat amore, tamque certam / Infracta eius oppem fide expectabat. / Nec deerat Pater optimus roganti. / Nam morbis semel omnibus solutis, / E mundi exilio euocauit ipsam, / Et veram in patriam poli locauit, / Nullus morbus uni est, dolorque nullus / Vbi læta viget valetque in æuum. / Haec mœstis animis queunt mederi, / Atque illos terico leuare luctu / Non vero male nomine ominoso / Quod sparsit dare docta turba turbas / Turba inquam male feriata eorum / Vana futilitate qui celebres / Esse percipiunt, trahuntque inertis / Ad se vulgi oculos et ora passim”. *Oratio funebris* 1600, D²

hangon adott hálát Istennek jótéteményéért, és magát, illetve újszülött gyermekét kegyes könyörgéssel Istennek ajánlotta.³⁹

Az evangélikusok által használt ónaptár szerint június 19-én (gregorián naptár szerint június 29-én) végbement szülést követő három hétről egyrészt a verses levél utószava, másrészt a temetési beszéd tudósít. A szülés után Dóczy Zsuzsannát napról napra jobban elhagyta testi ereje, és a szülés utáni 14. napon elhívták hozzá Pilz Gáspár márkusfalvi evangélikus lelkészt, hogy a haldoklót hitében megerősítse. Ekkor asszonyi udvartartásával (*gynaeceum*) együtt úrvacsorát vett, és többször is tanúságát adta, hogy kész ezt a bűnökkel terhelt világot elhagyni, és az Urat meglátni. A következő napokban elterjedt a híre elméje megzavarodásának, ennek jelei főként álmában jelentkeztek, de keresztény kebléből még így sem ejtett ki egyetlen méltatlan hangot sem, sőt beszéde távollévő férje iránti vágyakozásáról és szokásos feladatairól szolt, végül a halál előjelei is megjelentek nála, éjjelente például kinyitatta az ablakot, hogy megérkezett-e már férje hírnöke. Ágyából utasította a késmárki vár gondviselőjét, hogy ügyeljen, a ház urának hazaérkezéséig ne érje kár a vagyont. Amikor a gondnok arra figyelmeztette, hogy úrnője inkább felépülésére gondoljon, Dóczy Zsuzsanna azt felelte: ha az Úr úgy akarja, könnyen megteheti (hogy elszólítja a világból), ha nem, legyen meg az Ő akaratára. Amikor már egy ideje szótlanul feküdt, és a körülötte lévő asszonyok megkérdezték, hogy alszik-e, azt mondta, nem, de megjelent előtte egy látomás, miszerint a Király egy mindenféle dísszel felékesített kocsit küldött érte, hogy azzal távozzon el. Ezt már a halál előjelének vették az ágyánál őrködők, és kis idő múlva kérdezték, vajon úgy tetszik-e az Istennek, hogy kihívja őt az életből, erre érthetően válaszolta, hogy mindenekelőtt őket, a halálos ágya mellett állókat ajánlja az Isten kegyelmébe, majd az Isten által fiait a férjének, lányait pedig még élő anyjának, bedeghi Nyáry Krisztinának. Dóczy Zsuzsanna halála előtt egy nappal a körülötte lévők, azaz főúri udvartartásának tagjai, illetve a belső szolgálok németül árasztották Isten felé könyörgéseiket, maga az úrnő pedig, kérés nélkül, az imádkozók példáján felbuzdulva, magyarul mondta fel a val-

39 „Et ipsa qua infantem enixa est die, nempe 19. Maii secundum veteres fastos, cum incoasset eiusdem plane argumenti literas ad maritum, et post liberorum commendationem in genere institutam speciatim quaedam recensere vellet: supervenit avunculus eius Magnificus Dominus Paulus Niary, eique a Magnifico Domino de cuius obitu rumores passim sparsi fuerant, literas et nuncios attulit, quibus ita exhilarata fuit, ut quam vis dolores partus dum ille adhuc presens adesset, et cum ipsa colloqueretur, se ostenderent, eos tamen suppressert dum is abiret, quod cum factum esset, non multo post nempe inter horam sextam et septimam vespertinam onere suo liberata, ut matronae, quae ipsi adfuerunt, testantur prius se in lectum componi passa non est, quam sublatis in coelum manibus clara voce Deo pro hoc beneficio gratias egisset, seque una cum foetu recens edito piis precibus eidem commendasset”. Uo., C²

Eiusdem Generosæ ac Magnificæ Dominæ
epitaphium.

*Hac tumba recubat SEBASTIANI
Coniux THOKELII SVSANNA DOCZI.
Virtute omnigena nitens abunde,
Ceu fragrans rosâ florido decore,
Denas qua trieteridas peregit
Vita totius, in toro & iugali
Annos ordine sedecim, F E H O V Æ
Quæis larga benedictione summi
Bissenam sobolem edidit sub auras,
Natas quattuor, octo filiosq̃,
Tandem vita abiens humi reliquit
Natos tres, teneras duasq̃, natas:
Præmisit reliquos beatiorẽ,
In vitam, ac hilaris secuta eosdem est:
Vbi tristitia & doloris expers
Donis perfruitur perennis aui.*

6. kép. Dóczy Zsuzsanna epitáfiuma (Oratio funebris 1600)

lási tanítás fejezeteit (*omnia capita cathechesews*), azaz az evangélikus katekézist. Halála napján pedig, mintha már csak a lelke működne, igen halkán, mégis érthetően elmondta az Úr imádságát és az apostoli hitvallás nagy részét, végül 22 nappal azután, hogy életet adott kisfiának, este 7 óra felé kegyesen és csendesen visszaadta a lelkét az Úrnak.

Dóczy Zsuzsanna csendes és fájdalmas kimúlásának krónikája, úgy gondoljuk, még tovább tágitotta a konkrét diskurzus kereteit, ugyanis a boldog meghalásról, agóniáról és magáról a hívő ember haláláról fogalmazott meg általános diszkurzív megállapításokat. A gyászbeszéd, illetve a verses levél mellett a készmárki lelkész az elhunyt általa írt epitáfiumversét is közli a heidelbergi nyomtatvány utolsó oldalán:

Eiusdem Generosæ ac Magnificæ Dominæ epitaphium

Hac tumba recumbat SEBASTIANI
Coniux THOKELII SVSANNA DOCZI.
Virtute omnigena nitens abunde,
Seu flagrans rosa florido decore
Denas quæ trieteridas peregit

Vitae totius, in toro et iugali
 Annos ordine Sedecim, JEHOVÆ
 Queis larga benedictione summi
 Bissenam sobolem edidit sub auras,
 Natas quattuor, octo filiosque,
 Tandem vita abiens humi reliquit
 Natos tres, teneras duasque natas:
 Præmisit reliquos beatiorem
 In vitam, ac hilaris secuta eosdem est:
 Vbi tristitia et doloris expers
 Donis perfruitur perennis ævi.⁴⁰

A sírvers dicséri a háromszor tíz évet élt úrnő kivételes erényét és szépségét, aki hitvesként 16 évet töltött férje mellett, kétszer hat gyermeket, négy lányt és nyolc fiút a világra hozva, végül három fiút és két lányt hagyott a földön, a többieket maga elé küldte a boldogabb világba és örömmel követte őket oda, ahol a bánat és a fájdalom megismerőjeként majd az öröklét adományaiban részesül. A sírvers, amelyet szerzője a halott úrnő tumbájára szánt, a három élő fiú (egyikük, György, akinek a születése anyja halálát okozta, egy év múlva meghalt) mellett két leányt is említ, ami azt igazolná, hogy a Kaprinai-gyűjteményben fennmaradt Thököly-genealógiában szereplő, 1592-ben született Anna is életben volt még a 16. század legvégén.

Dóczy Zsuzsannát a Thökölyek idején az evangélikusok által használt középkori késmárki templomba temették, és mind a család, mind a tágabb késmárki evangélikus közösség sorsának is szimbóluma lehet, hogy a férje által 1605 körül állíttatott vörös márvány tumbát a 18. században, az újjáalakult és azóta is tartó katolikus plébánia hatósága alatt mellékoltárrá alakították át (jelenleg a késmárki Szent Kereszt római katolikus plébániatemplom/bazilika szentélyének evangéliumi oldalán áll). Ez a katolikus oltárrá alakított, eredetileg az evangélikus templomban felállított síremlék több vésett feliratot is tartalmaz. Az egykori tumba (egyik) hosszanti oldalára vésett (fő) felirat⁴¹ megnevezi az elhunyt *generosa*

40 Uo., D³

41 „SVSANNÆ DOCY GENER^{osi}: ET MAGNIF^{ici}: DOMⁱⁿⁱ: DOMⁱⁿⁱ: GABRIELIS / DOCY DE NAGYLCZE ET CHRISTINÆ NIARY ETC. PARENTVM LONGE / OPTIMORVM QVAM SIMILLIMÆ FILLÆ QVÆ POSTQVAM IN 16 AN[n]OS / CONCORDI MATRIMONIO XII LIBERORŪ NEMPE 8 FILIORŪ^m ET / 4 FILIARVM MATER FACTA FVISSET E QVIBVS GABRIEL FRANCIS / CVS MICHAEL PAVLVVS ALTER FRANCISCVS FILII ITEM HELENA ET CHRISTINÆ(!) FI / LLÆ ANTE IPSĀ DEFVNCTI IN HOC COMM^{uni} MONŪ^{ment}M QVIESCVNT: GEORGIVS ČV ILLI SVPERVI / XISSET ANNŪ SVBSECVTVS ET IN

7. kép. Dóczy Zsuzsanna – 18. században oltárrá alakított – vörös márvány tumbája, 1605 k.
(Marta Kučerova felv.)

és *magnifica* címmel illetett asszony igen előkelő családból származó szüleit: nagylucsei Dóczy Gábort és Nyáry Krisztinát, illetve megemlékezik Dóczy Zsuzsanna elhalt gyermekeiről, akik: Gábor, Ferenc (†1587), Mihály, Pál és az 1591-ben szintén Ferencnek keresztelt kisfiú, valamint egy Ilona és egy Krisztina nevű kislány. Az utóbbi minden bizonnyal azonos a halva született csecsemővel,

MATERNI AVI SEPVLC^{ro} SZARNOCII CONDITVS EST STE / PHANO ET NICALO ELISABETHA ET AÑA SVPERSTI^{us} RELICTIS 9 IVNII MENSIS [ET ANNO 1596] / DIE^m EXTREMVM PIE SANCTEQVE CLAUSIT AN[NORUM] ÆT[ATIS 31]. SEBASTIANUS [TEOKELY HVIUS CIVITATIS DOMINVS] / CONIUGI DESIDERATISSIMÆ LIBERISQVE DILECTISSIMIS [DENIQVE ET SVIS OMNIBUS MONVMENTVM HOC FIERI CVRAVIT]. A mára sérült feliratot Wagner Károly Szepesség-monográfiájának közlése alapján egészítettük ki^m. Lásd *INSCRIPTIONES TEMPLORUM KESMARKIENSIVM IN TEMPLO PAROECIALIS. CRUCIS [...]* III. In *Lapidibus sepulcralibus [...]* 3. *Susannae Dóczy...* Carolus WAGNER, *Analecta Scepusii sacri et profani: Analecta Scepusii Sacri Et Profani Pars II. Complectens Scriptores Rerum Scepusiacarum Quibus Accedunt Inscriptiones Templorum Scepusiensium* (Bécs: J. Th. Trattner, 1774), 343–344.

akit a genealógia szerint 1594. február 12-én hozott világra Dóczy Zsuzsanna, és aki – testvéreivel együtt – anyjával közös sírban nyugszik Késmárkon. A 17. század elején készült tumba már a kis Györgyöt is említi, aki anyja halála után egy évvel hunyt el, és akit az anyai ág, azaz a Dóczyak zsarnócai sírboltjába temettek. A feliratban szerepelnek a még élő gyermekek is: István és Miklós, illetve Erzsébet és Anna, az utóbbiról a genealógián kívül talán csak a sírfelirat emlékezik meg, feltehetően még apja, Thököly Sebestyén (†1607) életében meghalt. A feliratot és a síremléket Thököly Sebestyén állíttatta feleségének és gyermekeinek, aki a tumbán magát „ezen város, azaz Késmárk urának nevezi”.

A tumba többi (fennmaradt) feliratai egy sajátos, ikonográfiai diskurzust közvetítenek a 31 évesen elhunyt fiatal és előkelő anya, és egyre előkelőbbé váló férje, az ekkor már bárói ranggal (*magnificus*) szereplő Thököly Sebestyén, illetve címerük között. Érdekes, hogy a címerek közül a (heraldikai) jobb oldalon, azaz az előkelőbb helyen az újabb és kevésbé előkelő Thököly-jelvény szerepel, így rendelte meg Késmárk ura. A Thökölyek és a Dóczyak címerét kísérő és magyarázó, címmel ellátott disztichonok egyike az 1572-ben – nemességgel együtt – elnyert Thököly-címer⁴² – úgymond – ekphrasisa: a Thököly-ház(!) címerében egy tigris csupasz kardot von ki [hüvelyéből], adja az Isten, hogy ez kard mindig győztesen forogjon a török fajzatok és tatár kutyák ellen.⁴³ Nagylucsei Dóczy Zsuzsanna címerében igen-igen ősi és Dóczy néven nagy elismertséget szerzett nemzetsége jelvényét viseli: egy hősies, teljes alakjában ábrázolt oroszánt, egy ragyogó csillagot és egy gömböt, amelyek méltók a nagyságos címet viselő családhoz.⁴⁴

A katolikus megújulás, vagy inkább katolikus átalakítás, „reformálás” az eredeti formáját, funkcióját, integritását veszített síremlék-oltár oromzatán meghagyott egy ugyancsak vörös márványból faragott apró plasztikát, amely egy női alakot

42 Az armális lelőhelye: MNL OL NRA 132/17. A Thököly címerhez vö.: PANDULA Attila, „A Thököly család címerszerzése és címerhasználata”, in „Az üstökös kegyeltje”: Késmárki Thököly Imre, 1657–1705: Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga, szerk. GEBEI Sándor, 33–57 (Hajdúszoboszló: Hajdúszoboszló Város Önkormányzata, 2010), 33–34.

43 INSIGNIA GE / NEROSI AC MA / GNIFICI DOMINI / D^{omi}NI SEBASTIANI / TEOKELI DOMI / NI IN KEIS / MARK* / ASPICE NV DATVM / DISTRINGAT TI / GRIS VT ENSEM / STEMMATE QVO GAV / DET TOKELIANA DOMV[S] / DET DEVS HIC SEM / PER VICTOR VIBRETVR, VT ENSIS / TVRCIGENAS CONTRA / TARTAREOSQVE CANES

44 IN INSIG[NIBUS] / GENEROSÆ AC / MAGNIFICÆ DO / MINAE SVSANNÆ / DOCZY DE NAGI / LVCZE* / SVNT LEO STELLA GLOBVS / PROAVITA INSIGNIA GENTIS / QVAE SVB DOCIADVM / NOMINE CLARA VIGET / STELLA MICANS LEO MAGN / ANIMVS PERFECTA FIGVRA / MAGNIFICVM DECORANT / QVAM BENE IVNCTA / GENVS. A címerfeliratokat közli: WAGNER, *Analecta Scepusii...*, II. 344.

8. kép. A Caritas allegóriája Cesare Ripa 1603-ban megjelent *Iconologia* c. művében (fametszet)

ábrázol, amint lábát egy meztelen gyermek karolja át. Az apró szobrocska minden bizonnyal Caritas-perszonifikáció. Az anyai szeretet megjelenítő ábrázolás jól ismert Cesare Ripa (1555–1622) *Iconologia* című emblematikai művéből, amelynek első kiadása még illusztráció nélkül jelent meg 1593-ban (Róma: Gigliotti), de második, 1603-ban napvilágot látott kiadásában⁴⁵ – csak egy-két évvel a sír-emlék feltételezett felállítására előtt! – a *Caritas* (Carità) leírását már fametszetes ábrázolás kíséri, amely máig meghatározza a szeretet allegorikus megjelenítését és értelmezését. Dóczy Zsuzsanna esetében hangsúlyosan az anyai szeretet, sőt tragikus sorsa miatt az anyai önfeláldozás allegóriájaként értelmezhetjük a kis faragványt, amely szavak nélkül, vagy inkább a szavakon túl ugyanazt üzeni Dóczy Zsuzsannáról, mint Sebastianus Ambrosius temetési beszéde és verses parafrázisa.

⁴⁵ Cesare RIPA, *Iconologia, ouero, Descriptione di diuerse imagini cauate dall'antichità, & di propria inuentione*, (Roma: Lepido facii, 1603).

A kegyes nemesasszony a temetési orációkban: Országh Ilona és Sembery Fruzsina

A jeles Perényi Gábornak feleségét: Országh Ilonát a női nem legelsejének írják. Perényi ifjan halt meg, és megtört neje, „a leghűségesebb feleség” emeltetett neki síremléket. A fiatal özvegy bánattól megtörve, rövid idő múlva szintén meghalt. Ekkor írták róla, hogy ő Pannonia nagyasszonyai között mint a legkiválóbb világosság ragyogott! Szép volt, s lelkét a legnemesebb erények ékesítették. Bár szellemi tulajdonságai is jelesek voltak, szemérmes szerénység s erkölcsi tisztaság tölté el lelkét. Ő volt a nyomorultaknak s a szegényeknek istápjá. És az ilyen nagyasszonyról úgyszólván semmit sem tudnak évkönyveink. És hány olyan akad, akinek egyetlen sor írása sem maradt ránk, s csak a sírfeliratról tudjuk meg, hogy ki s mi volt.¹

A Takáts Sándortól idézett sorok Országh Ilona alakját a 19. század közepétől használatos nagyasszony fogalom keretei között értelmezik, amelyet jellemzően arisztokrata nőalakok leírására alkalmaztak.² A vallásos, hűséges feleség, a kötelességtudó gazdasszony, a mélyen gyászoló özvegy testesíti meg ezt az elsősorban protestáns szerzők tollán életre kelt nőtípust. Takáts feltehetően Szikszai Fabricius Balázs beszédének Szinyei Gerzson által készített fordítását ismerhette, amely az eredeti nyomtatvány hiányában annak kéziratos másolatáról készült.³ Amellett,

* Jelen tanulmány az MTA BTK Lendület–Hosszú Reformáció Kelet-Európában és Erdélyben (1500–1800) című kutatási projekt keretében készült. A kutatás alatt a szerző Szegedi Kis István Reformációkutató Ösztöndíjban részesült.

- 1 TAKÁTS Sándor, *Régi magyar nagyasszonyok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 6.
- 2 VÁRKONYI Gábor, „»Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...« Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon”, in *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna és VÁRKONYI Gábor, 123–138 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), 127–128.
- 3 SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, „Emlékbeszéd Perényi Gáborné szül. Országh Ilona felett”, ford. SZINYEI Gerzson, *Sárospataki Református Lapok* 14, 10–11. sz., 12–13. sz., 14–15. sz., 22–23. sz., 26–27. sz., 28–29. sz., 31–32. sz. (1918): 55–57, 63–64, 73–74, 112–113, 133–135, 144–145, 154–155.

hogy címszavakban ismerteti az orációban megfogalmazott erényeket, a szöveg arra is felhívja a figyelmet, hogy semmit sem tudunk ezekről az asszonyokról – Ország Ilona életéről az egyetlen forrás az oráció.⁴

A korszakban a családok válogattak a különböző reprezentációs lehetőségek közül, bizonyos elemeket elvetettek, míg másokat beemeltek. A temetések a 16. század második felében váltak jelentősebb társadalmi eseménnyé, ennek következtében pedig egyre ünnepélyesebbé, valamint alkalmassá arra, hogy a főrendű családok kapcsolatrendszerét fenntartsák és megerősítsék. A temetési szertartásokhoz tartozó paratextusok, így például a meghívó, a búcsúztatóversek, a halotti beszédek, a sírfeliratok a nyomtatást követően váltak a családi reprezentáció hosszú távú hatást gyakorló, emlékezetformáló elemeivé.

A magyarországi anyag jelentős része ebben az időszakban latin nyelvű volt, az első magyar nyelvű halotti prédikáció 1599-ben jelent meg. Egy másik aspektusa a 16. században megjelent szövegeknek, hogy nem feltétlenül voltak a temetési szertartás részei, hanem az azt követő néhány évben írták meg őket és adták nyomdába, egy utólagos emlékezetpolitika részeként, amire Csepregi Zoltán és Szabó András hívta fel a figyelmet.⁵

A nőket búcsúztató szövegek közül a legelső Gregorius Maytzen munkája volt, amely 1537-ben jelent meg Bécsben⁶ és Újlaki Ferenc győri püspök édesanyját búcsúztatta. A következő önálló nyomtatvány jóval később, 1564-ben jelent meg. Az epitáfiumokat tartalmazó kiadvány a nagymihályi lelkész feleségét, Szakmári Orsolyát búcsúztatta latin nyelven. A század folyamán hat verses kiadványról tudunk, amelyek nőket búcsúztattak,⁷ legyen az gyermek vagy felnőtt, ők általában egy patrónus, vagy korábban Wittenbergben tanult diák rokoni köréhez tartoz-

4 SZABÓ András, „A nők és az irodalom a 16. századi Magyarországon”, in SZABÓ András, *Egyház és egyéniség. Tanulmányok a régi magyar irodalomról és művelődésről*, Károlyi könyvek. Tanulmánykötet, 153–163 (Budapest: L'Harmattan, 2023).

5 CSEPREGI Zoltán, „A személyes emlékektől a kanonizált hagyományig: a magyarországi reformáció historiográfiája a kora újkorban”, in *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*, szerk. RADA János és FAZEKAS Csaba, 32–43 (Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022); SZABÓ András, „Skaricza Máté élettrajza Szegedi Kis Istvánról. Újraelőolvasási kísérlet”, in SZABÓ András, *Egyház és egyéniség...*, 68–77.

6 Gregorius MAYTZEN, *Oratio habita Posonii in exequiis honestissimae et pudicissimae matronae Clarae ab Wylak, matris charissimae, et benemeritae, Reverendiss. et amplissimi viri dni Francisci ab Wylak Episcopi Laurien. et Praepositi apus Posoni u dignissimi, a Consiliis et Secretis, Serenissimi Romano Hungariae, Boemiaeque &c Regis. Anno domini* (Bécs: Syngrenius, 1537).

7 SZÉKELY Gábor, „A protestáns humanizmus nőképe Kecskeméti Agricola János és Szegedi Lőrinc Szakmári Orsolya nagymihályi lelkészné halálára írt gyászversében”, in *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*, szerk. VERES Ildikó, DIENES Dénes és KEGYES Erika, 133–156 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2019); MÓRÉ Tünde, *Utazás és hírnév. Witenbergi magyar diákok latin*

tak. A verses kiadványok mellett 1600-ig három oráció jelent meg, amely közül jelen tanulmány kettőt tárgyal részletesebben. Ország Ilonát 1570-ben Szikszai Fabricius Balázs, Sembery Fruzsina 1597-ben Nikolaus Erhard, míg Dóczy Zsuzsannát 1600-ban Sebastian Ambrosius Lam búcsúztatta.⁸ (A Dóczy Zsuzsannát búcsúztató orációt Gyulai Éva tanulmánya részleteiben vizsgálja, így ez az írás csupán említi a szöveget.) A szerzők egy része egykori peregrinus diák volt, a szövegek gyakran arra is szolgáltak, hogy az egyetemjárás során elsajátított poétikai és retorikai ismeretek gyakorolják, vagy igazolják a támogatóik felé. A wittenbergi oktatáshoz, az ott kialakított szövegüniverzumhoz való kötődés a század végére szűnt meg, az első olyan kiadványok megjelenésével, amelyek már nem az egyetemvároshoz kapcsolódnak.

A női életút dicsérete és a formálódó protestáns egyház

A halotti prédikációk és orációk vizsgálatának egyik fontos kérdése az elhunyt ábrázolása és annak mikéntje volt. Az utóbbi esetében – a szakirodalom konszenzusa szerint – a szöveg létrejöttében és tartalmának meghatározásában jelentős szerepet játszott a megrendelő, az orációk reprezentációs funkciója a megrendelő szándékaival összhangban kellett, hogy teljesüljön. A szónok a *genus demonstrativum* szabályai alapján alkotta meg a beszédet, amelyet némileg át is dolgozhatott, ha kinyomtatták a szöveget. A beszédek kinyomtatása azonban arra is szolgálhatott, hogy a gyászolók hazavihessék az elhangzott szövegek nyomtatott változatát, vagyis azért, hogy a szónoklat a szertartás szerves része lett, csökkent az utóla-

nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600), Irodalomtörténeti füzetek 185 (Budapest: Reciti Kiadó, 2022), 223–229.

8 SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Orationes duae funebres, prior de vita et obitu Gabrielis Perenii, posterior de vita et morte... Helenae Orszag* (Wittenberg: Clemens Schleich, 1570); Nikolaus ERHARD, *Duae orationes funebres. Item lacrimae gymnasii Neerensis super praematurato obitu ... Gregorii Horvath Stansith ... ac ... Euphrosynae de Sember ... coniugis eiusdem, debitae gratitudinis ergo collectae et in lucem editae per m. Nicolaum Erhardum Dalhe. Palatinum, tum gymnasii Neerensis, nunc scholae Bartphensis rectorem* (Bártfa: Guttgesel, 1597); Sebastian AMBROSIUS, *Oratio Funeris. Memoriae Generosae ac Magnificae Dominae Susannae Doczi, Generosi ac Magnifici Dominae Susannae Doczi, Generosi ac Magnifici Domini Dn. Sebastiani Theokeoli Domini in Keismarck &c. fidissimae coniugis, que 9. Junii veteris Anni 1596. vitam preclare in his terris actam pie placideque clausit, consecrata a Sebastiano Ambrosio pastore Ecclesiae Keismarcken. Adiectum est fragmentum Epistolae, qua eadem Generosa ac Magnifica Domina marito suo absenti valedicere coeperat, Hendecasyllabis expressum* (Heidelberg: Typis Christophori Leonis, 1600).

gos betoldás, átdolgozás iránti igény – a nyomtatás a pontos ismétlés, nem pedig a későbbi korrekció, átírás, bővítés eszköze lett.

A halotti oráció beszédhelyzete a szövegekben olvasható utalások alapján egyszerre kapcsolódott a magán- és a közülethez.

Tanta enim perversitas, ne dicam improbitas est plerorumque in hac maligna sycophantia corruptissimorum seculi nostri iudiciorum, ut tales etiam pietate religiosa praestandas, magnis praesertim viris, debitae observantiae mentisque gratae testimonificationes publicas, non vereantur in sinistram rapere partem, in iisque malitiose carpendis lividae naturae foedum morbum, studiumque maledicentiae liberalibus ingeniis detestandum, turpissime prodere.⁹

A gyász és a szomorúság érzelmeinek átélése a temetési orációkban közüggyé, közösségi alkalommá válik, amelyet a szövegek az elhunyt emlékezetének kialakítására használnak fel. A felmenők, a dátumok, az esküvők, hivatalok felsorolása egyrészt a retorikai konvenciók szerinti laudáció elemei, másrészt olyan részletek, amelyek a szöveg hitelességét erősítik meg a közönség előtt. A Szikszai által felhasznált, a társadalmi előítéletek kiigazításának, a rosszindulatú pletykák cáfolásának toposza révén a világi laudáció az igazság közlésének igényével lép fel, amikor az elhunyttal kapcsolatos állítások kommentálását ígéri.

A halotti orációk biográfiai része eltérő volt a férfiak és a nők esetében. Előbbieknél a hangsúly a közéleti szférára esett, míg az utóbbiaknál ez ritkaságnak számított.¹⁰ A magyarországi szövegekben a főrangú asszonyok neveléséről, műveltségéről is keveset szólnak, ennek tárgyalása is olyan toposzokra épül, mint a Biblia rendszeres olvasása, vagy az állandó imádkozás.¹¹ Ezek alapján a nők élete jellemzően nem nyilvános terekben játszódott, vagyis a szónokoknak a temetési szertartás keretei között egy olyan életteret kellett ábrázolniuk, amelynek alapvető tulajdonsága az volt, hogy mások számára nem látható. Ez a nem láthatóság az első halotti orációk kiadásánál is tetten érhető, ahol a nőket házastársukkal együtt búcsúztatják. Az Országgh Ilona halálára készült beszéd Perényi Gáboré-

9 SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Oratio de vita et obitu spectabilis et magnifici domini Gabrielis Perenii, comitis comitatus Abawyariensis perpetui, Supremi Regiae Curiae in Regno Ungariae Iudicis, Musarum Moecenatus beneficentissimi etc* (Wittenberg: Johannes Crato, 1568), A3r.

10 Jill BEPLER, „Practicing Piety: Representations of Women’s Dying in German Funeral Sermons of the Early Modern Period”, in *Women and Death 3. Women’s Representations of Death in German Culture since 1500*, szerk. Claire BIELBY és Anna RICHARDS, 12–30 (Rochester: Camden House, 2010).

11 LENGYEL Tünde, „Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez”, *Századok* 153, 2. sz. (2019): 235–250.

val, míg a Sembery Fruzsina halálára készült beszéd Horváth Gergelyével együtt jelent meg, noha a temetési szertartásra különböző időpontokban került sor.¹² Mindkét elemzett munkáról elmondhatjuk, hogy az elhunyt életrajza a laudáció szerves része, nem különálló szövegrészként olvasható – ez a szerkezeti megoldás a korábbi halotti orációknál is megfigyelhető.

Továbbá azt is érdemes figyelembe venni, hogy mindkét oráció kitüntetett helyzetű, mivel más forrástípus nem áll rendelkezésünkre az elhunytakról. Sem Országh Ilona, sem Sembery Fruzsina nevéhez nem köthetünk levelezést, naplót, beszámolót vagy egyéb olyan szöveget, amely kontrollforrásként használható. A kortárs vagy épp későbbi történetírók, amennyiben megemlítik őket, házastársuk vonatkozásában teszik azt, a modern szakirodalom szintén ebben a vonatkozásban tárgyalta a szövegeket. Erre jó példa, ahogyan Országh Ilona alakját meghatározza a kortársak véleménye férjéről, Perényi Gáborról.¹³ Mind Péter Katalin, mind Szabó András hangsúlyozza, hogy Forgách Ferenc érezhetően rosszindulatú ábrázolása mellett Szikszai Fabricius Balázs orációjának a passzusai is egy problémákkal teli házaseletet sejtetnek.

A beszédek létrejötte, elhangzása, későbbi megjelentetése arra utal, hogy családjuk jelentős szerepet játszott a 16. századi Magyar Királyságban és a formálódó protestáns egyházszervezet támogatásában. Ahogyan Perényi Gábor egyik legfőbb érdeme a sárospataki iskola támogatása, úgy Horváth Stansith Gergely nevéhez a nagyőri evangélikus iskola létrehozása fűződik.¹⁴ A két kiadvány azokhoz a szövegekhez is kapcsolódik, amelyek a 16. századi magyarországi protestáns értelmiségi reprezentációt formáltak, ezért a protestáns feleségek ábrázolásának kérdését érdemes lehet ezzel összefüggésben vizsgálni.

12 Horváth Stansith Gergely és Sembery Fruzsina temetéséről lásd: HANÁK Béla és SZABÓ András Péter, szerk., *Keresztvíztől sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*, Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 459–462.

13 SZABÓ András, „Perényi Gábor szerepe korának egyházi életében és művelődésében”, in SZABÓ András, *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2, 27–35 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999); PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon*, Múltidéző zsebkönyvtár (Budapest: L'Harmattan, 2008), 125. A Perényi család történetéről részletesen: NOVÁK Ádám, *A terbesi Perényi család története a 15. század közepéig* (Debrecen: Print-Art Press Kft., 2022).

14 HANÁK és SZABÓ, *Keresztvíztől sírkeresztig...*, 460–461.

Az orációk ajánlásai

A kiadványok szerkezete hasonló: ajánlások és búcsúztató-, valamint üdvözlőversek kísérik a beszédek. Perényi Gábor halotti orációja két változatban is megjelent, először 1568-ban, majd másodjára 1570-ben. A három évvel későbbi második kiadásban Szikszai a szónoki beszéden nem változtatott, az üdvözlőversek azonban módosultak, ahogyan a címlap is eltér.¹⁵ Nikolaus Erhard munkájában az ajánlást a Semberyt búcsúztató szöveg követi, egy csoport búcsúztatóvers után olvasható Horváth Stansith Gergely halotti orációja, a kiadványt további búcsúztatóversek zárják. Erhard ajánlása, amely mindössze két oldalt tesz ki, 1596. novemberi datálású és következetesen együtt emlegeti a Horváth–Sembery házaspárt („in obitum utriusque parentis”), ellentétben Szikszai Fabricius Balázs szövegeivel, amely Perényi Gábornál Országgh Ilonát, míg Országgh búcsúztatásánál az elhunyt édesanyját, Pekri Annát szólította meg. A Pekrinek címzett ajánlás Országgh Ilona sógorait is feltünteti, Török Ferenc, Ungnád Kristóf és Bethlen Miklós neve is olvasható a megszólításban.¹⁶ A következőkben erről a két paratextusról szöveges részletesebben.

Szikszai Országghnak címzett ajánlása mindössze három helyen utal konkrétan az özvegyre, az első és utolsó mondatban a szövegkonvencióknak megfelelően annak nagylelkűségét méltatja:

Quoniam generositati tuae sic placuit, ut oratio quam habui in funere Illustris et Magnifici Domini Gabrielis Perenii, Mariti tui beatae memoriae, Moecenatis autem mei optimi, in publicum exiret, non potui iustae postulatione refragari, quamvis varia iudicia scripti eius evulgatione, apud iniquos talium officiorum censores me subiturum, tecite prospicerem.¹⁷

A rövid, néhány lapnyi terjedelmű szöveg egyrészt felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a közvélekedést ki kell javítani, mert tévesen ítélte meg Perényit, másrészt pontokba szedi az elhunyt érdemeit, harmadrészt megemlíti az elhunytat támogató főurakat – név szerint Melith Ferencet, aki az északkeleti országrészben

15 CSORBA Dávid, „Az Országgh Ilona feletti hiányzó temetési beszéd esete”, in *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 137–142 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016).

16 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Losonczy Anna a források tükrében”, in *Tiszaszentmárton*, szerk. SALLAI József, 63–82 (Tiszaszentmárton: Tiszaszentmárton Község Önkormányzata, 2014).

17 SZIKSZAI FABRICIUS, *Oratio de vita et obitu...*, A3r.

rendelkezett birtokokkal, noha közel sem volt olyan jelentőségű földesúr, mint Perényi.¹⁸ Itt bukkanhatunk rá a harmadik apró utalásra:

Sic enim vitae immortalis felicem sortem invidere illi videberis. Habes praeterea (quod multum levare dolorem tuum debet) in Aula viros honestissimos, dignitate, Prudentia et Virtute praestantes quam plurimos, Marito etiam tuo viventi fidissimos, qui in hac orbitate, negocia tua omnia privata et publica magna cum fide et industria adinsitran.¹⁹

Mindkét részlet felhívja a figyelmet arra, hogy milyen elvárásokat támasztanak az özvegygel szemben férje halála után. Ezek közé tartozik az elhunyt emlékének ápolása (például síremlék állítása), de Perényi patrónusi tevékenységének folytatására is tesz utalást a szöveg. Az öröklés, az áttételezés, az átruházás képe a halotti szövegekben több változatban is megjelenik, legyen szó személyes tulajdonságokról, erényekről vagy kötelességekről és nehézségekről, Országh Ilona esetében a férje környezetében tartózkodó megbízható emberek segítségére is vonatkozik.

Szikszai Fabricius másik előszavát Országh Ilona édesanyjának, Pekri Annának ajánlotta, így valószínű, hogy ő intézhette a temetési szertartást és az ehhez kapcsolódó szövegek megrendelését. A szöveg nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a magyarországi szerzők közül Szikszai az első, aki nőt méltat funerációs beszédében, ez később az orációban is visszatér.²⁰ Pekri az ajánlás második felében kerül előtérbe („Postremo ad te ut nostra se convertat oratio Generosa et Magnifica Domina...”), ahol a szónok azokat a témákat veszi sorra, amelyek az Országghot búcsúztató beszédet is meghatározzák, ebből a szempontból az ajánlás az oráció kicsinyítő tükréként (*mise en abyme*) olvasható. A szerző felhívja az olvasó, illetve a hallgatóság figyelmét arra, hogy a beszéd követendő viselkedésmintákat ábrázol. Az előszó a kegyes életvezetés lemásolását és ennek hasznát Pekri és Országh anya-lány viszonyán keresztül mutatja be, ahol az édesanya megpróbáltatásai párhuzamba állíthatóak lánya életének nehézségeivel – amelyeket részletesen az oráció fejt ki:

ad quam velut genitricem defunctae, hic luctus quem oratio nostra prosequitur praeter caeteros pertinet, omnibus hoc palam constat, te singulare mutabilitatis et inconstantiae rerum humanarum exemplum, inter omnes tui ordinis matronas hoc seculo extitisse:

18 SZABÓ András, „Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácín birtokosai (1590–1631)”, *Széphalom* 7, 1. sz. (1995): 11–16.

19 SZIKSZAI FABRICIUS, *Oratio de vita et obitu...*, A4r.

20 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia Litteraria* 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 162.

dum acerbissimos dolorum non vulgarium sensus, complures iam annos continuata quadam funerum domesticorum successine exhauris. Nam post amissum priorem maritum Magnificum dominum Ladislaum Orszag, ex quo generosam sobolem illustrium liberorum suscepas: spoliata fuisti ante iustum adhuc tempus, et altero cui postea nupseras Magnifico Domino Stephano Losoncio, Heroe fortissimo, qui pro gloria et salute gentis Hungaricae adversas Turcicum hostem afferenda, pulcerrima morte in arce Themesiensi cuius praefecturam gerebat, patriae ruenti citavit anno Christi 1552. Sed felix adhuc numerosae prolis foecunditate, peracerbos tuae orbitatis luctus excelso animo tolerasti, subnixae quippe praesidio et autoritate filii clarissima virtute praediti Christophori Orszag, generorumque illustrium ex nobilissimis familiis delectorum. Quorum vel praecipuum cum ante biennium amisisses Gabrielem Perenium, non leve domui tuae vulnus inflictum agnovisti. Quod exulceratum est atrocius festinata morte Christophori Orszag filii, qui non diu vixit superstes extincto. Nunc horum mortem quasi auctarium quoddam domesticarum orbitatem cumulat mors filiae Helenae, cui nos hac oratione parentavimus. Ex hoc perpetuo quasi nexu malorum familiae tuae, tot iam funeribus attritae et exhaustae, quamvis sollicitas viduitatis curas multum exasperari facile credam:²¹

A Pekri Anna életében bekövetkezett megpróbáltatások felsorolása (első férjének halálától kezdve egészen lánya elvesztéséig) arra szolgál, hogy az ajánlás a gyászoló édesanya lelki erejét ábrázolja. Az egymás után elszenvedett veszteségekkel szemben Pekri nem rendült meg, ennek hangsúlyozásával állít a szónok a közönség elé követendő mintát – összhangban a búcsúztató beszédek erősen didaktikus hangoltságával. A mintaadás a gyászt, a személyes tragédiák esetében tanúsított érzelmi reakciókat szabályozza és irányítja. Ebben a viszonyrendszerben a temetési szertartás annak ad keretet, hogy a személyes részvétel kegyes cselekedetként legyen értelmezhető, ahol a szöveg meghallgatása, a szertartáson tanúsított magatartás, illetve az oráció későbbi olvasása már a mintakövetés része.²²

Nikolaus Erhard munkájának ajánlása – amelynek címzettje az elhunyt legidősebb fia, Horváth Márk – szintén a tanításra és a példamutatásra helyezi a hangsúlyt (a Cornelius Neposnál olvasható *Hipponicus exemplumból* kiindulva). Erhard szónoki intenciója, Szikszaihoz hasonlóan az emlékezet megterem-

21 SZIKSZAI FABRICIUS, *Orationes duae funebres...*, G2.

22 A halotti oráció kegyességi vonatkozásairól részletesebben lásd MÓRÉ Tünde, „A lelkiégtörténeti értelmezése lehetőségei a latin nyelvű halotti orációkban”, *Lelkiégtörténeti számvetés II.*, szerk. BAJÁKI Rita, Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiégtörténeti Tanulmányok 30, 153–162 (Budapest: HUNREN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiég Kutatócsoport, 2023).

tése mellett a követendő minta közvetítése, azonban a tükör metaforáját más jelentéssel használja fel a szövegben.

Ergo itaque pro mea, erga dictum D. parentem tuum, fide, et erga amore, hasce Oratiunculas, et Carmina, in obitum utriusque parentis, quanquam tenui Minerva, scripta, colligere, et tibi inscribere volui: cum, ut grati animi, pro multis et infinitis beneficiis a Dominis parentibus tuis me collatis, indicium ederem: tum ut tu tanquam vivum exemplar vitae degendae inde peteres: et in parentum tuorum virtutes, tanquam speculum intuitus, operam dares, ut in hoc certamine laudis tuis parentibus par esses: mores ipsorum pro legibus haberes: virtutemque paternam et admirareris et imitareris.²³

Az eltérés annak köszönhető, hogy a szónok nevelőként pozicionálja magát, aki nek elsődlegesen az a feladata, hogy a szónoki beszédet az ajánlás címzettje előtt mutassa fel tükörként. Ez a megoldás nagyobb hangsúlyt helyez a dicsérő szónoklatok és a nevelési tükrök közös vonásaira, amikor egy még nem bekövetkezett imitációt feltételez, azzal a lehetőséggel, hogy a megszólított Horváth Márk szülei mintájának megismétlésével családjának dicsőségére válhat.²⁴ A halotti orációt nem a széles közönségnek szóló általános tanításként értelmezi, hanem személyre szóló, a családi hagyományba illeszkedő eszéként.

Ország Ilona: feleség és özvegy

Szikszai Fabricius halotti orációja két nagyobb egységre bontható, az első részben Ország Ilona mint ideális feleség, a másodikban mint ideális özvegy jelenik meg. Ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, a szónok végig szem előtt tartja saját irodalomtörténeti pozícióját és reflektál is erre a laudációban. Tartalmi szempontból a szöveg olyan erényekkel jellemzi az elhunytat (kegyesség, szerénység, békés természet), amelyek alapján az utókor a nagyasszonyok körébe sorolta. Az elhunyt életével kapcsolatban konkrét adatot, információt nem tartalmaz a szöveg, Szikszai még a születési idejét sem tudja biztosan. A genealógia a beszédben arra korlátozódik, hogy a történetírói munkákban (például Antonio Bonfininél) említett családtagokat szerepelteti Szikszai. Egyetlen dátumot emel ki, mégpe-

23 ERHARD, *Duae orationes funebres...*, A2v.

24 Ez természetesen magában foglalja a haza és az egyház javára tett szolgálatokat is. „Quod si feceris, spes me ampla tenet, fore ut cum tempore, splendidissimae familiae tuae ornamento: patriae Ungariae, totique Christianitati usui et utilitati: tibi vero fratri Balthasaro (quem me cum aliis honestis testibus, ex sacro fonte Baptismatis levasse non ignoras.)” Uo., A2v.

dig Perényi és Ország házasságkötésének napját, ez az információ a Perényit búcsúztató orációban is szerepel.

Ubi domum rediisset, ac iam aetas coniugio non plane esse immatura, nec successorem ullum legitimum, si absque liberis decederet, habiturus videretur: Uxorem admodum Iuvenis suasu quorundam Procerum duxit, Anno aetatis 20, 19 Octobris, Anno Christi 1552, ex Nobilissima et Antiquissima Stirpe eorum Principum, quibus fides et virtus eximia in defensione Patriae duris saepe in rebus spectata et explorata, cognomen Regni dedit. Duxit ergo filiam Ladislai Orzag Helenam nomine, pietate, pudicitia, modestia, fide et amore erga maritum, reliquisque dotibus, quae Generosis Matronis decus et laudem conciliare solent, Ornatissimam.²⁵

A házasságkötés Perényi életében a felnőtt lét elérését jelenti, mivel az ifjú ahhoz az életszakaszhoz érkezett, amikor már köteles gondoskodni a nemesi család fenntartásáról. A leendő feleség bemutatása egyrészt kitér a családi név méltatására, másrészt felsorolja a nőkhöz társított erényeket – a felsorolás Szikszai jellemző retorikai eszköze lesz a későbbiekben is Ország Ilonával kapcsolatban. Az erények nem kapnak részletes kifejtést, hasonlóan az esetenkénti topikus párhuzamokhoz, amelyek szintén magyarázat nélkül kerülnek a szövegbe. Ennek hátterében feltehetően az állhat, hogy ismert, tudott dolgoknak számíthattak a hallgatóság, illetve az olvasóközönség előtt. Ezt támasztja alá az is, hogy a felsorolás nem Szikszai önálló leleménye: Pál apostol Timóteushoz írt első levelében az erények áttekintése és a veszélyt jelentő kísértések leírása is olvasható.²⁶

Az Ország Ilonát búcsúztató szónoki beszéd házasságot tárgyaló passzusai a feleség életét nem konkrét események, hanem egyes tevékenységek mentén mutatják be. Ezek közé tartozik a hit iránti elkötelezettség, a háztartás körüli teendő ellátása, valamint a házasság során felmerülő nehézségekkel való megbirkózás – Perényi súlyos betegsége, illetve a gyermektelenség jelentette a legnagyobb problémát. A szónok többször utal arra, hogy milyen kihívást jelent egy nő életének retorikai ábrázolása, amely a szerénységi toposzok körébe sorolható. A laudáció a kegyességet női érdeklődési körnek tekinti, ezért fontos az oktatás kérdésköre. A magányos hitélet a beszédben a férj vagy a pap jóváhagyása révén külsőleg ellenőrizhetővé és irányíthatóvá válik. A női nemmel szembeni elvárásokat a Bibliára támaszkodva sorolja fel a szerző, ahol Ország szövegismeretét és szövegértésének helyességét bizonyítja férje iránt tanúsított tisztelete és engedelmessége. Vagyis

25 SZIKSZAI FABRICIUS, *Oratio de vita et obitu...*, C2v.

26 1 Tim 2:9

a helyes írásértelmezés a kulcsa a helyes magatartásnak – ezért emeli ki Szikszai, hogy a Biblia szövegére támaszkodik, noha a nem keresztény szerzők ugyanazokat a tulajdonságokat sorolják a női nem erényei közé. Az elhunyt egyszerre felel meg kegyes magatartásával a társadalmi elvárásoknak és cáfol rájuk, mert a sztereotípiákkal szemben nem igazak rá olyan gyengeségek, mint a hiúság vagy a fecsegés.

Quamvis enim in viris quoque rerum ad cultum et honorem Dei spectantium, potissima debeat esse cura et diligentia, nescio tamen quo arcano naturae motu, sexus muliebris si recte in tenera aetate ad pietatem assuefiat, magis rapitur ad coelestium rerum studium et contemplationem.²⁷

A beszéd a hit iránti elköteleződést teszi meg a dicséret központi elemének, azonban az elköteleződésben rejlő veszélyeket sem hallgatja el. Ezek jellemzően a túlzott érzelmekben vagy azok felszínes változataiban nyilvánulnak meg, amelyeket úgy került el az elhunyt, hogy segítséget kért udvari papjától, Kopácsi Ferenc személyében. Az Országgh által gyakorolt kegyesség másik jellemző eleme a katekizmus elsajátítása, valamint a Biblia olvasása volt, amelynek eredményét megosztotta férjével. A szöveg magányos tevékenységként mutatja be a nemesi udvar körüli teendőket, amelyek között a gazdasági feladatok, a háznép irányítása, valamint némi jótékonyági tevékenység szerepelt.

Tanta insuper inerat modestia, sermonis, gestus, actionumque, omnium convenientia, ut expressam quandam virtutis in ea cerneres imaginem, cum commoditate et suavitate morum amabilium, asperiores etiam mariti commotiones, quas morbi atrocioris tormina nonnunquam exprimebant, frangeret.[...] Castitas et pudicitia, quae etiam non postrema post pietatem laus huic sexui tribuitur, integra per omnem vitam et illibata fuit, adeo ut in verbis, vultu, incessu, gestu, aliis item actionibus, obscenitatem et turpitudinem omnem lasciviae abominaretur.²⁸

Az elhunyt tisztaságának és erényességének jelentőségét Szikszai a jól ismert exemplummal illusztrálja a szoborról, amelynek a teste hibátlan, de a feje csúf – ezt a párhuzamot Philipp Melanchthonnál is olvashatjuk, a házasságról szóló declamációjában.²⁹

27 SZIKSZAI FABRICIUS, *Orationes duae funebres...*, Iv.

28 Uo., I3r.

29 A Bacchylides-epigramma: „Ut cum statua facies formosa revulsa est, / Non decus in reliquo corpore truncus habet. / Sic alii mores sprete sive honore iacebunt, / Ni sint ornati laude pudicitiae.” Philipp

Perényi halála után Országh másfél évig volt özvegy, ezt a rövid időszakot a beszéd úgy ábrázolja, mint ami folyamatos melankóliában telt, a gyászoló feleség tulajdonképpen belehalt a bánatba.³⁰ Nem esik szó a túlzott érzelmekről, vagy gyászról, ami azért érdemel említést, mert a korabeli temetési versek, beszédek jellemzően érintik ezt a kérdést, a mértékletességre intve a hallgatóságot. Az özvegyiség témáján keresztül Szikszai inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy a retorikai téma illendőségén töprengjen. Ismételten felteszi a kérdést, hogy lehetséges-e a nőket laudálni funerációs beszéddel. A probléma hangsúlyos volta lehetővé teszi a beszéd olyan értelmezését, hogy annak létrejötte és tartalma nem egy családi megrendelésen vagy társadalmi pozíción múlik, hanem életének minősége, kegyes magatartása teszi méltóvá az elhunytat arra, hogy szónoki beszéd állítson emléket életének. Ennek argumentálására Szikszai antik, illetve bibliai párhuzamokat használ fel. Amíg a bibliai alakok – az erényekhez hasonlóan – felsorolva szerepelnek,³¹ addig két antik történet kissé részletesebb kifejtést kapott, ami összefüggésben van azzal a tudatos törekvéssel, hogy a szöveg első női búcsúztatóbeszédként van keretezve, amit maga Szikszai is többször kiemel.

Neque absurde fortasse conferri possi, quanquam in fortuna nonnihil dissimili, Helenae illi Imperatrici Christianissimae, quae Constantini Magni mater cum esset, mulier sanctissima religionique Christianae maxime dedita, non prius quievisse scribitur, quam filium Constantinum ad fidem et religionem Christi, quibus potuerat precibus et monitis perduxisset.³²

Szent Ilonával, Konstantin császár kereszténységre tért anyjával a párhuzam ket-
tős: a névazonosság mellett a formálódó keresztény egyházat támogató tevékeny-
ség helyezi a két alakot közös platformra. A másik történet a római res publica
idejére kalauzolja a hallgatóságot, mégpedig a Camillus alakjához kapcsolódó
történetek közül a gallokkal vívott háborúk egyik epizódját emeli be a szónok.

MELANCHTHON, *Declamatio de coniugio*, CR, XII. 129; illetve SZIKSZAI FABRICIUS, *Orationes duae funebres...*, I4r.

30 „Non tamen biennium totum transegit, illudque acerbissimus et perennis luctus et morborum asperimorum quos immedicabilis illa aegritudo animi accersiverat saevicia exhausit.” Uo., K2v.

31 Szikszai Országh Ilonája a bibliai feleségek mintájára alakította életét: „Et ut breviter dicamus, se totam composuerat ad exemplum religiosarum et sanctarum matrum, Sarae, Rebeccae, Elizabeth, Annae, Mariae, et similium, quarum virtutes eximiae typi esse debent et imagines cunctis mulieribus, ut in illis tanquam speculo decus ornamentorum matronalium diligenter et assidue contemplantur.” Uo., Kr.

32 Uo., K3v.

eo quod Camillo urbem a Gallis captam recuperante, cum tantum auri in vastata ac direpta urbe non reperiretur, unde confici posset patera, quam Camillus Apollini Delphico pro victoria voverat, matronae nobiliores ornamenta aurea quae pro torquibus et monilibus gestabant, in commune pro voto exolvendo contulerant.³³

A római győzelem esetén az isteneknek ígért kincseket saját ékszereikből összeadó asszonyok története nemcsak arra szolgál, hogy a nők érdemeinek méltó elismerése érdekében érveljen, hanem a keresztény vallás felsőbbrendűségét is hangsúlyozza, hiszen az argumentum egyik fontos eleme, hogy ha már a barbár rómaiak is felismerték a nőket méltató szónoki beszéd helyénvalóságát, akkor a keresztényeknek sem lehet ellenére.

Az érvelés többször hangsúlyozza, hogy Országh elüt a tipikustól, eltér attól a magatartástól, amit a női nemtől elvárna a szónok és a hallgatóság. A beszéd záró része azonban kissé módosít ezen a visszatérő állításon: az emlékezés hiányát hangsúlyozza, amikor a női nem erényességét és kegyes életmódját tárgyalja.

Praecipuarum virtutum matronalium laudabile quoddam exemplar non immerito haberetur. Religionis veraeque pietatis studium in hoc sexu primam laudem obtinere, nemo diffitebitur opinor. Quamvis enim in viris quoque rerum ad cultum et honorem Dei spectantium, potissima debeat esse cura et diligentia, nescio tamen quo arcano naturae motu, sexus muliebris si recte in tenera aetate ad pietatem assuefiat, magis rapitur ad coelestium rerum studium et contemplationem.³⁴

A citátum Országh Ilona kiválósága mellett arra is felhívja a figyelmet, hogy hiányoznak a női erénynek emléket állító szövegek, így a női kegyesség és a keresztényi életmód azért sem látható, mert nincs írásos nyomuk, noha nem kevésbé méltók az emlékezésre, mint a férfiak nyilvános térben zajló élete.

Sembery Fruzsina: a jó halálra való felkészülés

Nikolaus Erhard szónoki pozíciója az oráció teljes gondolatmenete során megtartja a tanító hangnemet. A szöveg egy jól ismert közhely részletes tárgyalásával indul: az élet múlandó – az ezt alátámasztó érvek elsősorban a Bibliából származnak, a citátumokat gondosan jelezték a nyomtatvány margóján. Az általánostól

33 SZIKSZAI FABRICIUS, *Orationes duae funebres...*

34 Uo., Iv.

a konkrét felé haladva a szónok azzal zárja okfejtését, hogy az ember csak vendég a földön, ezután kapcsolja az eszmefuttatást az elhunyt életéhez, amit a halál eljövételére történő felkészülésként értelmez.

Az oráció második fele a Sembery származását tárgyaló egységgel folytatódik, Erhard azonban egyetlen bekezdést szán a genealógiával kapcsolatos információkra, amelyben felsorolja Sembery Fruzsina apját és testvéreit. A felmenők ismeretetésénél fogalmazza meg, hogy az erény tanulható, amelyet az elhunyt azért sajátíthatott el, mert szülei kegyes életet éltek. Ezután tér rá a Horváth Gergellyel kötött házasságra és gyermekeikre.

A laudációhoz tartozó elemek – mint például az erények felsorolása, kifejtésük, exemplumok általi bizonyításuk – hiányoznak. Erhard a retorikai eszközök közül a szövegben gyakran támaszkodik az exclamatióra és a kérdésekre, az elhunyt erényeinek felsorolása is ebben a formában szerepel. A kérdések gyakori alkalmazása elsősorban arra szolgál, hogy mozgalmassabbá tegye a szöveget, ezek minden esetben a szónok gondolatmenetére, a szöveg felépítésére reflektálnak. Így például az elhunyt erényeinek felsorolását megelőzi az a szónoki kérdés, hogy miről lehet még beszélni: *De vita vero hic inter nos acta quid dicam?*³⁵ Erhard célja az volt, hogy az elhunyt sorsának általános, a közösség számára ismert vonásait helyezze előtérbe, vagyis a gyász és veszteség univerzalitását érzékeltesse a hallgatóssággal és az olvasóval – ezt egy Horatiustól kölcsönzött idézettel vezeti fel.³⁶

Omnes profecto, sive Nobiles simus, sive ignobiles, sive docti, sive indocti, sive cives sive rustici, unus iste exitus manet, et, ut Poeta cecinit: Pallida mors aequo pede pulsant pauperum tabernas, regumque turreis: Omnes ad illum Generationis simul, et mortalitatis humanae, qui est apud Mosen catalogum pertinemus: in quo omnium vita, hoc veluti communi quodam Epiphonemate concluditur: Vixit et mortuus est: Ad hunc catalogum haec quoque pertinet, cui hodie extremum humanitatis officium praestitimus, Generosa et Nobilissima Matrona, Domina, Euphrosyna: vixit, inquam, haec quoque, et est mortua.³⁷

A bibliai párhuzamok közül az orációban Ábrahám és Sára, Jákob és Rebeka, Saul és Jonatán alakját használta fel, amelyek szintén a gyászhoz kapcsolódó szokásokra vonatkozóan válnak fontossá. A szónok azt emeli ki a történetükből, hogyan emlékeztek siratóénekekkel, síremlékekkel vagy halotti énekekkel családtagjaikra.

35 ERHARD, *Duae orationes funebres...*, B1v.

36 HOR., *Carm. I. 4.*

37 ERHARD, *Duae orationes funebres...*, A4r.

Planxit Abraham Saram suam eamque flevit: Luxit Iacobus Rebeccam suam, statuitque, statuam ad sepulchrum eius: cecidit Iosephus super faciem patris sui ac flevit super eum, estque eum osculutus: filii Israel fleverunt Mosen in campestribus Moab triginta diebus: Saulis et Ionathae mortem David et socii ieiunantes deplorant, et epicedio insigni celebrant.³⁸

A felsorolás arra szolgál, hogy legitimálja a halotti orációknak a temetési szertartásban való használatát, ebből a szempontból ugyanazt a szerepet tölti be, mint Szikszai Fabriciusnál a római történelemből vett párhuzamok. Erhardnál azonban sokkal nagyobb teret kap a gyász módszertana, a szomorúság érzelmének helyénvaló, megfelelő átélése. A szerző – szintén a korabeli nézetekhez igazodva – a mértékre helyezi a hangsúlyt a kérdés tárgyaláskor.³⁹ A biografikus narratíva elmarad a beszédből, a szónok kísérletet sem tesz arra, hogy az elhunyt méltatása során dokumentálja a jelentős életeseményeket, vagy azokat tegye meg a laudáció pilléréivé. Az érvelés, amely az élet múlandóságára és a halál elkerülhetetlen voltára vonatkozik, azzal zárul, hogy az elhunyt alakjához visszatérve hangsúlyozza annak elkötelezettségét aziránt, hogy felkészülten távozzon az élők világából. Ezek közé tartozik az az állítás is, hogy Sembery Fruzsínánál megtalálták a halála esetére előkészített textileket – hasonló passzusok a Dóczy Zsuzsannát búcsúztató orációban is olvashatóak, így feltételezhető, hogy ezek a tartalmi elemek a halálesetek leírásának bevett fordulatai közé tartozhattak. Az erényes és kegyes életet élő nő példás háziasszony marad halála közeledtén is, hiszen még ekkor is arra törekszik, hogy megkönnyítse a temetésére készülők dolgát. Utolsó pillanataiban is Istennek tetsző életét bizonyítja, amikor imádkozással búcsúzik a földi világtól. Sembery a gyermekágyi láztól szenvedve előre megsejtette saját halálát, kiválóságát azzal is igazolta, hogy hátrelévő idejét a felkészülésre fordította.

Ad omnium enim quibus cum unquam egit aut conversata est testimonium provoco, quanta in ipsa modestia! humilitas! quanta in consiliis prudentia! quantus in administranda re familiari labor fuerit! Quae vigilantia! quae assiduitas?⁴⁰

38 Uo., A4v.

39 „Sed tamen cum modum luctus recta praescribat ratio: et Syracides in allegato iam loco, consolatione, dicat, erige te rursus: nec D. Paulus simpliciter omnem moestitiam et lachrymas, de iis qui obdormierunt, prohibeat: Sed moderari dolorem iubebat, nec ita dolere, ut gentes que spem resurrectionis et vitae aeternae ac beatae nullam habent.” Uo., B1r.

40 Uo., B4v.

Sembery erényeit a szöveg nem párhuzamos történetekkel, hanem tanúságtételekkel igazolja. A szónok a gyászolókat arra szólítja fel, hogy bizonyítsák állításait: a halotti orációk bevezető szakaszaiban gyakran használatos az a fordulat, amely szerint a beszéd igazságtartalmát azzal támasztják alá, hogy ismerősök, családtagok történeteire hivatkoznak. Jelen esetben ezt a szónok az argumentáció szerves részévé teszi. Erhard a T/1. személyt használja, az oráció ezen része a 'vidimus' és 'audivimus' igékkel olyan mindennapi tapasztalatokat, emlékeket idéz fel, amelyek Sembery Fruzsina erényes életéhez kapcsolódnak („audivimus et saepe pars eorum fuimus, quando aliorum necessitatibus liberaliter succurrit”). Ezzel a gesztussal a hallgatóság és maga a szónok is aktív részese az emlékezet kialakításának, amelynek révén követendő példát állítanak az utódok elé.

A szöveg egy olyan interpretációt ad Semberyről, amely azon alapszik, hogy mekkora szomorúságot és gyászt hagyott maga után az elvesztése. Erhard egy olyan narratívát alakított ki, amely sorra veszi a gyászolókat és elmagyarázza, hogy mit jelent ez a veszteség számukra – ezáltal méltatva az elhunytat és annak kiválóságát.

Mindkét kiadványban szerepelnek búcsúztatóversek a beszédek után, noha a Sembery Fruzsina parentáló kiadvány jóval gazdagabb összeállítást közöl, Szikszai orációjához képest, amelyet egyetlen epitáfium zár. Ez a szöveg Országh erényeire is utal, ám elsődlegesen a halál utáni dicsőségre koncentrálnak, az elhunytat a magyarországi hősnők közé emeli.⁴¹ A másik nyomtatványban húsz szövegből álló búcsúztatóvers-füzér olvasható Erhard orációja után.⁴² Az első epitáfium szerzője maga a szónok, ezt követik a nagyőri iskola diákjainak munkái – köztük Zvonarics Imréc. Jórészt az özvegyet szólítják meg a versek, és noha akad olyan darab is, amely Sembery Fruzsina emlékezetét tárgyalja, az elégiák Horváth Gergely vigasztalására szolgálnak. Ebből az is következik, hogy a verses szövegek inkább Horváth dicséretét zengik, Sembery alakja a háttérben megbúvó motívumként bukkan fel. Azzal a felszólítással párosítja ezeket az említéseket a szerző, hogy a túlzott gyászt és szomorúságot el kell kerülni, ami összhangban van a szónoki beszéd mondandójával.

41 „Innumeris exulta bonis, Heroidas inter/ Pannonicas tanquam lux spectatissima fulsit.” SZIKSZAI FABRICIUS, *Orationes duae funebres...*, L4r.

42 A versszerzők sorrendben: Nikolaus Erhard, Matthaeus Eybisch, Tobias Rosenberg, Stephanus Tamariscus Strasensis, Emmericus Zvonarich, Matthias Siwoko, Ladislaus Bartholomaeus, Melchior Veress, Thomas Lang, Ioannes Matern, Paulus Szentivanus, Ladislaus Poturnaius, Valentinus Berzowiczus, Iacobus Cornerus Landesbergensis Neomarchicus, Michael Berzowiczus.

At quia cuncta piis vergunt in comoda non est
Cur nimis hanc mortem, docte Patrone, fleas.
Vosque fide sandguis firma quos iunxit amici.
Ne lugete piam ne nimis Euphrysonen.
Cernitis Hungaridum, quid passim fiat in oris,
Quam Thrax quam Turcus saeviat ense ferox.⁴³

A versek kiegészítik az oráció narratíváját, amennyiben egy olyan aspektust ragadnak meg, amelyet a funerációs beszéd nem tárgyalt, amikor a gyászoló férj köré szervezik a Sembery Fruzsínát búcsúztató szövegeket. Horváth Gergelyt úgy ábrázolják, mint a művészetek pártfogóját, akinek szomorúságát a Múzsák figyelik. Az elhunythoz Sára alakját társítják a szövegek, de olyan antik mitológiai szereplők is felbukkannak a versekben, akiknek története a nehéz szülés elviseléséhez társul, ezek közé tartozik Létó alakja. A másik aspektus, amire a versek koncentrálnak, az a méltó társ gondolata, ezt szinte az összes szöveg kiemeli, legyen az rövid epigramma vagy hosszabb elégia. Visszatérő téma emellett a család hírnevének gyarapítása, itt nemcsak a Horváth, hanem a Sembery-ház hírnevének öregbítése is felmerül.

Sem Szikszai Fabricius, sem Erhard nem alakított ki konkrét eseményekre, adatokra felépített biografikus narratívát, a házasság, a gyermekek születése mellett a halál időpontja jelöli ki a női életút fontos eseményeit. A nyilvános szférában is számontartott, emlékezésre méltó információk hiányában két különböző stratégia mentén alkották meg a laudációt.

Szikszai az irodalomtörténeti elsőségre helyezte a hangsúlyt, amely összefügg azal, ahogyan a történeti forrásokról gondolkodott, és amelyeknek hiányát az oráció bevezetésében is hangsúlyozza. Általánosságban kárhoztatja azt, hogy még a kortárs eseményekről sem készülnek visszaemlékezések, vagyis nemcsak a régi történetek vesznek a homályba. Ennek hátterében a hanyagság mellett a háborúkat és a szerzők kevés számát látja, azonban a szöveg firtatja a nemesség felelősségét is, akik tudatlanságukban és érdektelenségükben nem látják az emlékezet megteremtésének jelentőségét. A halotti oráció műfaja Szikszainál ennek a hiányzó, protestáns történeti emlékezetnek a hordozója lesz. Ezzel szemben Erhard munkája a temetés és a gyász közösségi élményére koncentrálnak, amikor az *ars moriendi*, valamint a nevelési tükrök műfaji kódjait felhasználva állítja össze Sembery Fruzsína búcsúztatását. Közös azonban a két beszédben, hogy az ideális protestáns feleség alakját és a társadalmi elvárásokat következetesen bibliai szövegekhez kapcsolják, legyen szó akár saját érveikről, akár a női ismeretszerzésről és tevékenységről.

43 ERHARD, *Duae orationes funebres...*, C4v.

A nők családban betöltött szerepe a kora újkori biblikus cseh nyelvű művekben

Nőktől származó önelbeszélések csak elenyésző számban maradtak fenn a kora újkorból. A nő hivatásáról, feladatairól, a családban betöltött szerepéről, a szűz, a feleség és az özvegyasszony karakterjegyeiről általában férfiak (apák, férjek vagy lelkészek) leíró jellegű írásai a forrásaink, ezeken kívül csak elvétve találkozunk olyan, szintén férfaktól származó írásokkal, amelyek a nők által kimondott szavakat vagy megélt történeteket hiteles módon közvetítenék. Ez a szerzőség, a műfajiság, a topikus jelleg és a retorikus megformáltság együttesen azt hozza magával, hogy az egyedi és partikuláris vonások a legjobb esetben is szinte szétszálazhatatlanul összeelegyednek a társadalmi normák szerinti ideálképekkel, a hiteles történések a preformált elvárásokkal. Tanulmányomban Štefan Pilárik és Adam Wolfius Benešovský – egyikük Hungarus származású, másikuk Csehországból Magyarországra menekült evangélikus lelkész – művein keresztül mutatom be a lutheranizmus által helyesnek tartott női szerepeket. Gyakorlati lelkivezetésben és homiletikai normakövetésben kiformalódott szemléletük a családalapításban, a családi élet megszervezésében, a kegyes és erkölcsös életvitelben látta a női élet-hivatás kiteljesedését.

Štefan Pilárik a magyarországi Ocsován született többgenerációs papi család sarjaként.¹ Homiletikai praxisát prédikációinak megszerkesztésén kívül önéletrajzi műveiben is felhasználta, formailag és tartalmilag egyaránt követve bennük a 17. századi protestáns prédikációs gyakorlatot. Három önéletrajzi munkát írt

1 Pilárik életrajzának áttekintéséhez: STROMP László, „II. Pilárik István élete”, *Protestáns Szemle* 6 (1894): 622–645, 692–708; ZOVÁNYI Jenő, „Valami a Pilarikok családjáról és irodalmi működéséről”, *Protestáns Szemle* 15 (1903): 271–276; Edita Štěříková, *Stručně o pobělohorských exulantech* (Prága: Kalich, 2005), 54–55; Eva KOWALSKÁ, *Na dalekých cestách, v cudzích krajinách: Sociálny, kultúrny a politický rozmer konfesionalneho exilu z Uhorska v 17. storočí* (Pozsony: Veda, 2014), 122.

hányatott sorsáról.² A Wittenbergben 1678-ban kiadott, német nyelvű *Currus Jehovae mirabilis* tizenhárom fejezetben mutatja be élete legfontosabb állomásait.³ Művében érinti az evangélikus papi család működésének, szokásainak, a nők családon belül betöltött szerepének kérdését is. Szövegeinek fontos és visszatérő női alakjai: édesanyja, felesége és leánya. Az édesanyjával, Anna Pilárikovával szül. Mazurkovával az első fejezetben találkozunk először: három nappalón és három éjszakán keresztül zajló nehéz szülését beszéli el, és a környezete kételkedését abban, hogy az anya és gyermeke túléli-e a szülést. A kora újkorban a nők egyik legfontosabb feladata volt az anyaság, amire Pilárik autobiográfiai művében többször visszatért mind anyjával, mind pedig feleségével kapcsolatban. A lutheránus felfogás a családalapítást, az élet továbbadását a felnőtt nők és férfiak fontos feladatának tartotta, még abban az esetben is, ha a nők élete a szülés során sok esetben veszélybe került, sőt nemritkán előfordult, hogy a szülés halállal végződött. Pilárik édesanyja azonban teljesíteni tudta szülői hivatását, hiszen nem halt meg a szülés közben és fel tudta nevelni a gyermekeit. Halála évtizedekkel később következett be, körülményeit a hatodik fejezet beszéli el: „csendes és boldogan elaludt Jézusában”. Édesanyjától elválaszthatatlan tulajdonság ez a mélységes hit, amelyet halálakor is hangsúlyozni kívánt evangélikus prédikátor fia. Anna Piláriková halálának hírére összesereglettek az emberek több faluból, amit azzal magyaráz a szöveg, hogy édesanyja a szegények anyja és gondozója volt. Amint látható, Anna családban betöltött anyai szerepe lelkeszeleségként az egész közösségre kiterjedt. Támogatója, gondozója és anyja lett annak a közösségnek, amelyet a férje vezetett, megtestesítve a lutheranizmus női élethivatását.

Ugyanezek az életesemények és szerepek ismétlődnek meg Pilárik felesége, Euphrosina Piláriková szül. Paarin szerepeltetésekor. A második fejezet elbeszéli, hogy édesapja megöregedett és szüksége volt segítségre, ezért az egyházközség elhívta őt a lelkészi helyére. Pilárik úgy döntött, hogy elfogadja a meghívást, és télvíz idején útra kelt a hét hónapos várandós feleségével, akinél a megterhelő úton megindult a szülés. A gyermek a szülést követően meghalt, az asszony háromnegyed évet betegeskedett. Pilárik tényszerűen meséli el felesége szülésének és az azt követő eseményeknek a történetét. A szülők gyásszal való megküzdési stratégiái különbözőek lehettek: Pilárik érzelemmentes tényközlése a kora újkori magas gyermekhalandósággal magyarázható, a feleséget viszont mélyen megérin-

2 Štefán PILÁRIK, „Sors Pilarikiana”, in Štefán PILÁRIK, *Výber z diela*, szerk., Jozef MINÁRIK, Pamiatky staršej literatúry slovenskej 6, 125–170 (Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1958); Štefán PILÁRIK, „Currus Jehovae mirabilis”, in PILÁRIK, *Výber z diela*, 177–276; Štefán PILÁRIK, „Turcico-Tartarica crudelitas”, in PILÁRIK, *Výber z diela*, 279–316.

3 PILÁRIK, „Currus Jehovae mirabilis”.

tette első gyermeke elvesztése. Azonban felgyógyulását követően az elvárt társadalmi szerepeknek megfelelően viselkedett: a férjét mindenben támogató feleség, majd több gyermek édesanyja lett.

Pilárik narrációjának kilencedik fejezetében elmeséli, hogy 1663-ban, tatár-török fogsága idején feleségét és gyermekeit a berencsi várba fogadták be. A kiszabadulását követően követet küldött feleségéhez az életben maradásának a hírével. A követ megérkezését azonban álom előzte meg. Az asszony azt álmodta, hogy „eljött hozzá egy koldus szétszaggatott ruhában, a kezében hozott egy nagyon fáradt és megviselt madarat, amit elvett tőle és gondozta, így rövid időn belül felépült.” A Pilárik megérkezését megjövendülő álomban is jól megragadhatóak azok a női szerepek, amelyeket a kora újkori társadalom elvárt a nőktől: a minden körülmények közötti helytállás, a szenvedők és a betegek ápolása. A nagyon fáradt és megviselt madár magát Pilárikot jelképezi, akit a fogság után ápolnia és gondoznia kellett a feleségének, s aki végül természetesen felgyógyult.

A női szerepek hagyományozódása a Pilárik családban nemcsak édesanyja és felesége életvitelén szemléltethető, hanem egyetlen felnőtt kort megelőző leánya, Anna életvitelén is, aki Ján Hadik evangélikus lelkész felesége lett. Apja fogságból való hazatérését követően meglátogatta a családot, és ezekkel a szavakkal köszöntötte apját: „a becületemet, a koronámat, a kincsemet, a legjobb ékszeremet újra visszaadta az Isten. Jó annak, aki az Istenre támaszkodik, mert senkinek nem kell szegényt érnie, aki benne hisz.” Az általa kimondott szavakból a kegyes életet élő, apjáért aggódó gyermek és a családjában látott női élethivatást folytató leány képe bontakozik ki, aki házastársul is evangélikus lelkészt választott, követve a család házassági szokásait.

A lutheranizmus női életvitelre vonatkozó elvárásait szemléletesen mutatják be a nők tiszteletére írott halotti prédikációk is. Ma már elég széles körben ismert, hogy a nem nemesi származású nők fölötti prédikációk kinyomtatásának szokása a németországi hagyományokkal van összhangban.⁴ Ezen hagyományok ragadhatóak meg az 1637–1711 között biblikus cseh nyelven kiadott gyászbeszédnyomtatványokban is. A teljes szövegkorpusz huszonegy nyomtatvány,⁵ amelyekben huszonkilenc halálesettel kapcsolatos negyvenegy halotti prédikáció olvasható.

4 KECSKEMÉTI Gábor és SZEKLER Enikő, „A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112, 1. sz. (2008): 71–91; PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 68, 116.

5 KECSKEMÉTI Gábor, PAPP Ingrid és SZEKLER Enikő, *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*, hozzáférés: 2024.07.14, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>.

Az egyetlen nemesi halott, Kateřina Zahrádecková szül. Sedlnická tiszteletére két nyomtatványt adtak ki,⁶ amelyekben három halotti beszéd jelent meg. Harmincegy sorolható ebből a polgári réteghez, közülük tíz beszéd íródott polgáraszonyról, kilenc tekintélyes polgárról, tizenkettő gyermekről (ezek öt leány- és öt fiúgyermek búcsúztatásakor hangzottak el). Csak hét halotti prédikáció köthető a papi réteghez tartozó halotthoz. Az elhunytak közül tizenhatan a női nemhez tartoztak, húsz önálló beszédet mondtak felettük; tizenhárman voltak férfiak, és szintén húsz önálló beszédet mondtak a tiszteletükre. Jelen tanulmányban csak két halotti prédikációt ismertetek, amelyek abban hasonlítanak Pilárik szövegéhez, hogy ugyancsak az érintett prédikátor közeli családtagjairól szólnak.

1638-ban Trencsénben került kinyomtatásra a Csehországból menekült lelkésznek, Adam Wolfiusnak egy-egy halotti beszéde saját anyósa és sógornője fölött.⁷ Az anyósa, Zuzanna Krušinová fölötti halotti prédikációban az eddig bemutatott módhoz igen hasonlóan kerülnek kifejtésre a női szerepek. A harmadik férje után Krušinovának nevezett 63 éves asszonyról szóló szöveg textusa Ábrahám feleségéről, a 127 esztendősen elhunyt Sáráról és halálának helyéről szól, és arról, ahogyan férje gyászolta és siratta őt (1Móz 23, 1). Wolfius két részre tagolja az e textusból kibontott mondanivalóját: előbb az ember haláláról és haldoklásáról beszél, majd pedig a halottak fölötti sírásról. A prédikátor természetesen azzal folytatja, hogy halálunk után csakis két helyre kerülhetünk: vagy a mennyország örök életébe, vagy a pokol örök halálába. Ezek közül a hitetlenek sorsa ez alkalommal nem kerül kifejtésre, csakis a hívőket elérő kegyelem körülményeit részletezi. Ide tartozik, hogy az igazak nevei fel vannak jegyezve az Úristennél, és életük éveit is megszámlálták. Wolfius külön figyelmet szentel annak a körülménynek, hogy míg sem Éva, sem Szűz Mária éveinek számáról nem szól a Szentírás, addig Sára életkorát pontosan feljegyezték. Ez különös jutalom a férjéhez való hűsége, önmagához való mértékletessége és az Istenhez való ájtatossága miatt. E kijelentés miatt persze nyomban további részletezésbe is bele kell bonyolódnia, hiszen – mint írja – azt kérdezhetné valaki, hogy eszerint Sára szentsége talán Éváénál és Szűz Máriáénál is nagyobb volt-e. Szó sincs erről, inkább azért maradt el az ő koruk feljegyzése, mert büntelenül alkotta meg őket az Úr, egyikük ebben a büntelenségben mindvégig megmaradt, míg másuk elveszítette ugyan ezt a kegyelmet, ám vele kapcsolatban meg nem akadt olyan feljegyzésre méltó külön esemény, mint Sára életében, aki különleges isteni kegyelemként kilencven évesen szült fiút Ábrahámnak. A prédikátor szerint sokféle földi életpálya lehetséges,

6 RMNy 2152, 2155.

7 RMNy 1754.

nyomorúságos éveink számát mind számon tartják, de csak a halálunk utáni élet lesz igaz és tartós. Ez viszont a földön leélték tételes elszámolásából következik, akárcsak a kiadások és bevételek pénzügyi elszámolása. Az isteni fizetség alapelveit rögzítő latin mondat eredete nem nevezhető szokványosnak a 17. század protestáns prédikációirodalmában: Jacobus de Voragine *Sermones aurei* című gyűjteményének *De tempore* részéből való, a húsvét utáni harmadik vasárnap második sermójából.⁸ A halott korának és a halál időpontjának a feljegyzése mellett még az is magyarázatot érdemel a prédikációban, hogy a Szentírás Sára vándorlásának helyszíneit és halálának helyét is pontosan megjelölte. Különleges kegyelem, hogy ez éppen Hebron városában történt, ahol később Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és más tisztes embereket is sírba helyeztek. A Wolf által búcsúztatott aszszonyt is saját honában, Morvaországban temetik el, de egyébként is bárhol hal meg az ájtatos, nem halhat meg olyan helyen, ahol ne keressék fel jövődöbéli feltámadásakor. A prédikátor jelentőséget tulajdonít még annak a bibliai megfogalmazásnak is, hogy Sára halála után Ábrahám „beméne” hozzá, hogy meggyászolja őt. Ebből arra következtet, hogy a hozzátartozók nem voltak állandóan és folyamatosan a haldoklók mellett, hanem szükség esetén átmenetileg magukra hagyhatták őket. Ábrahám valószínűleg a gazdaságának szükségletei miatt volt távol, vagy csak a sátrába ment át, hogy Sáráért imádkozhasson. Mindenesetre ha fizikailag távol kerülünk betegünktől, nem jelenti azt, hogy gondolatainkból is eleresztenénk, az Isten pedig feltétlenül jelen marad nála és bevégzi művét. Dareiosz perzsa király már abban is vigasztalást talált, hogy halálos sérülésében és utolsó órájában Polüsztratosz makedón harcossal sikerült beszélnie.⁹ Mennyivel inkább bőséges vigasztalást érezhet az az ájtatos, aki halála órájában Krisztus jelenlétét érzi. Sárával bizonyosan ez történt, hiszen nagy dicséretére szolgál már a halálának körülményeit részletesen megörökítő és számára halhatatlan emlékezetet biztosító bibliai szöveghely is.

A prédikáció második része tovább értelmezi a bibliai igehelyet. Ábrahám gyászolta és siratta Sárát. Az élők sírása a halottak fölött ember voltunk és nyomorúságunk bizonyítéka. Szent Ambrus úgy fogalmazott, hogy a könnyek gyakran megkönnyebbítik az elmét, meglágyítják a szívet és vigasztalják a szomorúságot.¹⁰ Szent Ciprián tanítása szerint azonban nem kell reményvesztetten siránkoznunk

8 Voragine szövege: „omne tempus nobis impensum requiretur a nobis qualiter sit expensum.” Lásd például Augsburg–Krakkó, 1760, 126.

9 Dareiosz halálának ezt az epizódját egyaránt megörökíti Plutarkhosz Nagy Sándor-életrajza (43) és Quintus Curtius Rufus Sándor-regénye (az 5. könyv végén).

10 A latin idézet alapján könnyű dolog az egyházatyá szövegét azonosítani: *De obitu Valentiniiani consolatio* 38; PL 16, 1371.

szeretteink fölött, hiszen nem elveszítettük őket, hanem csak magunk előtt bocsátottuk.¹¹ Ábrahám is könnyeket ontott drága Sárája fölött. Nem mintha kétségei támadtak volna üdvözülése felől, hanem mert – magával és mindannyiunkkal együtt – bűnös embernek tartotta, és megalázkodott könnyeivel, könnyeiben keresett megkönnyebbülést és kifejezte halott felesége iránti szeretetét. Ugyanilyen okok miatt sírt és jajgatott felesége halála fölött Jan Krušina. Pedig neki könnyebb lehet a lelke Ábraháménál, hiszen házához visszatérve sikerült életben találnia feleségét, akivel még válthatott néhány szót. Ugyanakkor nehezebb is a helyzete Ábraháménál, mert nem tudta kiragadni társát a hirtelenül reá nehezedeő halál kezéből, és az orvosságnak, amelyet elkészíttetett és elhozatott, semmiféle hasznát nem látta. Saját kezeivel zárta le kedvese szemét, amiben sokkal szerencsésebb volt Ábrahámnál. A fájdalmasan hiányzó társhoz most azokat a szavakat intézheti, amelyeket a poéta leírt, aki nem más, mint Ovidius, az idézett hely pedig az *Epistolae ex Ponto* elégikus érzelmekkel telített helye (1, 5, 5–6). A szomorú férjjel együtt sír a négy hátrahagyott gyermek is, ahogyan a csibék vágnak a tyúk után, a báránynak az anyabárányn után. Legdrágább anyjuk, aki fájdalommal hozta őket a világra, gondosan nevelte, hűségesen gondozta, az ájtatossághoz szorgalmasan vezette és az erényekre gondosan tanította őket, férjével együtt óvta őket, miként a sas a szárnyaival. Hosszú és bensőséges fohással ér véget az egyedi vonásokban gazdag, terjedelmes prédikáció.

Ugyanebben a temetési nyomtatványban adták ki a Zuzanna egyik leánya, Wolfius feleségének leánytestvére, Johanna Romentzová fölötti, két évvel korábbi prédikációt. Johanna halála különleges prédikátori feladat elé állította sógorát, Adam Wolfiust. A prágai származású Matěj Romenetz pap leánya ugyanis 27 éves korában halt meg, de 16 évi nehéz betegség után. Hosszú betegsége azok közé a bibliai személyek közé tette besorolhatóvá a halottat, akiknek sokévi tartós betegeskedéséről és esetleg csodás gyógyulásáról olvashatók narrációk a bibliai könyvekben. A hajadonként, szűzleányként megért haláleset olyan homiletikai alkotásmódot hozott a felszínre, amely nem a halott életkorának felel meg, hanem a betegség beállta időpontjának, tehát inkább egy tizenegy éves gyereklány ábrázolási mintáit követi. Wolfius az *Énekek énekéből* választott textust prédikációjához (2, 10–13). Már ez a választása világosan jelzi, hogy a szerencsétlen sorsú leányról mint Krisztus által eljegyzett szűzről gondolkodott, akit vőlegénye most menyegzői házába vezet. Egy rövid kitérő erejéig arról is szó esik a textusmagyarázat bevezetésében, hogy a hívogató vőlegény szavának követése, a házába való visszatérés a vándorlással töltött földi élet szükségképpen befejezése

11 A forrásjelzés nyomra vezet: a *De mortalitate* 20. szakaszát idézi a prédikátor; PL 4, 596.

is, és a földi életet a peregrinációval azonosító kitételben nem lehet nem észrevenni a cseh menekültek élethelyzetére tett utalást. A magyarázat két témát fejt ki a textus kapcsán: azokat a körülményeket, amelyek a világból való távozásra készíthetnek, és azokat az örömforrásokat, amelyek az úton várják a kiválasztottakat. A távozásra motiváló körülmény maga a hívogató személye. Krisztus a legméltóságosabb, a legkegyelmesebb személy, akinél kedvesebb vőlegényről Johanna sem gondolkodhatott volna életében. Hívását hallva frissen kell cselekednünk, habozás és késlekedés nélkül követnünk kell elhívásunkat. Annál készségesebben követhetjük a felszólítást, mert az a dicsőségben való részvétellel hív bennünket. Így tanácskozott Johanna is Krisztussal a Szentírás gyakori olvasása által, és nyert bizonyosságot az ígéretek tartalma felől. A textus analízisének következő pontja kifejezetten retorikai megfigyeléseket tesz. Ha az ember megpróbálja valamire rábeszélni a hozzátartozóját, akkor úgy formálja a beszédét, hogy szava kedves legyen a hallgató szívének, és az szívesen hajolják az előadottak szerint. Ilyen *captatio benevolentiae* jegye az Énekek éneke idézett szöveghelyén, hogy a megszólítás Krisztus szerelmeséhez, mátkájához, szépéhez szól. Más alkalmakkor Krisztus olyan megszólítással fordult híveihez, amelyben őket barátainak nevezte, ismét más alkalmakkor galambként utalt szelíd, egyszerű lelkükre. Ilyen galambként bánt Johannával is, jó minőségű búzával és Izrael forrásaiból származó tiszta vízzel elégitette meg, szárnyait pedig olyanná formálta, hogy elmenekülhessen erős vadászai elől. A szépségre tett utalás nyilván nem a külsőleges és igen mulandó testi szépségre vonatkozik, hanem az ájtatosok lelkére. A szép lelkű Johanna az Úr barátnéja, galambocskája és szép szüze volt tehát, aki vendégségre hívatott a barátjához és biztonságot talált nála. Külön jelentősége van még annak a grammatikai megfigyelésnek is, hogy a felsorolt megszólítások birtokos személyjellel vannak ellátva, hogy tehát Krisztus ezen a jelölt módon is magának tekinti azt a személyt, akihez meghívását intézi. Ha pedig ők az övéi, akkor a halálnak sem engedni át őket soha többé, hanem megtartja őket az örök életre.

Összegzésül elmondható, hogy a bemutatott szövegek az evangélikus prédikátorok íráshasználatán keresztül láttatják a hozzájuk közel álló női családtagokat. Pilárik magától értetődő természetességgel beszél a nőket meghatározó szerepekről. A művében szereplő nők szóbeli megnyilvánulásaikban is a lutheranizmus által ideálisnak tartott szerepeket testesítik meg. Ugyanígy Adam Wolfius prédikációjában, aki emléket akart állítani elhunyt családtagjai számára, ezért felhasználta mindazokat a retorikai és homiletikai szövegalkotási eljárásokat, amelyeket lelkészi munkája során begyakorolt és nagyon jól ismert. Anyósát, Zuzanna Romentzovát, akiről megtudjuk, hogy tisztos feleség és családanya volt, egész életében aggódó figyelemmel óvta és segítette gyermekeit, a bibliai mitizáció eszkö-

zeit felhasználva Sára alakjával feeltette meg. Másik prédikációjában homiletikai normasértéssel, de a körülményeknek megfelelően temeti el sógornőjét, Johanna Romentzovát. Gyereklányként parentálja, aki a rá nehezülő komoly betegsége miatt nem teljesíthette be a társadalmilag elvárt női hivatását.

Panasz és vigasztalódás Révay Erzsébet lírájában

Az első igazi magyar költőnő, Petrőczy Kata munkássága már viszonylag jól ismert, ellenben sógornője, Révay Erzsébet (1660 k.–1732) költőnői működésével kapcsolatban már jóval több bizonytalansággal kell szembesülnie a kutatóknak. A Jankovics József által sajtó alá rendezett kritikai kiadás csupán egyetlen költeményt tulajdonít neki nagyobb bizonyossággal, ám még ebben az esetben teljesen kizárt az idegen szerzőség lehetősége.¹ Arról a Petrőczy István (1654–1712)² leveleskönyvében fennmaradt költeményről van szó, amelyet Révay Erzsébet férje verses levelére válaszul szerzett. Már e verses levélváltás sem mentes a különösnek ható mozzanatoktól. Jóllehet Petrőczy István egyik 1692. évi leveléhez csatoltan küldte meg költeményét,³ Révay Erzsébet erre csupán évekkel később, 1695–96 táján válaszolt verssel.⁴ A datálást megnehezíti, hogy a kéziratos forrás lappang,⁵ a szövegek első, 20. század elejei kiadója pedig nem kommentálta eljárását. A közreadó ugyanis külön számozott levélként, az 1696. évi darabok

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült.

1 A kora újkor időszakában alkotó nőköltők esetében általában is hajlamos a szakirodalom a szerzőség elvitatására. Vö. S. SÁRDI Margit, „A költőnő szerepe és társadalmi lehetősége a XVII–XVIII. században”, in *Hagyományos női szerepek*, szerk. KÜLLÖS Imola, 135–149 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1999), 135.

2 Petrőczy István 1677-től Thököly Imre oldalán harcolt. majd vele együtt emigrációba kényszerült. A házaspár emiatt közel húsz évig külön élt.

3 JANKOVICS József, szerk., *Énekek és versek (1686–1700)*, Régi magyar költők tára. XVII. század 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 177–179.

4 Uo., 254–259.

5 Uo., 801.

folymában jelentette meg a verset,⁶ mely Petrőczy István alkotásával ellentétben nem tartalmaz évszámjelző kolofont. Mivel a két költemény igen szoros motivikus kapcsolatban áll egymással, nehezen érthető e késedelem. Révay Erzsébet versének egyik sora („Kinek társát az tiz év / Sebhette, ugyan ugy rév”)⁷ azonban arra utal, hogy az 1685 óta egymástól távol élő házaspár esetében minden bizonynyal mégsem az első szövegkiadó tévedéséről lehet szó. Sárdi Margit szerint Révay Erzsébetet a Petrőczy Kata Szidóniával való személyes érintkezés ösztönözhette versírásra, amire csak 1694-ben került sor, ez adhat magyarázatot a lírai vigasztalás több évvel későbbi megfogalmazódására.⁸

Petrőczy István panaszverse tematikailag szoros rokonságban áll az ismeretlen szerzőjű *Ferendum et sperandum*mal, annak irodalmi színvonalát viszont nem éri el. Mindkét költeményben a helyzetrajz dominál, Petrőczy István azonban tartózkodik a didaktikus kitérőktől. Bár Petrőczy is a hitető szerencse működésével magyarázza sorsa alakulását, saját bűneiről nem ejt szót, költeménye így híján marad a bűnbánati gesztusnak. E különbség fő oka természetesen a beszédhelyzet elterésében rejlik: a *Ferendum* szerzőjével ellentétben Petrőczy árvasága,⁹ vagyis társtalansága miatti panaszát egy konkrét emberi személy, Révay Erzsébet számára önti szavakba, mégha e műveletet az aposztrofé alakzatát mellőzve, közvetett formát alkalmazva viszi is végbe. Az egyedüllét, a fizikai távolság nyomasztó valósága tehát a magánbeszéd használatában is kifejeződik, hiszen Petrőczy versének is egyetlen tényleges megszólítottja a mindenhol jelen lévő Isten.

A levélváltás során mintha felcserélődnének a hagyományos szerepek is. A férj panaszja a társ hiánya miatti negatív érzelmek egész lényén való eluralkodásáról ad hírt, miközben a szövegből hiányoznak az alapproblémát megoldó mentális műveletek, s a vers túlnyomórészt negatív érzelmi hangoltságát csupán egy strófányi Isten felé fordulás oldja. Révay Erzsébet költeménye ezzel szemben tudatosan él a vallási tanítások vigasztaló funkciójával, s így az értelmi megfontolást helyezi előtérbe. A két vers beszédhelyzete is eltérő. Mint már említettem, a beszélgetőtárs

6 [H.], „II. Petrőczy István és Révay Erzsébet levelei: Befejező közlemény”, *Ösvény* 4, 1–2. sz. (1916): 87–108, 96–102.

7 JANKOVICS, *Énekek és versek...*, 257.

8 S. SÁRDI Margit, „Nőköltőink első generációja: a főúri költőnők”, in *Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. S. SÁRDI Margit és NAGY Beáta, 41–50 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997), 44.

9 A korszakban az árva jelzőt – főként az elhagyatottság értelmében – férfiak kapcsán is alkalmazták. FAZAKAS Gergely Tamás, „Az »árvaság« reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei (Előtanulmány)”, in *Cselekvő irodalom: Írások a hatvanéves Görömbei Andrástiszteletére*, szerk. BERTHA Zoltán és EKLER Andrea, 99–114 (Budapest: Szerzői kiadás, 2005), 109–110.

hiányától szenvedő Petrőczy István monológot ír, mely csupán utólag válik egy lírai dialógus részévé. Révay Erzsébet verse viszont olyannyira szorosan kötődik az előzményéhez, hogy annak egyes kitételeit szabadon idézi is:

Reméntenen vagyok és búlátott árva,
Zarándok bujdosás kenyereimnek java.
Lakásom is pusztá,
Idegen éltémnek nincs segítő társa.¹⁰

(Petrőczy István)

Árvának önnön maghát
Kialtya, nyoszolyát
Üresnek és az pusztát
Lakásnak! Illy sorsát
Ki ne keseregje?
Ki velem ne sirassa
És eőt ne vigasztalya?
Isten légy őrzőie!¹¹

(Révay Erzsébet)

Utóbbi költemény beszédhelyzete összetett, a beszélő végig változtatja megszólalásmódja személyeit, hol általánosságban, hol egyes szám első személyben, hol ketjük nevében szól, megint máskor férjét vagy Istent aposztrofálja.

A Révay Erzsébet által alkalmazott argumentáció elején és végén egyaránt exemplumokra történik utalás. A nyitó példa a pusztákon keserűség nélkül bujdosó szentek alakját idézi Petrőczy István elé, amivel a szerző rögtön ki is jelöli a bánattal szemben követendő magatartást. Ezt követően az argumentáció céljává a keserűség szívből való eltávolítása válik, amit a beszélő világi és üdvös gondolatok emlékezetbe idézésével egyaránt igyekszik előmozdítani. A szövegben a világi és vallási nézőpont folyvást váltakozik. Az értelemre hatni kívánó vallási tanítások a prédikátori szerepkörrel való összefonódásuk miatt olyan keretet adó férfiszólamként hatnak, melyet a női beszélő interiorizált. A női megszólaló alakjához az első személyű, egyéni fájdalmat és együttérzést kifejező, érzelmek által dominált, sajátosan női hangot megszólaltató sorok kapcsolódnak szorosabban. A huszonkét strófából álló vers első felében eluralkodó vallási vigasztalás mellett a női beszélő rövid panasz-szakaszai is vigasztaló funkcióval bírnak, hiszen a feleség férjével való együttérzését fejezik ki. Ugyanez a funkciója a szöveg második felében nagyobb teret kapó, a heves fájdalomon való osztozást kifejező szakasznak is. A két versben szóhoz jutó világi bánatot azonban mindenképpen „timporálni”, vagyis mérsékelni szükséges, hiszen a világi szomorúság „az széveket emészti, Pokol-

10 JANKOVICS, Énekek és versek..., 178.

11 Uo., 257–258.

hoz közölteti”. A vigasztalás tehát egyúttal önvigasztalás is, Révay Erzsébet ezért is szól gyakran többes szám első személyben. Az említett kettősség, illetve a vers megalkotottsága akár az idegen szerzőség gyanúját is felkelthetné, ám Révay Erzsébet levelei arról tanúskodnak, hogy íráskészsége okán aligha vitatható el tőle a költemény. Erre mutat a költemény 20. strófája és Révay Erzsébet egyik, szintén 1696. évi levele közötti szövegpárhuzam is:

Légyen szent akarata,
Szabad Jehovának,
Lám így volt bujdosása
Istenes Dávidnak.
Végre állapotya
Az sok buidosás után
Isten ösvényén járván
Emeltetett nagyrA.¹²

Szent Dávid is bujdosásában így vigasztalta magát mondván Sádok-papnak. Vid vissza az Isten ládáját az városban; ha én az Úr előtt kedves lések, engemet ismét haza hoz és azt megmutattya énnekem és az eő Sátorát, ha penigh azt mongya az Isten, nem köllesz énnékem, ém hol vagyok én, cselekegyék úgy velem, az mint néki tetzik; így Szent Dávid Istenre hagyván magha bujdosását, Istenes életet viselvén meghis szabadétatot s hazahozatot Istentül. Így édes Uram kegyelmed is bézza minden gongyait Istenre, ne búsulyon, mert minden kétség nélkül elhitertem magammal, hogy mindketten megszabadulunk kimonhatatlan keresztünk allúl, csak Istenes életben élönk.¹³

A Révay Erzsébet nevéhez köthető gyászversfüzér, a *Siralmas beszélgetések...* esetében már nehezebben ítéhető meg a szerzőség kérdése.¹⁴ Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a gyászversek mindegyikét nem írhatta ő, ezek ugyanis olyan műveltségelemeket használnak fel, amelyet a szervezett oktatás kereteiből kizárt nőknek jellemzően nem volt módjuk elsajátítani. Van azonban közöttük néhány olyan darab is, amelyek a korabeli női íráskészség szintjén mozognak: nyelvezetüket a költői alakzatok és képek alkalmazását kerülő stiláris egyszerűség jellemzi, s az iskolás irodalmi toposzoknak is híján vannak. Joggal merülhet fel tehát a gyanú, hogy nem alkalmi verselő szerzeményei. A *Siralmas beszélgetések* öt költeményt foglal magába, ezek közül csupán a Révay Imre halálára írt, viszonylag rövid verszet beszélője férfi. Az összeállítás részben kronológiai rendet követ: az 1688-

12 Uo., 258.

13 [H.], „II. Petrőczy István és Révay Erzsébet levelei: Befejező közlemény”, 103–104.

14 JANKOVICS, *Énekek és versek...*, 848. Varga Imre viszont éppen Révay Erzsébet esetében elképzelhetőnek tartja, hogy a verses levél mellett még a *Siralmas beszélgetések* szerzője is ő volt. VARGA Imre, *A kuruc küzdelmek költészete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 806.

ban meghalt Révay Imre gyászverse áll a füzér élén, erre következnek az 1700-ban elhunyt feleség emlékére írt darabok. Máskülönben azonban a versfüzérén belül műfaji, illetve tematikus szempontú csoportosítás figyelhető meg. A korabeli gyászversek legkonvencionálisabb formáját, a halottat első személyben megszólaltató típus képviselte, melynek volt tagolatlan, és a megszólítottak szakaszait egymástól belső címfelirattal elkülönítő, tagolt altípusa is. E klasszikus kategóriába sorolható a versfüzér első és utolsó költeménye: Révay Imre gyászverse a tagolatlan, Újfalusi Katáé pedig a tagolt altípusú darabok közé tartozik. Ezek minden bizonnyal megbízott verselőtől származnak, aki számára Révay Erzsébet legfeljebb instrukciókat adhatott.

Érdekesebb azonban a másik három költemény, ezek struktúrája ugyanis a halott helyett mást beszéltető, kevésbé szokványos gyászversekétől is elüt. Utóbbiak közé tartoztak a versmondói szólamot alkalmazó darabok, mint amilyen például a Perényi Katáról szóló búcsúztató (RMKT XVII/14, 57. sz.). Még ritkább típust képvisel a *Replica ad strophas...* (RMKT XVII/14, 143. sz.), melynek már címe is jelzi, hogy a halott búcsúja helyett a gyászolók búcsúszavait közli. A *Siralmas beszélgetések* nem a versmondó objektívan ható figurájának, hanem a legközelebbi hozzátartozónak juttat szerepet. Leginkább a *Replicával* tűnik rokoníthatónak, ám az lényegileg megmarad a konvencionális forma követésénél, mivel annak csupán szokványos beszédirányát változtatja meg. Mint látható, a műfaj a variációktól függetlenül alapvetően egyirányú, monologikus beszédhelyzetet feltételez. A Révay Erzsébet által írt vagy szerzett három gyászvers azonban tényleg „siralmas beszélgetés”, vagyis dialogikus szerkezetű, e párbeszéd pedig a halott anyja és a gyászolók seregéből kiváló, kitüntetett szerepű lánya között zajlik.

A *Siralmas beszélgetések* másik sajátossága, hogy a női szólamokat alkalmazó darabok között helyenként igen nagymértékű tematikus átfedés fedezhető fel. A második (RMKT XVII/14, 109.) és harmadik (RMKT XVII/14, 110.), illetve a negyedik (RMKT XVII/14, 111.) és ötödik (RMKT XVII/14, 112. sz.) darabok bizonyos szakaszai egymás variációinak tekinthetőek, noha más szerkezeti elemeik egyénítő eltéréseket is tartalmaznak. A második és a harmadik költemény azonos strukturális vázat követ: először Révay Erzsébet panasza hangzik el, majd az anyai vigasztalás következik. A panaszversek tematikája és hanghordozása egyaránt nagyfokú egyezést mutat, s az is jelzésértékű, hogy terjedelmük meglepő módon meghaladja Újfalusi Kata válasz-szakaszainak hosszát.¹⁵ A két panaszvers szerzői stílusa között mindazonáltal már jól érzékelhető a különbség.

15 Noha viszonylag ritka, de a korszak irodalmában előfordul a variációs gyászverspár: ilyen például a Lónyay Anna emlékére szerzett két költemény (RMKT XVII/14, 43. és 44. sz.).

Az első szövege erősen stilizált, s legérdekesebb momentumát az képezi, hogy a személyes panasz berekesztése után Révay Erzsébet a búcsúzó halott konvencionális gesztusának mintájára maga is a gyászolók felé fordul, s Újfalusi Kata keserves siratására szólítja fel őket, hogy azután – az érzelmi tetőpont elérését követően – mégis megtagadja mind a saját, mind az egybegyűltek bánatától a hasznosságot. Vagyis e variációban a versszerző még mielőtt a felülemelkedés diszpozícióját javallva orvosolná az affektusok zavarát, teret enged a természetes fájdalom heves megélésének.

A *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig* című antológia Révay Erzsébet szerzeményei közé számítja a második, egyszerűbb, kevésbé kidolgozott elokúciójú, *Keserves és siralmas sorsárúii való istenes panasza...* címfeliratú darabot,¹⁶ noha az attribúció kérdésében a gyászversek kritikai kiadását gondozó Jankovics József szkeptikus álláspontot foglalt el.¹⁷ Később azonban már Jankovics sem tartotta elképzelhetetlennek Révay Erzsébet szerzőségét, noha ő ezzel kapcsolatban elsősorban Esze Tamás véleményére reflektált,¹⁸ aki nem egy vagy több költemény, hanem a *Siralmas beszélgetések* teljes anyaga kapcsán vetette fel az attribúció lehetőségét.¹⁹ Magam úgy vélem, hogy ha a verses levelet Révay Erzsébetnek tulajdonítjuk, joggal sorolhatjuk a vizsgált költeményt is alkotásai közé. De vajon a hasonlóan díszítetlen nyelvezetű anyai vigasztalást nem szintén Révay Erzsébet írta-e? A két anyai vigasztalás eltérő stilisztikai kidolgozottságán túl eltérő logikájú argumentációjuk is mintha arra utalna, hogy a panaszvers mellett akár a *Ne sirj én edgyetlen édes egy leányom* kezdetű szakasz is származhat Révay Erzsébettől. Az első anyai vigasztalás ugyanis kifejezetten Újfalusi Kata nézőpontjából, az ő halál utáni állapotát, túlvilági boldogságát megjelenítve érvel, míg a második beszélője a gyászoló Révay Erzsébet nézőpontjába helyezkedve, az őt érintő szenvedés felől közelítve idézi a gyászoló emlékezetébe az evilági megpróbáltatások kapcsán alkalmazandó vallási tanításokat. E tekintetben pedig a Petrőczy Istvánt vigasztaló verses levéllel rokonítható. Nem kizárt tehát, hogy ebben az esetben Révay Erzsébet saját szólamát a panaszra korlátozta, hogy

16 MARGÓCSY István és S. SÁRDI Margit, szerk., *Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig*, A magyar költészet kincstára 77 (Budapest: Unikornis, 1999), 28–29.

17 JANKOVICS, *Énekek és versek...*, 821.

18 JANKOVICS József, „Révay Erzsébet”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014), 10:92–94.

19 ESZE Tamás, „Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni topográfia termése”, *Könyv és könyvtár: könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények* 4 (1964): 71–134, 109.

azután az anyai, külső és felettes szólam leple alatt önmagához fordulva fogalmazza meg vigasztaló szavait. Az átfedéseket mutató verspár együttes megjelenítését az is indokolhatta, hogy vigaszt nyújtó szakaszaik szervesen kiegészítik egymást: az első célja még az, hogy az aktuális szerencsétlenség miatti bánatot mérsékelje, miközben a második már a támaszt jelentő családtagokat elvesztő, s a férje távollétében így szinte teljesen magára maradó, kiszolgáltatott helyzetbe kerülő nőt vigasztalja.

Érdemes a két panasz árvasággal kapcsolatos sorait az önjellemzés szempontjából összevetni. Az első – minden bizonnyal idegen szerzőjű – változatban a beszélő tagadásos formát, majd ismétlést és figura etymologicát alkalmaz:

Már Anya nem vagyok mert Gyermekem nintsen
Leány nem, Sem özvegy, Urat adott Isten;
Feleség nem vagyok mert az itten nintsen
Mi vagyok, bár találly, Atyám, 's Anyám nintsen!

Arva vagyok, Arva, Arváknak Arvája
Kit sujtol keményen Istennek szent karja,
Kinek ez világon nintsen-is gyámola
Kit talám meg-is öl nagy bánatnak Arja.²⁰

A másik változat ezzel szemben paradoxonokat elősorolva fejezi ki ugyanazt az állapotot:

Arva hogy lehessenek? ha feleség vagyok
Annál-is igazabb hogy leány nem vagyok,
Hát özvegy feleség, Arva leány vagyok,
Oh Jehova Isten tovább mire jutok!²¹

A két szereplőt fordított sorrendben beszéltető negyedik költemény kapcsán ugyancsak felvethetőnek tűnik Révay Erzsébet szerzősége. Bár a szereposztás változatlan marad, a sorrendcsere miatt az anyai megszólítás kap elsőbbséget. Ez a verspár azért is érdekes, mert Révay Erzsébet e búcsújának végén található nyílt utalás a rokon általi szerzettetésre,²² illetve ezt a gúnyverset ismerjük a nyomtat-

20 JANKOVICS, *Énekek és versek...*, 374.

21 Uo., 381.

22 „Ez verseket immár mikor el-végezte, / Egy Atyád fiának keseredett szive”. Uo., 387.

ványtól némileg eltérő, kéziratos másolat formájában is.²³ A kéziratához képest a nyomtatott változat számos helyén történt kisebb-nagyobb korrekció, vélhetőleg a versszerzéssel és a szövegek gondozásával megbízott személy javított utólag az eredetileg nem tőle származó kéziraton.

Stílusát tekintve az RMKT XVII/14, 111. és 112. szám alatt közölt két vers is kevésbé hozzáértő verselő ténykedésére vall, s az előző példához hasonlóan itt is tematikus átfedés mutatható ki, jóllehet immár nem Révay Erzsébet, hanem Újfalusi Kata szólamai között. Ez az egyezés ráadásul azzal kapcsolatban is gyanút kelt, hogy esetleg a nagyjából hagyományos formát követő ötödik költemény bizonyos részeit nem szintén Révay Erzsébet szerezte-e. E szakasz formai szempontból még viszonylag zökkenőmentesen illeszkedik a gyászversek kínálta konvencionális keretbe, ezért valószínű, hogy a megbízott versszerző művébe – már ha valóban Révay Erzsébettől származik – csak utólag toldhatták be. Újfalusi Kata először lányához fordul, majd Petrőczy Istvánhoz intézi szavait. E két alrész éppen túlzott személyességével és célzatosságával lóg ki a szokványos búcsúszakaszok közül, miközben Révay Erzsébet legfőbb törekvésének az anya alakjában megjelenő kívülálló intésének súlyával ad nyomatékot. Újfalusi Kata szavai először Révay Erzsébet jóságát dicsérik, illetve immár majdnem teljes árvaságát, magárahagyottságát hangsúlyozzák. A halott azután Petrőczy Istvánt szólítja meg, akit arra ösztönöz, hogy térjen a király hűségére,²⁴ hogy végre újra együtt lehessenek a házastársak. Az anyai szólam e ponton tehát elszakad a gyászversek közhelyes mondandójától: Újfalusi Kata életközeli, egy konkrét ügyben való cselekvésre ösztökélő szavai valójában Révay Erzsébet gondolatait közvetítik.²⁵

A gyászversfüzér szerkezeti középpontjában a Révay Erzsébet érzéseit legközvetlenebbül és legrészletesebben megragadó, a halottal szemben a még élő személyét előtérbe helyező *Keserves szive fájdalmával...* címfeliratú költemény áll (RMKT XVII/14, 111. sz.). Sokatmondó, hogy ebben Újfalusi Kata alakja csupán az apa és anya együttes említésekor tűnik elő, önállóan egyszer sem, miközben Petrőczy István kifejezetten nagy figyelemben részesül. A versfüzér szélső pontjaira helyezett, konvencionálisabb gyászversektől befelé haladva egy-egy olyan átmeneti változatot képviselő darab olvasható, melyekben a halott személye is kap némi figyelmet, szemben a középpontban álló költeménnyel, mely lényegé-

23 Uo., 849.

24 Petrőczy István török földön való bujdosása során többször felmerült annak lehetősége, hogy királyi kegyelmet kér a hazatérés érdekében. Mivel azonban Petrőczy vonakodott, s a kegyelemkérést különféle feltételek teljesítéséhez kötötte, Révay Erzsébet ezzel kapcsolatos erőfeszítései sem érthettek célt.

25 Révay Erzsébet leveleiben is gyakran közvetítette férje felé Újfalusi Kata jókívánságait, némelykor intéseit is.

ben kizárólag Révay Erzsébet alakjára fókuszál. Ezekben az átmeneti típusú költeményekben még a műfaj egy-egy formai jellemzője is felfedezhető: a második vers esetében az anya feleletét a gyászolók felé forduló szakaszok zárják, a negyedikben pedig Újfalusi Kata konvencionális módon szólítja meg lányát.

A kuruc férj bujdosása miatti szenvedés, s magának Petrőczy Istvánnak az alakja egyébként valamilyen formában mindegyik költeményben szerepel. Bár Révay Erzsébet mély hite levelezéséből is kitűnik, arra a szöveges forrásokban nem történik egyértelmű utalás, hogy Petrőczy Kata Szidóniához hasonlóan magát protestantizmusa miatt vallási szempontból üldözöttnek, perzekúció áldozatának tartotta volna, és ezért politikailag is elköteleződött volna a Habsburg-ellenes törekvések mellett. Férje politikai állásfoglalásának egyik motivációját azonban éppen a protestánsok „háborgatása” képezte. A Révay Erzsébethez köthető irodalmi alkotásokat ennek ellenére az a törekvés határozta meg, hogy Petrőczyt rábírra a király hűségére való visszatérésére. Egy helyütt például megpróbálja férjét jobb belátásra bírni, noha tudatában van annak, hogy a férfiak politikai ügyeibe való beleszólás nem számít női elméhez illő foglalatosságnak:

Bár olly későre már egyszer csendesedni is kezdnének az kivánt békességhez háborgató és tartóztató dolgok! Indulnának vaiha immár buzgó szivekből áhíthatos óhajtsók, kik az békességnek urát az Jó Istent imádnának, hogy az fegyverben levő elméket békességre hajtáná, hogy nem csak az föld az vérontástul meghnyugodna, és zokogó népek megörvendeznének, de én is eddig minden napjaimat vigasztalás nélkül emésztt s mulató fejem láthatnám az én kedvesemet, kegyelmedet! Miért nem gondolkodik már kegyelmeitek is az békességüül, az ki nyughatatlan bujdosó életnek véghez vetne és enghem is megvigasztalna. Nem volna-e jobb az békesség s a Gratia kérés és annak jó móddal való meghnyerése az bizontalan véghez jáczodozó dolgokk reménségénél? Nem vizsgálom, nem is én elmémhez való, de kifacsarta ezt az kérdést én tülem kegyelmedhez való igaz szeretetem és ettül származott s megh elősztettet siralmas bánkódásom.²⁶

De az alábbi, szintén a kegyelemkérés mellett érvelő sorok is jól érzékeltetik Révay Erzsébet fejlett íráskészségét:

Valóban keserves hosszas buidosásban, sokféle próbákkal látogattya az Úristen kegyelmeidet, kivel integeti, úgy hiszem az buzgósággal való könyörgésre, ki az egekbe fölhatván, az eő irgalmassághát, az réghtől óhajt békességnek meghadására meghindétsa, kit mi is elkövetni szoktunk. Telyes reménséghez lévén hogy az mikor ingyen sem gon-

26 [H.], „II. Petrőczy István és Révay Erzsébet levelei: X–XIV.”, *Ősvény* 2, 1. sz. (1914): 41–51, 49–50.

dolnánk, sok időig tartó háborút és az miatt reánk eláradot nagy terhek allat nyögő sorsunkat könyöbítő békéségre fordítja. Csak kegyelmetek is, kik bujdosásban nyavalyáskodik, érette lenne, hogy vérontó és szükségképen sok adózásokat maghával hozzó hadakozásnak tüzet ne gerjesztené hanem inkább oltaná, hogy az nagy hatalmasságok között egyőt velőnk megh ne égne.²⁷

Petróczy tehát joggal érezhetett némi idegenkedést a politikai álláspontját nem igazán osztó felesége iránt, akit a vele való bujdosásra sem tudott rábírní. Beszéd, hogy Révay Imre gyászversében a halott főispán a király mindenkori győzelmét óhajtvá búcsúzik az uralkodótól, vagyis voltaképpen a veje által is képviselt kuruc ügy vereségét kívánva. A királyi kegyelem elnyerésére biztató sorok ugyan csupán az első és utolsó darabban jelennek meg, ám mindkét esetben a *Siralmas beszélgetések* egy-egy szerkezetileg hangsúlyos pontján szerepelnek. Érdekes, hogy míg Révay Imre gyászverse a királyi grácia elnyerését még Isten akaratától teszi függővé, addig a néhány évvel későbbi, Újfalusi Kata nevében megszólaló intés már úgy beszél e mozzanatról, mint ami elsősorban Petróczy István döntésén áll. E mozzanat azt tükrözi, hogy Révay Erzsébet a királyi kegyelem vonatkozásában a legnagyobb akadálnak ekkor már elsősorban a férj vonakodását látta, amely abban nyilvánult meg, hogy a kuruc mozgalomtól való elszakadását irreálisnak tűnő feltételekhez kötötte. Míg tehát Petróczy István és Petróczy Kata Szidónia saját üldöztetését az igaz hitért való szenvedésként értelmezte, vagyis a protestáns mártírológia Szőnyi Nagy István-féle, tágabb keretek között értelmezett felfogását tette magáévá,²⁸ addig Révay Erzsébet oltalmazó szárnyat keresett és – úgy tűnik – talált a katolikus király uralma alatt. Ennek ellenére verses levelének nyitó strófája, melyben az őskeresztény szentek bujdosását Petróczyéval állítja párhuzamba, férje önsors-értelmezését látszik megerősíteni. Felfogása tehát e tekintetben – sógornőjével ellentétben – nem tűnik igazán kiforrottnak.²⁹ Amikor Petróczy II. Rákóczi Ferenc híveként 1704-ben végre hazatérhetett, az új helyzethez alkalmazkodott, s támogatta férjét. Hogy ez az állásfoglalás nem mély meggyőződésből, hanem csupán a körülmények alakulásából fakadt, azt jól jelzi az 1712-ben elhunyt férj gyászverse, melyben a halott elsőként korábbi politikai működése

27 [H.], „II. Petróczy István és Révay Erzsébet levelei: Befejező közlemény”, 95.

28 PÉNZES Tiborc Szabolcs, „»Hogy a' Posteritas meg-tudgya, kicsoda [...] Idvezült Czeglédi István«: Köleséri Sámuel és az első református vértanú”, *Studia Litteraria* 51, 3–4. sz. (2012): 142–160, 146–147.

29 A perzekúciónak és a hozzá kapcsolódó írott szövegeknek a hosszú reformáció fogalmi keretében való értelmezéséhez lásd: TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 6. sz. (2019): 719–739, 723–724.

miatti bűnbánatának és királya iránti teljes hódolatának ad hangot.³⁰ Ez kiegészíthető azzal, hogy Révay Erzsébet három évvel első férje halála után, 1715-ben a szintén protestáns Philip Henrik Calisch császári ezredeshez ment feleségül.³¹

A szakirodalom már felhívta arra figyelmet, hogy a Petrőczy Kata Szidóniával való személyes ismeretség irányíthatta Révay Erzsébet figyelmét az irodalmi alkotás, illetve az irodalmi alkotások révén elérhető hatásgyakorlás felé. A vizsgált versciklus összeállításában alapvetően kettős szándék vezethette; ez tükröződik a gyászversek összetételében és a korszak normáitól eltérő formai-tartalmi sajátosságokon is, melyek mindegyike a saját reprezentációjával áll kapcsolatban. A gyászoló, élő rokon hangjának és sorsának a halotté fölé kerekedése arra mutat, hogy Révay Erzsébet saját magát az irodalmi alkotás befogadásától várható hatásgyakorlás érdekében állította, illetve állíttatta a *Siralmas beszélgetések* középpontjába. Petrőczy Kata Szidóniához hasonlóan Révay íráshasználatát is meghatározta a panasz és vigasztalódás mozzanata. Nála azonban az irodalmi forma pragmatikus funkciója került előtérbe. Nem tudunk arról, hogy pusztán a maga számára bármit is írt vagy szerzettetett volna. Ellenben minden neki tulajdonított alkotásnak volt egy elsődleges címzettje: a férj, Petrőczy István. A *Siralmas beszélgetések* esetében is ő az, akinek a sorok közül ki kell olvasnia, hogy felesége számára – aki az „árvák árvája” – ő maradt immár az egyetlen támasz, s ezért hazatérése, ha valamikor, most különösen indokolt. De a versfűzér természetesen a szélesebb közvéleményre is befolyással lehetett, együttérzést keltve Révay Erzsébet iránt, s talán azokra a személyekre is gyakorolt némi hatást, akiktől az „özvegy feleség” férje ügyének támogatását remélte. Hogy mennyire fontos volt számára az önmegjelenítés, jól mutatja Radvánszky Jánoshoz intézett kérése: halála esetén „verseket mondasson, betévén beléik (így) sok, keserves sorsomat, s gyermekségtől való keserves bujdosásimat, uramért tett keserves nyomorúságimat.”³²

Mivel a korszak női szerzői nem vehettek részt a latinus műveltség elemeit a férfiak számára átadó szervezett oktatási formákban, irodalmi ismereteik, illetve mintáik forrását többnyire a magyar nyelvű kegyességi művek és a közköltészeti alkotások képezték.³³ A *Siralmas beszélgetések* egyes darabjai is olyan alaposabb retorikai műveltségre valló eszközöket hasznosítanak, amelyek önálló elsajátítása a kiforrottabb – például Petrőczy Kata Szidóniára jellemző – írói öntudatot nélkülöző Révay Erzsébet esetében aligha feltételezhető. De a Petrőczy István-

30 VARGA, *A kuruc küzdelmek...*, 687–688.

31 FUKÁRI Valéria, *Felső-magyarországi főúri családok: A Zayak és rokonaik. 16–19. század* (Pozsony: Kalligram, 2008), 48–53.

32 DEÁK Farkas, *Magyar hölgyek levelei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879), 425.

33 S. SÁRDI, „Nőköltőink első generációja...”, 47.

hoz szóló vigasztalás gondos megszerkesztettsége se vall gyakorlatlan verselőre. Könnyen lehet, hogy még e költemény elkészítésében is közreműködött egy megbízott versszerző. Ezt a feltételezést erősíti, hogy a Radvánszky Jánoshoz írt, fentebb már idézett levélben olvashatunk egy bizonyos Krasnu (?) Imréről, aki „jól tudja csinálni magyar és tót verseket, kérem, véle csináltassa tótul és magyarul, ki is nyomtattassa mind az kettőt”.³⁴ A necpáli evangélikus iskola növendékeitől is maradtak fenn a Révay család tagjai számára írt szlovák, latin és magyar nyelvű alkalmi költemények.³⁵ A Révay Erzsébet szerzőségével kapcsolatos probléma további adatok híján jelenleg tehát megoldhatatlannak tűnik. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy ebben az esetben is azzal a jelenséggel állunk szemben, amelyet Fazakas Gergely Tamás Bethlen Katáról írt tanulmányában így körvonalazott, és amely a korszakra általában jellemző volt:

A legtöbb 16–18. századi, főképpen női alkotó esetében a szövegformálás legtöbbször szintén jelentékeny szerkesztői közbeavatkozással valósult meg. Zsoltárfordítás, imádságszövegek, versek vagy autobiográfiák esetében is sokszereplős, csoportos munka volt a publikációs folyamat. [...] Legtöbbször úgy lehetett „szerző”-vé egy kora újkori asszony, ha az írását olyanok alakították, akik tisztában voltak a szövegformálás szabályaival. E fázisok teljesítése (a megfogalmazás, a letisztázás, a másolások és a kézirat-cirkuláltatás, valamint – de korántsem mindig – a sajtó alá rendezés, a ki-nyomatás és a terjesztés) a kora újkorban, ahogy persze más időszakokban is, csupán részben lehetett a szerzők, főképpen a női szerzők felelősége, feladata. Mindenképpen jelentős mértékben kellett a szerkesztőknek is több-kevesebb feladatot vállalniuk, fontos volt a szoros együttműködés.³⁶

Révay Erzsébet részben valószínűleg saját szerzésű, részben gyakorlott versszerző által létrehozott szövegek révén a vigasztalódás több formájával is élt: balsorsának irodalmi formában történő megörökítése éppúgy vigasztalóan hathatott rá, mint a férje meggyőzése érdekében fogatosított nyelvi eszközök hatásában való bizakodás. Ám a vigasz leghathatósabb formáját minden bizonnyal a *Siralmas beszélgetések* anyai szövegében ágyazott vallási tanítás jelentette a számára. Ismeretes, hogy a korszakban a személyes vonatkozású szövegek publikálása még a magasabb társadalmi osztályokhoz tartozó női alkotók esetében sem volt reális lehetőség. Petrőczy Kata Szidóniával szemben Révay Erzsébet viszont megtalál-

34 DEÁK, *Magyar hölgyek...*, 425–426.

35 VARGA, *A kuruc küzdelmek...*, 804.

36 FAZAKAS Gergely Tamás, „Árva Bethlen Kata önreprezentációi: Érvek az önéletrész filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 38–58, 49–50.

ta, majd saját igényei szerint átalakította – vagy: átalakította – azt a konvencionális formát, amelyen keresztül úgy volt képes megszólaltatni saját hangját, és ezáltal szavakba önteni egyéni panaszát, hogy a szövegek napvilágot is láthattak.³⁷ Ebből a szempontból talán nem is lényeges, hogy szerzőként részt vett-e a megvalósításban: az összeállítás egyedi vonásai az ő felfogását és intencióit tükrözik akkor is, ha megszövegezésük férfikéznek köszönhető.

37 S. SÁRDI, „A költő szerepe és társadalmi...”, 136.

Wesselényi Kata imádságai

Wesselényi Kata alakja kissé a szakmai érdeklődés háttérébe szorult a református patrónák sorában, például Lorántffy Zsuzsannához vagy Bethlen Katához képest. Ennek legfőbb okát abban sejtethetjük, hogy hagyatéka kéziratban maradt, imanaplóit a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzik. Wesselényi Kata több szálon is kötődik a Teleki Tékához, a Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna által kialakított épületegyüttes a tőle örökölt ingatlan bővítésével jött létre, valamint könyvgyűjteménye része a Téka állományának.

Wesselényi Kata életművének és tevékenységének feltárásában meghatározó Deé Nagy Anikó munkássága. A patróna bibliofiliáját *Könyvgyűjtő asszonyok a 18. században*, imádságait pedig *Báró hadadi Wesselényi Kata imanaplói* című tanulmányaiban dolgozta fel, amelyek tehát Wesselényi Kata patrónai szerepkörének egy-egy aspektusával foglalkoztak, olykor más kora újkori asszonyokat is bevonva a vizsgálatba. Eredményeit 2017-ben szintetizálta *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony* című munkájában, amely eddig legteljesebb módon rajzolta meg Wesselényi Kata portréját.¹ A kéziratok kegyességi szövegeit a 18. századi női imádságok kontextusában helyezte

1 DEÉ NAGY Anikó, „Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században”, in *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, szerk. SIMON Melinda és SZABÓ Ágnes, A Kárpát-medence korai újkori könyvtárai 2, XXV–XXXIX (Szeged: Scriptum Kft., 1997); DEÉ NAGY Anikó, „Báró hadadi Wesselényi Kata imanaplói”, in „*mint az gyümölcszés és termelt szőlőveszszöc...*”. *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, 145–164 (Budapest: OSZK–Balassi Kiadó, 2010); DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony* (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017).

el Nagy Zsófia,² szakácskönyvét pedig S. Sárdi Margit tette elérhetővé.³ T. Horváth Iringó a patróna templomi adományait vette számba, ismertette kialakításukat, feltárva történetüket.⁴ Ezekre az eredményekre nagyban támaszkodom jelen tanulmányban is, illetve a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban végzett saját kutatással egészítem ki, ennek az autopszia szempontjából van kiemelt jelentősége. Wesselényi Kata textusainak és textiljeinek összefüggését, narratív és reprezentációs szerepét magam is érintettem a disszertációmban és az abból készült könyvben,⁵ most ehhez képest igyekszem továbblépni, ezúttal elsősorban az imádságokra koncentrálva. Fontosnak tartom azonban megjegyezni – utalva egy módszertani körülményre –, hogy ez a megközelítés szükségszerűen torzít, hiszen a workshop felhívásában is megfogalmazott női tapasztalat véleményem szerint leginkább az igen összetett patrónai szerepkörben ragadható meg.

Az asszonyok számára ez jelentett egységes keretet a különböző tevékenységekhez, és e nőkép felől értelmezhető leginkább az imádságírás gyakorlata is. A patrónai szerepkör alapvetően a szegények és árvák gyámolítását, a betegek gondozását, valamint az egyházi és oktatási intézmények támogatását foglalta magában – e tevékenységek pedig mind elsősorban a kegyesség felől értelmezhetőek. A nők feladatai közé tartozott a szűkebb környezet ellátása, a háztartás irányítása, a család és az udvarnép étkeztetése, ruháztatása, gyógyítása. A könyvgyűjtés, valamint a könyvkiadás támogatása⁶ kiemelt jelentőséggel bírt, saját imádságok, elmélkedések készítésével vagy külföldi munkák fordításával pedig szintén hozzájárultak a könyves kultúra gyarapításához. Kultúrátámogatásuk részét képezte az iskola patronálása alapítványtétellel, könyvadományokkal, építkezési hozzájárulással, valamint a tehetséges diákok tanulmányainak és peregrinációjának segítése. Gyakran végrendeletükben is gondoskodtak a hozzájuk közel álló intézményekről, amely az oktatás mellett főként az egyházat érintette. Hasonló módon járultak hozzá

2 NAGY Zsófia, „Imádság – dokumentum – önéletrajz. Női imák a 18. századból”, in *A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István és EGYED Emese, 170–189 (Kolozsvár: BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszék, 2006).

3 WESSELÉNYI Kata, *Gazdasszonynak szükséges könyv*, szerk. S. SÁRDI Margit, Intra Hungariam 3 (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2012).

4 HORVÁTH Iringó, „Báró Wesselényi Kata úrasztali adományairól”, *Művelődés* 59, 3 (2006): 14–19.; HORVÁTH Iringó, „Báró Wesselényi Kata református gyülekezeteknek adományozott textíliáiról”, *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából. Új sorozat* 2, 1 (2007): 201–215.

5 GESZTELYI Hermina, *Textusok és textilek. Az erényes nő műveltsége a 17–18. században* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021).

6 Nemcsak a nyomdaköltséget fedező anyagi támogatást jelenthette, hanem az alapanyag biztosítását is. Bethlen Kata a birtokán működtetett papírmalomnak köszönhetően maga állította elő a szükséges mennyiségű papírt, amelyet levelezéshez és nyomtatáshoz használt.

az eklézsia életéhez, gyarapodásához, főként templomépítés, anyagi hozzájárulás és úrasztali felszerelés formájában. Az említett feladatok és szerepek a férj elvesztése esetén egyéb teendőkkel is kiegészültek, különösen akkor, ha nem került sor újabb házasságra, de ezekre jelen tanulmányban nem térek ki. Ez a patrónai szerepkör alapvetően összefüggött a társadalmi státusszal, mint a leginkább befolyásos és mintaadó nők, a magyarországi és erdélyi nemes-, főúri és fejedelemsasszonyok esetében kiemelt jelentőséggel bírt a nyilvános térben láthatóvá tett tevékenységük a példaadás és az értékközvetítés szempontjából.

Wesselényi Kata tevékenységei összhangban álltak a 18. századi patrónai szerepkörrel, egyháztámogatása, könyvgyűjtése, építkezései, levelei, valamint gazdasszonyi, orvosló és írói teljesítménye igen jelentős, ahogyan ezt többek között a templomi textíliái, marosvásárhelyi építkezése, könyvjegyzéke, a *Gazdasszonynak szükséges könyv* és imádságai jelzik. Jól látható tehát, hogy a szövegprodukciónak csupán egyetlen eleme ennek az összetett szerepkörnek, így a női diskurzusnak is egy szegmensét képes megmutatni. A konferencia témája, és ehhez igazodva a tanulmány fókuszja miatt nincs lehetőségem teljeskörűen szólni Wesselényi Kata patrónai tevékenységeiről és értelmezni ezeket a kegyességgyakorlásban betöltött funkciójuk szerint, így most szűkebben csak az írásos hagyatéokra, azon belül is a kiadásra szánt imádságokra térek ki.

Ehhez érdemes röviden áttekinteni a fennmaradt anyagot. Kilenc kéziratos kötet található a Teleki Tékában,⁷ amelyek 1751 és 1786 között készültek. Wesselényi Kata már özvegysege előtt is írt imádságokat – ebben szerepet játszott a családi íráshasználat, amely egyrészt anyja, Rhédey Zsuzsanna verses esküvői köszöntőjét jelenti, másrészt pedig férje, gróf Rhédey Zsigmond imádságait. Wesselényi Kata könyörgései férje, majd fia halála után szaporodtak meg igazán. A kiadásra előkészített és letisztázott kéziratok több kéz munkái, amelyek közül egyik sem Wesselényi Kata saját írása – ez a tőle fennmaradt háztartási könyv autográf részei alapján egyértelműen kiderül.⁸ A címlappal, előljáró beszéddel és tartalomjegyzékkel ellátott kéziratos kötetek világossá teszik a megjelentetés szándékát, amely összefüggésben áll az emlékéllítés igényével. A nyomdászajtóhoz legköze-

7 Ez nyolc címet jelent, viszont Wesselényi Kata címlap nélküli verseit két kötet tartalmazza, amelyek külön jelzettel vannak ellátva. Deé Nagy Anikó imanaplójegyzéke *Verses imádságok két kötetben* címen tünteti fel a kéziratosokat. A kötéstáblán a B. W. K. monogram és az 1782-es dátum szerepel. Thd-99 MS. 268; Thd-100 MS. 268.

8 Uo., 39. Bethlen Kata és Wesselényi Kata esetében is kiemelték az íráskép és helyesírás problematikuságát. A lányok esetében nem fordítottak kiemelt figyelmet az íráskészség fejlesztésére.

lebb talán a *Felemelt oszlop* című munka jutott,⁹ ennek utólag áthúzott címlapján már a kiadás helye és ideje is fel van tüntetve (Nagyenyeden, Nyomtattatott Kis György által 1775 Esztendőben).¹⁰ A kötetekben formailag verses és prózai részek egyaránt szerepelnek, szövegtípusukat tekintve imádságokat tartalmaznak, amelyek rendszerint meghatározott életeseményekhez, az ezeket megörökítő naplószerű bejegyzésekhez kapcsolódnak. A kötetek legtöbbje hasonlóan épül fel: az ima tartalmát a Könyörgés Titulusa foglalja össze, majd ezt követi maga a könyörgés. Egyedül két, címlap nélküli kötet tér el ettől a szerkezettől, amelyekben a gyakran egy-egy zsoltár nótájára készült énekeket, könyörgéseket nem tartalmi összefoglaló vezeti fel, hanem a megírás helyére, idejére, esetleg körülményeire vonatkozó információk. A fennmaradt kéziratokból összességében tehát kirajzolódik egy szerzői életút, ezért nevezi Deé Nagy Anikó imanaplóknak a köteteket, hiszen ahogy fogalmaz: „Wesselényi Kata Istennel folytatott társalkodásai a benne foglalt életrajzi vonatkozású részekkel életének, gondolkodásának hű tükre”.¹¹

Az imádságírás családi-közösségi jellegét erősíti az a másolói-szerkesztői megoldás, amely egy kötetbe rendezte Wesselényi Kata, Rhédey Zsigmond és Rhédey Ferenc írásait, és egyaránt szerepeltette a nevüket a címlapon. Az előljáró beszédekből az derül ki, hogy a patróna kezdetben fiuk okulására akarta megjelentetni a köteteket, és meghagyta, hogy halála esetén a nyomtattatást végezze el. Ám Rhédey Ferenc elvesztésekor ez az elképzelés meghiúsult, és a kiadás rá hárult – majd végül sosem készült el. Ráadásul fia könyörgései csak halála után kerültek elő, és ezután váltak a kézirat részévé:

- 9 *Atya, Fiju, Sz. Lélek, Személyében három, Allakjában egy bizony örök Istennek nevében és szent Segedelme-által. Az Isteni bölts tetszéshez való Engedelem oltáránn tett Áldozatnak FEL-EMELT OSZLOPA az az A Fő Pap Úr Jézustól ki-adatott mindennapi Uri Imádságból és annak tzikkelyeiből rendről rendre készített, és külömbféle dolgok s állapotok szerint aboz alkalmaztatott 33 szakaszokban lévő, Isten Sz. színe eleiben készült IMÁDSÁGOK.* Thq-116 d MS. 253.
- 10 Az impresszummal rendelkező kötetek tanúsága szerint mind az enyedi kollégium nyomdájában jelent volna meg, ez a következő kéziratokon van feltüntetve: *Lelki trombitája*, Thq-116 MS. 250; *Felemelt oszlopa*, Thq-116d MS. 253; *Isten eleiben felnyújtott áldozatja*, Thq-116f MS. 255. A kiadási szándékot erősíti továbbá a belső utalásrendszer, amely összefüggést teremt a kötetek között. Például „a mint erről is vagyon más munkámban emlékezet.” WESSELÉNYI Kata, *Élet fíja*, Thq-116 c MS. 252, 22–23. Kis György 1763 és 1767 között állt a nagyenyedi nyomda élén, egyelőre nem találtunk arra magyarázatot, hogy miért szerepel egy 1775-ben megjelenésre szánt kiadvány impresszumában. Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a kézirat még 1767 előtt elkészült, és valamiért nyolc évvel később szánták kiadásra. 1775-ből nem ismerünk enyedi kiadványt. Lásd: *Magyarország bibliographiája 1712–1860, VI., Nyomda- és kiadástörténeti mutató*, szerk. MARKOS Béla (Budapest: OSzK, 1972), 226–227.
- 11 DEÉ NAGY Anikó, „Báró hadadi Wesselényi...”; DEÉ NAGY, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben...*, 32–59.

Ezen maga munkája [t.i. a fiának] a maga írásában együtt kötve, azon tölem kézben adattatott s felyebb említett édes atya és tölem készítettett könyörgésekkel, édes gyermekemnek holta után az Mvásárhelyi Reform Collegiumban lévő lakó kamarájában lévő különös könyves Thékájában találtatott meg, mellyet életében sem én, sem tanítóji, sem szolgálai nem tudtuk, hogy N. kedves gyermekem az én akkori szóval előtte tett in-tésimet s jovallásimat le írta, sem hogy azon könyörgést készítette volna, holta után reá akadtam történetből.¹²

Felmerülhet az imanapló terminus szükségessége, indokoltsága, hiszen az imádságos könyvek sok esetben tartalmazznak az életútra – vagy annak egy szakaszára – vonatkozó részeket, amelyek ugyanúgy megteremthetik az életrajzi olvasat lehetőségét, illetve megengedhetnek az imádságíró személyiségére, lelki állapotára vonatkozó következtetéseket. Fordított esetre is ismerünk példát Bethlen Kata *Önéletírásában*, ahol a korpusz – gyakran naplóként vagy naplószerűként emlegetett – második részében jelentős szerepet kapnak a könyörgések és hálaadások, amelyek erősen be vannak ágyazva a személyes életút narratívájába. Ez a fajta életrajziság akkor sem tűnt el teljesen, amikor az imádságok a *Védelmező erős pais*-ba szerkesztve jelentek meg, hiszen a 16. imádságtól kezdve a szerző rendre feltünteti a szöveg írásának alkalmát, helyét és idejét. Éppen Bethlen Kata imádságaival kapcsolatban jegyzi meg Nagy Márton Károly, hogy ezek

olyan szöveggként képzelhetők el, melyek az alkotásfolyamattal egyidejű történést (az Istennel folytatott párbeszédet) örökítik meg, megszüntetve az időbeli távolságnak a lehetőségét. Ezeket az imádságokat könnyen olvashatjuk úgy, hogy az önélet- és imaíró írásban imádkozott, és nem utólag vetette papírra elmékedéseit, fohászait. [...] Az ima-szövegek az időbeliség „nullfokával”, az egyidejűség radikális megvalósításával a lehető leginkább képesek visszazorítani a szerzői reflexió szövegalakító jellegét, hiszen az elbeszélőnek nincs módja az írás folyamatában távolságot felvenni tárgyától.¹³

Wesselényi Kata és Bethlen Kata imádságaival kapcsolatban tehát egyaránt megjelenik az a felfogás, amely szerint ez a szövegtípus enged legközelebb a személyiséghez, annak érzés- és gondolatvilágához. Az őszinteség, hitelesség fogalmának ilyen értelemben vett alkalmazása figyelmen kívül hagyja azt a műhelyszerű

12 *Kedves gyümöltse*, Thq-116 e, 5.

13 NAGY Márton Károly, „Bethlen Kata imádságai”, in *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány irodalmi műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 3, 155–166 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012), 158–159.

szövegalkotási módot, amely a kora újkorban – különösen a nők esetében – jellemzőbbnek tűnik. Vagyis nem vet számot a családi íráshasználat, a környezetben lévő tudós emberek (udvari papok, tanítók, orvosok), az íródeákok és a szöveg hagyomány (mintaimádságok, mintaként használt imádságok, a szövegtípus szerkezeti és retorikai jellemzői) jelentőségével. Ezek szerepét Bethlen Kata esetében már jól feltárta a kutatás: a mintaimádságok és özvegyreprezentációk hatását Fazakas Gergely, az udvari papok, valamint a szövegtradíció hatását – különösen Eleonora Petersen-Merlau-val összefüggésben – pedig Németh S. Katalin tanulmányai vizsgálták alaposabban.¹⁴

Ha elfogadjuk, hogy az imádságok nyelvezetét, szerkezetét, toposzait egy erős szövegtradíció szervezi, akkor felmerülhet a kérdés, hogy mennyire jön létre, illetve válik hozzáférhetővé az ún. női tapasztalat. Németh S. Katalin is hasonlóra utal, amikor megállapítja, hogy Bethlen Kata *Önéletírásában* éppen a legszemélyesebbnek tartott részeknél, szerettei elvesztésénél épülnek be a halotti búcsúztatók szövegrészei.¹⁵ Az ilyen típusú személyesség hiánya azonban inkább a pszichologizáló megközelítés számára jelent gondot, máskülönben nem hordoz valódi ellentmondást. Hiszen eleve máshogy kell értelmeznünk a személyiséget és a személyességet egy 18. századi szöveg esetében. Emellett pedig felmerülhet a gyanú, hogy a női tapasztalat nem feltétlenül a személyességben, hanem a szöveg hagyomány folytatásából fakadó közösségi élményben keresendő.

Wesselényi Kata 1770-ben írt imádsága is ezt a közösségi tapasztalatot teremti meg az antik és keresztény allúziók használatával (lásd *Melléklet*). A verses könyörgés a már említett címlap nélküli kötetből származik, amelyben a *Magyar Ország Ditsérete* című szöveg is található – ezzel a könyvben már röviden foglalkoztam.¹⁶ A jelen tanulmányban bemutatni kívánt imádság fia elvesztésének évében készült, amelyet így vezet be: „Ekképpen kesergi e készített Eneken is kedves Férje Groff Rhédey Rhédey Sigmongya és tőlle származott kedves egyetlen egy Gyermeke G. Kis Rhédey Rhédey Ferentze halálát és maga szerentsétlen életét Báró Hadadi Wesselényi Kata, Groff Rhédey Sigmond Ur Özvegye 1770-be. Notája keserves”. Az első versszakban a megszólítás kijelöli a szöveg cím-

14 FAZAKAS Gergely Tamás, „Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség: Filológiai, retorikai, történeti antropológiai közelítések Bethlen Kata szövegeihez és az árvai éinformálás 17–18. századi hagyományához”, habilitációs értekezés (Debrecen, 2018); NÉMETH S. Katalin, „Bethlen Kata és Eleanora Petersen-Merlau”, in *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, 379–385 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 1994).

15 NÉMETH S. Katalin, „Bethlen Kata *Önéletírása* és a XVIII. századi halotti beszédek”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88, 2. sz. (1984): 195–198.

16 GESZTELYI, *Textusok és textilek...*, 145–159.

zettjeit („Meny, Föld, Tenger, és kik ezeket lakjátok, / Holt eleven szivem sebét tsudáljátok.”), ez pedig eltér a megszokott imahelyzettől, ahol Isten a megszólított. Ez egyúttal jelzi a szerzői szándékot is, amely leginkább a mások okulását szolgáló példaállításban érhető tetten: „Nem fárasztlak azzal, ne orvosoljátok / Lássátok mint nyelt el az halálos átok.” Az oximoront idéző szerkezetek (holt-eleven; sebét-csudáljátok) a versbeszélő érzelmi állapotát, annak szélsőségeit hivatottak érzékeltetni – ez mindvégig megmarad az ellentétekre épülő alakzatok révén. A szinkretizmus már a vers második strófájában erősen megjelenik, ahol a paradicsomi bűnbeesés említését az Akherón, vagyis az örömtelen, bánatot hozó folyó vizében való elmerülés követi: „En soha nem voltam Adám Edenyében, / Nem ettem tiltott Fa tsalárd gyümöltseben, / Nem volt atzél háló nyoszollyám öblében. / Jaj mint merültem el Akhéron vizében.” A kettő között azonban nem ok-okozati összefüggést teremt, épp ellenkezőleg: elutasítja az eredendő bűnt, saját ártatlanságát hangsúlyozza, ennek ellenére mégis szenvedés lett a sorsa.

Férjét koronaként, életfaként és gyémántos hárfaként jeleníti meg, elvesztését pedig Megara említése, valamint a kincsektől megfosztottság megfogalmazásán keresztül a hiány állapota érzékelteti. Ám ahogyan Bacchus történetében Jupiter villáma sem csak pusztulást jelentett – hiszen a hamvaiból újjáéledő fönix képéhez hasonlatosan a megégetett Semeléből Jupiter kimentette Bacchust, majd saját combjába varrva „hordta ki” –, úgy Rhédey Zsigmond elvesztése után is vigaszt jelentett a tőle származó gyermek, Rhédey Ferenc: „Semelét Iupiter miként jatzottattya / Tüzével ’s Bakhusra tüztét változtatta / Pusztult Háza táját aval újította. / Mint Fénix porával sebét gyógyította”. Fiát a kertben nevelt virág metaforája írja le, ami felidézi a népi énekek szimbolikáját, amit az egyes szám első személyű birtokos névmás (kertemben) is nyomatékosít. Az életfa és a kert archaikus képe mint termékenységszimbólum a gondosan nevelt százszorszépből teljesebbé válik. Ez tér vissza a „Nints már bus életemnek sem feje sem szárja.” sorban, amelyben a virágzó növény nem egyszerűen a házasságukat megkoronázó gyermekáldást jelképezi, hanem azt az organikus egységet, teljességet, amelyet hárman alkotnak. Így a szár és fej nélküli (vagyis csak gyökérzetből álló) növény ugyan még él, ám ennek alig van látható jele. A madárfogó lép csábító, hívogató képe egy belső rím során változik a pusztulás kifejezőjévé („lépet, follytogato Pépet.”), amelynek – a virág metaforikát megtartva – a fonnyadás („fonnyadok mint Mára”) és hervadás („El hervadott Szivemnek”) lesz a kifejezője.

Ahogyan a halál elragadta Eurüdikét és Proserpinát, úgy szólította magához Rhédey Ferencet is: „Ha Orféus lantját vehetném kezemben, / Vagy Herkules nyilat tehetném tegzemben, / Pokolban kész volnék menni keservemben, / Csak Arany szarvasom zárhatnám kertemben.” Ám a felidézett mitológiai történetek

sem zárultak (nem zárulhattak) sikerrel, hiszen egyik megnevezett alak sem kapta vissza szerettét. Ceres lánya elvesztése miatti fájdalma tudja talán legpontosabban kifejezni Wesselényi Kata gyászát, amelynek alkalmából ez a vers is íródott: „Hidd el ha találnék Céres Barlangjára, / Atzél zárt tehetnék titkos ajtajára”. Különösen izgalmas Médeia felidézése, akinek tragikus történetét nem a követendő anyai viselkedés példájaként tartja számon az utókor. Ám már a mitológiában, illetve a későbbi feldolgozásokban megjelent az az értelmezés, amelyik áldozatként, a veszteségek elszenvedőjeként ábrázolja, aki férje és gyerekei halála után teljesen magára marad. A versben mintegy a boldogság madarát befogni igyekvő nő képe tárul fel, amelyben azonban benne rejlik a végkifejlet, a pusztulás is: „Médéa is tartott Madár fogó Lépet / 'S illy keserves lépet, follyotgato Pépet.”

A 31 strófából álló vers 22. versszakjától kezdve tűnnek el az antik mitológiai utalások, a váltást pedig az új megszólított is érzékelteti – immáron nem az élőkhöz és holtakhoz szól a versbeszélő, hanem fiához, Ferenchez: „Ditsőült helyekk Angyali Lakossa, / Isten várossának menyei Soldossa, / Ferentz, egy reményem, kedvem kormányossa, / El hagytaál nintsen már Szivemnek orvossa.” Innentől az özvegyi állapot jól ismert keresztény toposzait használja, úgy, mint a Máraként való önmegjelenítést vagy a bánat tengerén hánykolódó hajó képét, amelyek – a Progné-hasonlattal együtt – a szomorúság és a gyász, valamint a gyámoltalan, kiszolgáltatott élethelyzet jelölői.¹⁷ Wesselényi Kata esetében fia elvesztését követően válnak véglegesen az elhagyatottság kifejezőivé. Többször az ellentétek szervezik a szöveget, amelyek jellemzően az égi dicsőséget és a földi nehézségeket, szenvedést állítják szembe egymással („Te Ditsőségben vagy, én gyászra szorultam”; „Földi Házam helyett, vagyok olly elmével, / Menybe Házat szerzek hitem erejével”).

Ferenc után előbb Istenhez, majd Jézushoz fordul a szerző, ezzel pedig a példázatosság helyét átveszi az oltalomkérés, könyörgés és létrejön az imádkozás pozíciója. A megszólítottak sorrendjében egyfajta fokozás is érzékelhető, amely tulajdonképpen kijelöli a mennybe vezető utat. A 29. versszakban fogalmazódik meg a világi öröömök mulandósága („Vége van már világ szemfényvesztésének, / Végét értem veszett hizelkedésének, / Látom már gyümölsét sovány szerelmének, / Oh mérges furiák, oh siralmas Enek.”), ami Jézus felé irányítja a versbeszélőt, aki az egyetlen és igaz reménysége. Ezzel együtt pedig elmaradnak az antik mitológia

17 FAZAKAS Gergely Tamás, „»tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni«. Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban”, in *Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 259–278 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2007). Az árvaság toposzairól lásd még HORN Ildikó, „Nemesi árvák”, in *Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, 64–65, 76–77 (Budapest: MTA TTI, 1996).

alakjai, mintegy annak demonstrálásaként, hogy az általuk ígért boldogság nem tartós, nem megbízható, és csak Isten jelenthet valódi vigasztalást és örömet, ezt a szerző saját kárán tanulta meg: „Midőn ültem volna szerentse szárnyára, / Bizván dolgaimat Iuno kormányára, / Véletlen találtam gyilkos Mégérára.” Egyébként is jellemző a vers egészére, hogy az antik allúziók többnyire negatív előjellel épülnek be, gyakran válnak a veszteség, a hiány kifejezőivé.

A vers szintén a test és lélek ellenpontozására épülő gondolattal és egy lány hangzású figura etimologicával zárul: „Bár küszködgyék Testem koporso férgével, / Lelkem társalkodik az Egek Egével.” E társalkodás pedig maga az imádság, vagyis a szöveg ezen a ponton voltaképp önmagára mutat, saját szerepét jelöli ki. Egyszerre jelenik meg így a személyesség, valamint a közösségi tapasztalat, ez utóbbi a szövegben használt, a szövegtípusra jellemző elemek révén jön létre, amelyeket hasonló élethelyzetben más imádságírók is használnak. A továbbiakban érdemes volna alaposabban elhelyezni ezt az imádságot a Wesselényi Katához köthetően fennmaradt kéziratok, illetve a tágabb családi íráshasználat kontextusában, valamint a korabeli (női) könyörgések viszonylatában – egy ilyen fajta filológiai elemzés jobban meg tudná mutatni a toposz- és motívumhasználat hagyományozódó és egyéni megoldásait.

Melléklet

Thd-99 MS. 268.

Ekképpen kesergi e készített Enekből is kedves Férje Groff Rhédey Rhédey Sigmongya és tőle származott kedves egyetlen egy Gyermeke G. Kis Rhédey Rhédey Ferentze halálát és maga szerentsétlen életét Báró Hadadi Wesselényi Kata, Groff Rhédey Sigmond Ur Özvegye 1770-be. Notája keserves

1. Meny, Föld, Tenger, és kik ezeket lakjátok,
Holt eleven szívem sebét tsudáljátok.
Nem fárasztlak azzal, ne orvosoljátok
Lássátok mint nyelt el az halálos átok.
2. En soha nem voltam Adám Edenyében,
Nem ettem tiltott Fa tsalárd gyümöltkében,
Nem volt atzél háló nyoszollyám öblében.
Jaj mint merültem el Akhéron vizében.

3. Lutzina kertében Fejem koronáját,
Eráto térdein kötött bokkrétáját,
Találtam s tiszteltem mint egy élet fáját,
Vagy mint Uránia gyémántos Hárfáját.
4. Midőn ültem volna szerentse szárnyára,
Bizván dolgaimat Iuno kormányára,
Véletlen találtam gyilkos Mégérára.
Mégéránál dühösb Cakus barlangjára.
5. El esett fejemnek koronás gyémántya,
El szakatt kerekem Arany lántzos pántya
Olajfás mezőmet Radamántus szántya
Jáspisom gyűrűmből Atropus ki rántya.
6. Semelét Iupiter miként jatzottattya
Tüzével 's Bakhusra tüzét változtatta
Pusztult Háza táját aval ujította.
Mint Fénix porával sebét gyógyította.
7. Kár vallásom után volt egy reménységem
Nékemis kertemben nevelt kedvességem
Szivemet ujito Angyalom 's szépségem
Isten után drága kintsem 's ditsősségem.
8. Ugy tartottam én ezt mint Angyali képet
Vagy Flora kertjében nevelt szászszor szépét,
Médéa is tartott Madár fogo Lépet
'S illy keserves lépet, folytogo Pépet.
9. Eddig a' Reménség Pixis fenekében
Meg maradt már merült Biblis Tengerében
El hiszem Iuno is bánkodik szivében
Hogy illy szép virágot hervasztott mérgében
10. Nints már bus életemnek sem feje sem szárja.
Ma minden reményem Pluto porba zárja,

Hasonlo Tengerhez bánatimnak árja,
Meg bodult szívemet Halál mérge járja.

11. Ditsósségem várát Cénis el hányatta,
Lákhezis Lantomat jajra változtatta
Iris szép napomat estvére jutotta.
Ktoris koszorumat széllel el fulatta.
12. Boldogtalan Etes Kolkis szigetében,
Arany gyapjat tartott kerte rejtekében,
E kintsel kerüle Tolvajok kezében
S ugy járt, mint ki Tüzet rejtett kebelében
13. Illy félelmes kintset tartottam prédára,
Nem tudtam vigyázni Párkák orsojára
Készületlen voltam Alekto torára,
El lopták irigyim tolvajok modjára.
14. Oh Tündér szerentse mint meg játszództatál
Kegyetlen párkákkal porban tapodtatál,
Fáéton szekerén addig hordoztatál,
Mig Progné keserves gyászára juttatál.
15. Hát nem volté nékem aklaimban egy kos,
Sem tsordámba bika, sem földünkben orvos,
Abrám 's Agamemnon és több ilyen okos,
El pusztult Házamban lettem szarándokos.
16. Méléáger kinya forog most eszemben,
Kit Párkák üszöge vitt veszedelemben,
Bár tsak azt rejtettem volna kebelemben,
Most egy jeles Ifjat tarthatnék tegzemben.
17. Lettem már Ciprusi Mirha Tanitványa
Példát tehet erről szemem szivárványa,
Sárga színre fordult ortzám rogyogványa
Est hajnalba merült homlokom márványa.

18. Ha Orféus lantját vehetném kezemben,
Vagy Herkules nyilát tehetném tegzemben,
Pokolban kész volnék menni keservemben,
Csak Arany szarvasom zárhatnám kertemben.
19. Hidd el ha találnék Céres Barlangjára,
Atzél zárt tehetnék titkos ajtajára,
Feredném könyvemben, Nárcissus modjára
Pánnak 's Diánnának nagy boszszuságára.
20. Vagy ha Protéusi szelekkel birhatnék,
Vállamra Galambi tollakat rakhatnék,
Vagy Iupiter sassá szárnyára kaphatnék,
Sémiramis kényén árván mulathatnék
21. Mind addig bujdosnám míg Firésiámat,
Fészkeemből el repült kegyes Táliámat,
Látván, tisztelhetném ditsőült Nimfámat,
'S így En penditeném idvezlő Hárfámat.
22. Ditsőült helyekk Angyali Lakossa,
Isten várossának menyei Soldossa,
Ferentz, egy reményem, kedvem kormányossa,
El hagyta nintsen már Szivemnek orvossa.
23. Ím földi sátorod tettem sirhalmába,
Lelkedet Ajánlom Isten oltalmába,
Elek terhes gondok bokros unalmába,
Mig végzem Pállyámat Márák Táborába.
24. Te Ditsőségben vagy, én gyászra szorultam,
Terhes Bánatokk szenyében borultam,
Siralom Völgyében éppen meg avultam,
Melly szörnyű eseten méltán el bámultam.
25. Már ki repült Ledet Földi sátorából,
Tsalárd Sireneknek mérges Táborából,

- Birod az Egeket, míg föld Határából,
Meg ujjult Testednek Fénix nő porából.
26. Kedves életedben tudod gyönyörködtem,
Hasznodra kintsemet örömet költöttem,
Hitem olajjat is Fejre töltöttem,
Voltál mindeneknél kedvesebb előttem.
27. De már nállad nélkül fonyadok mint Mára
Minden gazdagságom tsak árnyék és pára.
Vigyáz oh nagy Isten, hitem sajkájára,
Végyed bal sorsomat Lelked oltalmára.
28. Egyes életemnek légy gyönyörüsége,
El hervadott Szivemnek erős reménsége,
Hogy meg ne tsufoljon világ tündérsége,
Oh Jésum, siralmim örvendetes vége.
29. Vége van már világ szemfényvesztésének,
Végét értem veszett hízeldésének,
Látom már gyümölsét sovány szerelmének,
Oh mérges furiák, oh siralmas Enek.
30. Jésum egy reményem, jövel Serelmemben
Aldott malasztodat töltsed kebelemben,
Nints más vigasztalom kétséges ügyemben,
Ne hagy el merülnöm, szány meg veszélyemben.
31. Földi Házam helyett, vagyok olly elmével,
Menybe Házat szerzek hitem erejével,
Bár küszködgyék Testem koporso férgével,
Lelkem társalkodik az Egek Egével.

Amen

Lobkowitz Poppel Évától Lady Mary Wortley Montagu-ig

Két, egymástól időben voltaképpen nem túl távoli, mindössze szűk száz esztendei (tehát két akkori generációnyi) időkülönbséggel született, de életüket nagyon különböző kisvilágokban leélt, igazi „járványidős nagyasszony”, a magyar/cseh Lobkowitz Poppel Éva (kb. 1590–1640) és az angol Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762) portréját szeretném itt felvillantani. Nem bármit bizonyítani vagy bizonygatni szeretnék a női nem gyógyítási rátermettségével kapcsolatban, csupán a régi idők asszonyainak kitartó orvosló tehetsége, s különösen is nagy, gyakran Lorántffy Zsuzsannáéhoz hasonlítható herbalista tudása előtt szeretnék most fejtegetni. Egy olyan időszakban, amikor az oltások, a maszk, az eleinte szigorú bezárkózás mellett mi magunk is használtunk és használunk egy ősi fertőzésgátló gyógymódot, mint a feketeköménymag-csepp fogyasztását.

De lássuk Lobkowitz Poppel Éva életét, tetteit, sok akkori hivatásos orvost meghazudtolóan biztos járványkezelési érzékét. A mindössze ötven éves korában, 1640 decemberében elhunyt, mélyen hívő evangélikus nagyasszonyt, Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter nevelőanyját, a református Batthyány Ferenc Sopron megyei főispán szó szerint „szerelmetes”, ugyanakkor a reális teendőkből is jeleskedő evangélikus feleségét nem felejtette el az utókor. Sokoldalú hagyatéka, színes és beszédes levelezése jó kezekbe került. Először egy korai nagyon gavalléros gondolkodású, ugyanakkor pontosságra törekvő nőtörténész, Takáts Sándor jóvoltából jelent meg egy nagyívű tanulmány róla.¹ A folytatásra a *Régi magyar nagyasszonyok* címet viselő Takáts-kötetben került sor,² bár a tanulmányok itt rövidítésre kerültek, nemegyszer a Szörényi László által oly szellemesen megfo-

1 TAKÁTS Sándor, *Magyar nagyasszonyok* (Budapest: Genius, 1926), 437–507.

2 TAKÁTS Sándor, *Régi magyar nagyasszonyok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 247–286.

galmazott „delfinárium”, azaz célirányos, politikai szempontú kurtítgatások korántsem szent szándékú jegyében. Így a korábbival azonos című fejezet néhány évtizeddel, s egy politikai érával később már csak negyven oldalt kapott.

Kétségtelen, hogy a hősnőibe olykor szinte „beleszerelmesedő” Takáts Sándor már-már elfogult rajongással mutatta be a magyarul, németül és csehül jól beszélő, a Vas megyei Dobrán (ma Neuhaus, Ausztria) született, kortársai szerint is nagyon kedves teremtetést, Lobkowitz Poppel László leányát: „A finomságot és az ízlést az udvar körében, a szeretetet és a tiszta erkölcsöt a családi tűzhelynél sajátította el. Korán megtanították őt a zenére, s ő maga írja, hogy szereti a szép énekeket.”³ Takáts itt részletesen leírja, hogy az ifjú Batthyány Ferenc éppen „Balassa verseiből vett részletekkel” udvarolgatott a szép Lobkowitz Poppel Évának. Ez a rendkívüli teremtés azonban nem elégedett meg a korabeli hölgyeknek adott, a konyhától a hímzőrámaig terjedő tevékenységi körökkel, még akkor sem, ha az őt Evičkanak becéző cseh asszonyok és kisasszonyok valósággal magasztalták rekehímzéseit. Lobkowitz Poppel személyes érdeklődését az orvostudomány és a betegségek kezelése iránt Kincses Katalin dolgozatai és szövegkiadásai nyomán ismerhettük meg igazán, a *Régi Magyar Történelmi Források* napjainkban oly időszerű harmadik kötete, az „*Im küttem én orvosságot*” – *Lobkowitz Poppel Éva levelezése (1622–1644)* lapjain.⁴ A levelekből kiválik, hogy azért gyűjtögetett maga köré orvosokat a nemesasszony, mert jól ismerte a korabeli helyzetet, a betegségek végtelen, s az orvosok kicsiny számát. Először férjével közös németújvári udvartartásában, majd férje halála után fiukkal, a katolizált Batthyány Ádámmal folytatott végtelen és meg nem érdemelt pereskedésüket követően, Újvárról már ki- ebrudalva, nagyanyai örökségében, Dobrán, nem egy-két orvos, hanem egy egész konzíliumra való orvosi csapat vette körül. Köztük Purgollt Bálint és veje, bizonyos „Jozef doktor”, továbbá a Pozsonyból gyakran hozzá látogató Abraham Link gyarapította Éva asszony tudását.

Most, amikor életünket, tevékenységeinket – köztük élőben megtartott konferenciáinkat is – megszakításokkal már három éve gyakran akadályozza, de legalábbis megtizedeli a koronavírus, szeretém megosztani itt Éva asszony egy rendkívül fontos és tanulságos, ha úgy tetszik, „járványügyi” levelét. Férje ekkor már nyolc éve meghalt, s őt ekkorra testben-lélekben nagyon megviselték katolizált Ádám fiuk radikális tettei, többek között az egyetlen örökösként úgyis rá váró, szülei számára oly kedves németújvári rezidencia irgalmatlan elpörlése. A levelet

3 TAKÁTS, *Magyar nagyasszonyok...*, 450.

4 KINCSES Katalin, kiad., „*Im küttem én orvosságot.*” *Lobkowitz Poppel Éva levelezése (1622–1644)*, *Régi Magyar Történelmi Források* 3 (Budapest: ELTE, 1993).

Éva asszony teljesen önzetlenül, már maga is sok betegségtől szenvedve, gyógyfürdőről gyógyfürdőre vándorolva vetette papírra. A levél írása idején, mindössze halála előtt fél évvel, Tarcsafürdön (ma Tatzmannsdorf, Ausztria) egy varázslatos, fenyvesekkel övezett gyógyhelyen írta e sorait, 1633. július 22-én. A levélből kitűnik, s a Pázmány Péter asztmáját, fulladásait segíteni igyekvő gyógyepisztolákból ugyancsak, hogy Lobkowitz Poppel Éva, amikor gyógyításról, a betegségek elleni harcról volt szó, félretett minden, neki egyébként sok fájdalmat okozó, felekezeti kérdést. Így ebben a tarcsafürdői levelében nemcsak őt megtagadó és jóformán mindenéből kiforgató, a császári kegy érdekében katolizált fiát, Battyány Ádámot igyekezett megóvni a Sopronban dühöngő pestisjárványtól, hanem fia rohonci udvartartásának tagjait is, rangjuktól függetlenül. Éva asszony minden szelídsége, Istenbe vetett, rendíthetetlen hite ellenére látszólag kíméletlen, ugyanakkor életek sokaságát megóvó eljárásrendet tanácsol fiának, aki az életveszély ellenére mégis be akart merészkedni Sopronba, holott ez ott és akkor nagy valószínűséggel fővesztést jelentő vétek is volt a magisztrátus határozata alapján. Batthyányné – a már említett „házi medicusainak” és vaskos füveskönyveinek jóvoltából – tudván tudta, hogy a fekete halál ellen egyéb orvosság nincs, mint a mi járványidőnk oltások előtti, első szakaszában érvényesülő „Maradj otthon! Zárkózz be!” parancsa:

Levelemmel erről akarnálak megtalálnom, értettem palatinus uramtúl, hogy Sopronban fölötte igen kezdettek az emberek pestisbe halni, úgyannyira, hogy minden nap tizet, tizenkettőt is temetnek el, a te jobbágyid pedig, rohonciak igen gyakorta járnak Sopronban, ez elmúlt napokban is... Azért jó volna, hadná meg az tisztartó az egész rohonci tartományba mindeneknek fejek vesztések alatt, hogy senki ne járjon Sopronba, mert vagy ki nehéz az futás, egyik helyből másik helybe való költözés, mert ha Rohoncra béhozzák az pestist, tehát onnét tovább is mégyen, az egész tartományokban elhatalmazik. Ezt én magamért nem annyira írom, mint tiérettetek, mert én Rohoncon nem lakom, de jó volna őrizni az embernek magát, míg egészsége vagyon.⁵

Három évvel és néhány héttel később, ugyancsak egy rendkívül nehéz, s országunk életében a későbbiekben is többször megisméltendő, gyilkos járványügyi helyzetben, a pestishez hasonlóan pusztító vérhas idején ismét Ádámhoz intézett – fia távolmaradását megértő – sorokat ez a bosszú és a szeretetlenség árnyékát sem mutató, gyermekéhez rendíthetetlenül ragaszkodó anya:

5 Uo., 145.

Szalónak, 1636, augusztus 17. Értettem azt, hogy Tótországban indultál, Dobrán háltál egy éjjel, de nem szállottál az várban, hanem csak az városon, kit bizony bännék szabású, ha az az ok nem volna benne, hogy az várbeli cseléd jobb része vérhasban feküsznek, az mely igen elragadó nyavalya. ... Megérttem izeneted is, ... hogy visszafelé az várban szállasz ... meg írtam György deáknak, hogy az házakat [szobákat] kitisztéttassa ... Ha pediglen hogy félnél az vérhasbeli nyavalyától, tehát az majorokban, akármellyikében akarsz szállani, vagy tivadarci majorban, vagy az új majorban, ott is gazdálkodhatik György deák, s add értésére idején, hogy holott akarsz szállani. Élteszen Isten sok esztendeig jó egészségben.⁶

Olyan ez a levélben elküldött fertőzésveszély-lokalizálás, mint, természetesen, régies változatban, azok az éveken keresztül minden reggel félelemmel szemlélt, a súlyosság függvényében színezett, online megbetegedésszám-térképek, amelyek mostanában – hála Istennek – kezdenek visszahúzódni napi gondjaink sorából.

Amilyen ridegen és sokszor ellenségesen bánt anyjával Batthyány Ádám olyan gyöngéd fiúi szeretettel kötődött hozzá veje, Csáky László. Nem sokkal Éva asszony halála előtt, 1640. október 14-én, Szentgotthárdról egy olyan, óvó, védő, tanácsadó levelet küldött anyósának a maga is betegágyban szenvedő férfi, hogy sorait olvasva Pápai Páriz Ferenc testre és lélekre egyszerre figyelő gyógyítói módszere, egyszerre bölcs és gyöngéd magatartása juthat róla az eszünkbe:

És noha jó Istenben bízni s az természetben is, de az szentírásként okos ember az szükségért az orvosságot meg nem veti, magyar példabeszéd is, hogy Isten is az maga segétót segíti. Kérem azért Nagyságodat, ne gyűlölje magát, se följobb életénél szája ízit ne szeresse, egy kis orvosságnak keserűségétül úgy irtózzék, hogy magának s nekünk is sokkal nagyobb keserűséget ne szerezen.⁷

E mai szemmel bizony nehezen kibogozható könyörgő levélben Csáky arra kéri már nagybeteg „fogadott anyját”, hogy győzze le magában a rosszízű gyógyszeről való irtózást, s a hit és a bölcsesség, az élete során egy ispotálynyi emberen segítő orvosló tudás akkor se hagyja őt cserben, amikor a tét nem mások élete és halála, hanem a *saját felépülése*. A vő szeretetét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Isten gyógyító ereje s a hasznos orvosságok mellett egy mindmáig érvényes, bölcs magyar szólás régi formáját is idézi: „Isten is a maga segétót segíti”. Ahogyan ma mondjuk: „Segíts magadon, az Isten is megsegít.” Bevallom, két hősnőm életútja között – a török vonatkozásokat vizsgálva – megpróbáltam legalább egyetlen

⁶ Uo., 177–178.

⁷ Uo., 240.

csekély összekötő kapcsot, szálat találni. S egyetlenegy, habár közvetett, sikerült is találnom, ismét Takáts Sándornak köszönhetően, aki ugyancsak a Genius kiadásában négy vaskos kötetet jelentetett meg, *Rajzok a török világból* címmel. Ennek negyedik, befejező kötete, *A török hódoltság korából* című arról tanúskodik, hogy ezt az elhúzódó háborút a Habsburgok erőltették, akik az egyik főellenségnek nem is magát a szultánt, hanem a békésebb, többek között a kétoldalú kereskedelmet megújítani kívánó, s szép ráadásként szokatlanul humánus, mondhatni magyarbarát Ali basát tekintették, aki „nem valami nagy örömmel hagyta el Budát.”⁸

Ugyanez az Ali basa számtalan, barátinak mondható levelet írt éppen Batthyány Ferencnek, amelyek sokáig a körmendi levéltár nagy becsben őrzött missilisei voltak. „Nem hiába nevezte őt Thurzó nádor is a békesség oszlopának”, ahogyan Takáts ezt bőséges példákkal illusztrálja.⁹ Az 1616-ban elhunyt, széles körben megsiratott, emberséges, a magyarokat gyakran épp a törökök túlkapásaitól gyakorta megvédő basa magyar nyelvű leveleit a szolgálatában álló, szinte szépirodalmi fokon jótollú Suki Balázs deák írta. Milyen nagy öröm volna a levelek közül legalább egyben a Lady Mary Wortley Montagu által nagyjából száz évvel később éppen a törököktől átvett-megtanult feketehimlő-oltásról olvasnunk. Ez akár meg is történhetett volna, hiszen Lobkowitz Poppel Évát Batthyány (II.) Ferenc 1607-ben vette nőül, s az ezt követő kilenc évben még javában zajlottak Ali basa és Ferenc úr gyakori levélváltásai. Sajnálatos módon Kocsis Katalin nagyon értékes gyűjteményében a feketehimlőre és kezelésére, esetleg megelőzésére vonatkozó leveleket nem találtam. Mint számos internetes forrásból kiböngésztem, fenti ötletem bizony nem lehetett több, mint egy „túl szép ahhoz, hogy igaz legyen” elképzelés, mert a feketehimlő-oltást egy cserkesz bevándorló csoport kezdte meghonosítani Törökországban 1670-ben, amikor a mi gyógyító Éva asszonyunk bizony már harminc éve elbúcsúzott a földi világtól. Így is méltó elismerésünkre és hálánkra, hiszen sok emberéletet mentett meg.

Kezdjük akkor ezzel a cserkesz „oltásügyi nyitánnyal”, amelyről teljes részletességgel tudósít bennünket Voltaire 1733-ban, a *Filozófiai leveleinek* kilencedik kötetében. Jómagam ezt az izgalmas történetet angol fordításban olvastam.¹⁰ A cserkeszek mint vándor kereskedőnép, fokozottan ki voltak téve a különböző fertőzések veszélyének, így a cserkesz asszonyok, anyák, amikor és ahol

8 TAKÁTS Sándor, *A török hódoltság korából* (Budapest: Genius, 1928), 520.

9 Uo., 503–528.

10 *Inoculation, The Works of Voltaire, Vol. XIX. (Philosophical Letters) [1733]. On Circassian Medicine*, „Inoculation”, hozzáférés: 2022.05.21. <https://www.circassianworld.com/history/miscellaneous/1202-circassian-medicine>

csak mód volt rá, már hathónapos csecsemőjük karját megkarcolták, s abba egy kis kanállal, spatulával belesimították egy himlős beteg gyermek hólyagjainak váladékát. Ösztönös bölcsességgel nem egy felnőtét, annak ellenére, hogy akkor oltási dózisokról, fokozatosságról, mai értelemben vett „virologia” híján, még szó sem eshetett. Az imígyen „beoltott” gyermekek nagy része, ha el is kapta a kórt, elkerülte a távolabbi következményeket, az egy életre roncsolt arcbőrt vagy éppen a vakságot. Erről eszünkbe juthat egy, ugyancsak „a feketehimlő Angliában” téma felé mutató, nagyon tragikus, még a 16. század járványügyeihez tartozó, de ugyanakkor a *Sidney Psalter* keletkezéstörténetéhez szorosan hozzájáruló historia, amelyet egy korábbi dolgozatomban így foglaltam össze:

Úgy vélem [...], ideje közelítenünk Sir Philip Sidney és a zsoldárok kapcsolatához. Szinte minden vele foglalkozó kutató hangsúlyozza, hogy e megszentelt költészet milyen fontos szerepet játszott Henry Sidney (a Magyarországon is járt költő-lovag apja!) és családja életében. Többek között egy leideni kutató, Marjon Poort is megemlíti egy fontos epizódot. Amikor anyja, a gyönyörű és kegyes életű Mary Dudley, a királynő, I. Erzsébet eredményes ápolása és részben Marynek köszönhető, tökéletes, nyom nélküli felépülése után végleg elrútt a himlőtől, férje a 102. zsoldár szavaival kommentálta egy levelében a szomorú eseményt: Így most oly magányosan él, [többnyire selyemmaszkot viselve P. É.] sicut nicticorax in domicilio suo, azaz, mint bagoly a fészken.¹¹

Visszatérve még Voltaire fordulatos, kalandos járványügyi feljegyzésére, a francia filozófus megemlíti azt is, hogy a cserkeszek ezt az „inokulációs módszert az araboktól tanulták, s ők vitték át Törökországba, ahol alig akadt olyan pasa Konstantinápolyban, aki szopós csecsemő gyermekén el ne végezte volna a feketehimlő oltást.” Amelyet egyébként a kínaiak is gyakoroltak. Voltaire beszámolójából ki maradt egy nagyon fontos himlőoltás-történeti esemény. Az az 1721-es, tehát az általa leírtaknál korábbi esemény, amikor a szó szerint dühöngő bostoni pestisjárványt egy Onisemus (e szó jelentése: „Hasznos”!) nevű, Cotton Mather puritán gyülekezetébe már 1706 óta járó egykori rabszolga tanácsai alján fékeztek meg. Ez a bölcs fekete férfiú már egy kisebb, 1716-os epidémia leküzésében is segített, bár sokan barbárnak, ostobának, kontárnak bélyegezték. De a nagy tekintélyű lelkipásztor-író s barátja, dr. Zabdiel Boylston bostoni orvos megfogadták a tanácsait, olyannyira, hogy Boylston doktor először a saját fiát oltotta be. Minderről

11 PETRŐCZI Éva, „Calvin és Castiglione köpönyegéből. Sir Philip Sidney 42. zsoldára”, in PETRŐCZI Éva, *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Régi magyar könyvtár, Tanulmányok 5, 141–152 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 143–144.

részletesen beszámol Erin Blakemore *How an Enslaved African Man in Boston Helped Save Generations from Smallpox* (Hogyan segített generációkat megmenteni Bostonban egy egykori afrikai rabszolga a feketehimlőtől?)¹² című munkájában.

E hosszas, a cserkeszekről Bostonig ívelő, de már Konstantinápolyt is érintő nyitány után térjünk rá dolgozatom angol hősnőjére, Lady Mary Montagu-ra, aki nem csupán oltásügyi úttörő, a költő Alexander Pope-ot elbűvölő, művelt szépség volt, hanem maga is jeles költő, dráma- és prózaíró. Mary Wortley Montagu Mary Pierrepont néven jött a világra 1689-ben. Apja, Evelyn Pierrepont az Earl of Kingston titulust viselte. A hamar megözvegyült férfi, aki szenvedélyes politikus volt, már nagyon korán bevonta gyermekeit – különösen éleseszű elsőszülöttjét, Maryt – a társadalmi életbe. Az okos lány már serdülő korában elmélyült latin és görög stúdiumokat folytatott, s 1710-ben lefordította a sztoikus görög filozófus, Epiktétosz *Enchiridion*ját, az átültetést Gilbert Burnet, a nagyon művelt püspök kiválóan értékelte. Mary, bár ekkor, húszas évei elején, híres szépségnek számított, nem óhajtott férjes asszony lenni, hanem írással, fordítással és elmélkedéssel töltött egyfajta „magán kolostor” szerepelt távlati tervei között. Mindez akkor változott meg, amikor az intelligens Edward Wortley Montagu-t megismerte. Mindenféle vagyoni, örökösödési viták után a szerelmesek 1712-ben vidékre szöktek s összeházasodtak. Férje révén ismerkedett meg a kor egyik legnagyobb irodalmárával, Joseph Addisonnal, akinek *Cato* című tragédiáját ő olvasta először, sőt a híres író-szerkesztő férfinak hasznos lektori tanácsokat is adott. Fia, Edward születése még közelebb hozta őt a férjéhez, de Mary nem sokkal e családi örömet követően elveszítette szeretett bátyját, aki feketehimlő áldozata lett. Ezt követően gyermekük és önmaguk védelmében vidéki magányukban, elzárkózva éltek, mígnem 1714-ben Edward Wortley Montagu-t a főkincstárnok helyettesévé nevezték ki, s ezért Londonba kellett költözniük. Itt Mary hamar az irodalmi élet részévé vált, s a híres *Spectator*ban „Lady President” néven publikált. E körökben ismerte meg a kor két nagy poétáját, John Gayt és Alexander Pope-ot; az utóbbi (legalábbis egy ideig!) valósággal rajongott a tehetséges, s ekkor még gyönyörű, sokszor megverselt hölgyért. 1715-ben azonban Lady Mary is elkapta a feketehimlőt, amely arcát össze-vissza szántotta, s szépívű szemöldökei is kihullottak. Ez az esemény ihlette arra, hogy *Saturday, the Small-Pox* című, egyszerre tragikus (szépségét sirató) és ugyanakkor satírikus (orvoscsúfoló) versét papírra vesse. Íme, a legtöbbet idézett versszak:

12 Erin BLAKEMORE, *How an Enslaved African Man in Boston Helped Save Generations from Smallpox*, 2021, hozzáférés: 2022.05.21 <https://www.history.com/news/smallpox-vaccine-onesimus-slave-cotton-mather>

„Ó, ti kegyetlen, fontoskodó doktorok!
Egy lázas nőn segíteni, hol van oly kotyvalék?
Milyen hamis, dicsekvő minden szavatok,
Semmi vissza nem adja szépségem, amely eltávozott.”¹³

Természetesen nem ez a verszet volt Lady Mary Wortley Montagu írói életművének csúcspontja, sokkal inkább a Londonban 1763. május 7-én, a Becket and de Hondt kiadónál megjelent remek *Letters of the Right Honourable Lady Mary Wortley Montague, Written During of Her Travels in Europe, Asia, and Africa to Persons of Distinction, Men of Letters, etc. in Different Parts of Europe.*

A szerencsére online is olvasható, hatalmas levélgyűjtemény bennünket, magyarokat leginkább hálára készítő darabját, a XXIII. episztolát a hölgy nővérének írta, Péterváradról, 1717. január harmincadikán, Londonból Konstantinápolyba tartó útjukon, ahová férje nagyköveti kinevezése miatt kellett egy időre áttelepülniük. A nagy helyismeretről tanúskodó, Temesvártól és Győrtől Budáig számos magyar települést bemutató sorok őszinte részvétellel, szeretettel írnak a hosszú török megszállást követően romjaiból még csak alig-alig éledező országunkról. Idézzünk műve „magyar” fejezetéből: „A jelen körülmények között Buda (ahová január 22-én érkezünk meg), a magyar királyok egykori székhelye, amelyet a kor egyik legszebb épületegyütteseként tartották számon, most romokban hever[...]” A Győr és Buda közötti kétnapos kocsit utat pedig így kommentálja: „A székesegyház [ti. a győri] nagy és jól megépített, két napig utaztunk e település és Buda között, a földkerekség egyik legszebb síkságán [alföldjén] keresztül, amely valamikor rendkívül termékeny és virágzó volt, de most nem egyéb, mint egy elhagyatott sivatag...”¹⁴

A házasságukban mindkét oldalon elég viharos életű házaspár hónapokkal később, 1717. április elsején lépte át a török határt Adrianopolisznál (Drinápoly, Edirne). Marynek e kimerítő utazás, s a nem sokkal korábbi súlyos betegsége után nyugalmat és békét hozott Konstantinápoly, ahol férje belemerült a nagyköveti teendőibe. A hölgy itt adott életet ugyancsak Mary nevű leányának, 1718. január 19-én. A helybéli hölgyektől tanulta meg a feketehimlő oltás már leírt módszerét, amelyet a kislány, talán eltűzött anyai féltésből, csak az 1721-es nagy angliai járvány idején kapott meg, míg valamivel idősebb Edward bátyja már korábban.¹⁵

13 Az angol szövegek magyar fordítását a szerző készítette.

14 Lady Mary Wortley MONTAGU, *Letters*, ed. Jack LYNCH, London 1790, hozzáférés: 2022.05.21 <https://jacklynch.net/Texts/montagu-letters.html>

15 Minderről részletesen ír a *Headstuff* című online lapban: Ciaran CONLIFFE, Lady Mary Wortley Montague, Poet and Medical Pioneer – <https://headstuff.org/culture/literature/lady-mary-wortley-montagu-poet-and-medical-pioneer/>

2021-ben, amikor a koronavírus már javában dühöngött, a *The Guardian* március 28-i számában érdekes recenziót közölt Donna Ferguson: *Hogyan vezetett Mary Wortley Montagu véletlen tapasztalata a feketehimlő oltás bevezetéséhez – 75 évvel Edward Jenner előtt?* Az ismertetés apropóját, a járvány mellett Jo Willett *The Pioneering Life of Lady Mary Montagu* című könyve adta.¹⁶ Ebből kitűnik, hogy a kis Mary beoltásának több éves elhalasztása nem is annyira az anya határozatlanságának és félelmeinek eredménye volt, hanem sokkal inkább a „keletieket” lenéző angol orvostársadalom hosszú ideig tartó ellenséges magatartásáé a számukra oly idegen vakcinációval szemben. Egy híres korabeli orvos, William Wagstaffe például azon háborgott, hogy „néhány tudatlan asszony” praktikai ugyan miért és hogyan kaphatnának helyet az angol királyi palotában. A szerelmében csalódott Pope pedig maró gúnnyal egyszerűen „poxed”-nek, azaz „himlősnek”, „ragyavertnek” csúfolta több versében egykori bálványát, első számú szívserelmét. A módszer akkor vált elfogadottá, amikor jóval később, 1796-ban egy „igazi” orvos, Edward Jenner himlős tehenektől vett váladékkal kezdte elfogadottá tenni az oltást; rájött ugyanis, hogy a fejőlányok soha nem kapják el a feketehimlőt, s hogy védettségük éppen a tehénhimlőnek köszönhető. Igaz, ő maga még a Lady Mary-féle, illetve a cserkesz és török módszert követő, emberi himlőhólyag váladékkal lett beoltva, kisgyermek korában, tehát magát az inokulációt mint védekező eljárást bizalommal fogadta.

Ezt a páros portrét illő – Lisa Rosner orvostörténésznő cikke nyomán – Lady Mary Wortley Montagu 1717. április 1-jén írott soraival befejeznem, amelyet kedves barátnőjének, Sarah Chiswellnek írt:

El kell neked mondanom valamit. A feketehimlő, amely oly gyilkos és általános körünkben, itt [tudniillik Törökországban] teljesen ártalmatlan, egy kis „karcolás” feltalálásának köszönhetően. Idős asszonyok [akár török nagymamák! P. É.] egy csoportjának feladata e művelet elvégzése, minden ősszel, szeptember havában, amikor csökken a hőség. Az emberek körbe-körbe kérdezősködnek, hol, melyikőjük családjában van éppen feketehimlő; egész kis összejöveteleket szerveznek ebből a célból (nagyjából tizenöt-tizenhat fő jön ilyenkor össze), azután megjelenik egy idős asszony, kezében egy feketehimlő váladékkal teli kagylóval, s megkérdezi, melyik véna megnyitását kérik (amely nem okoz nagyobb fájdalmat, mint egy karcolás) az asszony tehát gyorsan felnyitja a megnevezett vénát, egy jókora tüvel, s a vénába a tű segítségével egy tűhegynyi anyagot juttat, azután a kicsiny sebet egy daraka üres kagylóval befedi, és ugyanilyen módon nyitja meg össze-

16 Donna FERGUSON, „How Mary Wortley Montagu’s bold experiment led to smallpox vaccine – 75 years before Jenner”, *The Guardian*, hozzáférés: 2022.05.21, <https://bit.ly/3yEPrwQ>.

sen négy-öt személy vénáját... A gyermekek vagy a fiatal páciensek a nap többi részében együtt játszanak, s egészen a nyolcadik napig tökéletesen egészségesek maradnak. Azután elkapja őket a láz, s két, néha három napot ágyban töltenek. Az arcukon ritkán kis hólyagok is megjelennek, húsz vagy harminc, amelyek azonban nem hagynak semmi nyomot. ... Minden évben ezrek mennek át ezen a megelőző kezelésem... Soha nem volt példa arra, hogy ebbe valaki is belehalt volna, s gondolhatod, hogy engem e kísérlet sikere nagyon boldoggá tesz, hiszen saját drága kisfiamat is be akarom oltatni.¹⁷

Nem Lady Mary volt egyébként az első, aki Európának, közelebbről Angliának hírt adott e módszerről. Történetesen épp az ő konstantinápolyi házi orvosuk, Emmanuel Timoni küldött erről egy jelentést Londonba, a Royal Society-nak. De az ő „hivatalos” sorait sem vették akkor még komolyan.

Maga Lady Mary, miután visszatértek Londonba, következetesen folytatta a feketehimlő oltás általánossá tétele érdekében a harcot. 1722-ben a járvány igazi londoni „elvadulása” idején (egy évvel a korábban említett bostoni járványcsúcs után!) a kicsi Mary abszolút könnyedén vészelte át az oltás utáni napokat. Ezen felbátorodva Lady Mary rá tudta beszélni Caroline walesi hercegnét, hogy Amelia és Caroline leánykáját is beoltsák. 1789-ben Mrs. Henrietta Inge a litchfield-i székesegyházban méltó emléket állított rokonának, Marynek, aki „Szerencsésen áthozta Törökországból ebbe az országba a feketehimlő oltás üdvözlendő műveletét... először saját gyermekein próbálta ki a módszer sikerességét, s ezt követően ajánlotta azt honfitársainak.”¹⁸ Bármennyire meg is szenvedtem annak idején, 1957-ben a feketehimlő oltást, magas lázzal és nagyon fájós, sokáig gyulladt és borogatott karral, csak azt tudom mondani: „Köszönöm, Lady Mary, sok megmentett gyermek és felnőtt nevében.” S köszönet minden idők gyógyító asszonyainak, s különösen is a gyógyítás és az anyaság örök érvényű kapcsolatának, doktori titulussal – vagy anélkül.

17 MONTAGU, *Letters...*

18 Lisa ROSNER, Lady Mary Wortley Montagu and Immunization Advocacy, *Books, Health, and History. The New York Academy of Medicine Library Blog*, 28 March 2017, hozzáférés: 2022.05.21. <https://nyamcenterforhistory.org/2017/03/28/lady-mary-wortley-montagu-and-immunization-advocacy/>

Gondolatok a „hosszú reformáció”-ról és a közoktatás, a nőnevelés atyjáról, Juan Luis Vivesről

Bevezetés: kortörténet, a reformáció és a Vives-kutatás nehézségei

A hajdan egyetemi szakdolgozati témaként megkapott Juan Luis Vives személyével,¹ tevékenységével, mindmáig tartó hatásával nem szüntem meg foglalkozni. (1. kép) Akármennyit is változott a *De causis corruptarum artium* 1531-ben megjelent művének második,² a *De disciplinis* című részében kidolgozott oktatási rendszere, mindenki, aki a kontinentális Európában valamilyen szinten és módon *közoktatásban* részesült, az a Vives kidolgozta, úgynevezett „porosz oktatási rendszer”-ben alfabetizálódott.³ (2. kép) A hosszú ideje folytatott kutatás közben egyre inkább meggyőződtem arról, hogy a hagyományosan *reformációnak* nevezett korszak több rétegű, tovább tartott, s az *ellenreformációnak* nevezett időszak nemcsak Pázmány Péter tevékenységét jelenti, hanem Mária Terézia (1717–1780)

- 1 A szakirodalom közmegegyezése alapján az 1492. március 6-án Valenciában katalán, kikeresztelkedett zsidó családban született Vives 1509-ben Párizsba ment tanulni; 1512-ben Brugge-ben telepedett le. Megismerkedett Erasmusszal, Thomas More-ral, 1517-ben Leuvenbe költözött, majd a Collegium Trilingue tanára lett. 1521 és 1523 között VIII. Henrik meghívására Angliában tartózkodott. A spanyol nyelvten és szótáríró Antonio Nebrija halálakor megüresedett Alcala de Heneras-i egyetem katedráját kínálták fel neki, amelyet nem fogadott el. Soha többé nem látta Valencia sokat emlegetett kék egét.
- 2 Joannes Ludovicus VIVES, *De corruptibus artibus* (Brugge, 1531). A műnek létezik egy kölni kiadása is ebből az évből, népszerűségét mutatja a többszöri újrakiadás, amelyek közül az 1532-es, az 1536-os és az 1551-es kiadásokat forgathattam. A használt kötet lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár – a továbbiakban OSZK. Joannes Ludovicus VIVES, *Opera in duos distincta tomos*, szerk. Hulderius COCCIUS (Bázel: Nikolaus Episcopius, 1555).
- 3 H. KAKUCSKA Mária, „Joannes Ludovicus Vives és a »Linguae latinae exercitatio«”, in *Classica–Mediaevalia–Neolatina II*, szerk. HAVAS Ladislaus és TEGYEY Emericus, 51–61 (Debrecen: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreciensis, 2007).

1. kép. Juan Luis Vives (1492–1540)

J. M. Blecua Perdices, *Atlas de la literatura española*,
Edición Jover S. A.I. ed. Barcelona, 1972.

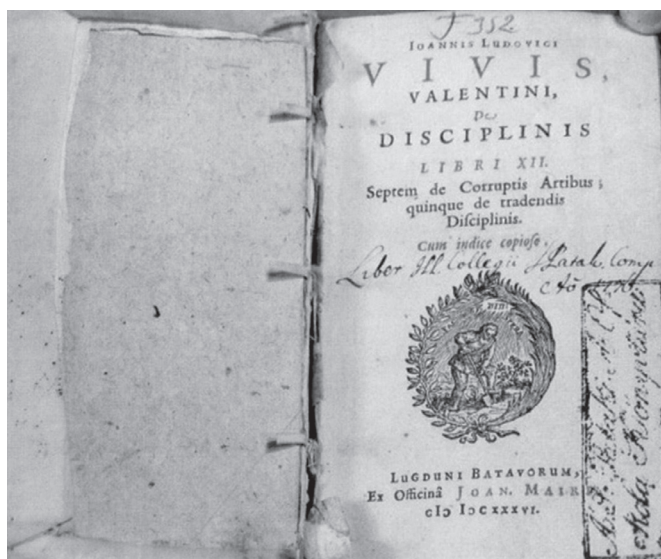
egy-egy intézkedéseit, cselekedeteit is.⁴ Az oktatás-nevelés, a szegénység kérdésének megoldása évszázadokon át visszatérő, helyesebben megoldatlan probléma maradt, egyes karitatív kérdéseket sem a katolicizmus, sem a protestantizmus nem oldott meg. Elméletek, tervek, szándékok jöttek-mentek, használható rendszert, tervezetet Juan Luis Vives dolgozott ki 1523–1531 között megjelent műveiben.

Az 1970-es évek második felében Magyarországon Lorenzo Riber két kötetes spanyol nyelvű *Vives Összesén*⁵ kívül Carlos G. Noreña magyar nyomdában 1970-ben nyomtatott biográfiája jelentette a *modern* szakirodalmat.⁶ Péter János magánkiadású 1903-as válogatása kölcsönözhető volt a Szabó Ervin Könyvtárból

4 Lásd TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800). (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 6. sz. (2019): 719–739, 24. és 25. lábjegyzetek. Anélkül, hogy csatlakozott volna a reformátorokhoz, Vives kortársai a „jobbítók” csoportjához tartozónak tekintették; sokoldalú munkássága nem szorítható csak a neveléstudomány kereteibe; sőt, a nemzetközi szakirodalom őt tekinti két diszciplína, a pszichológia és a mai értelemben vett filológia megalapítójának.

5 Lorenzo RIBER, *Juan Luis Vives Obras completas*, szerk., tan., Lorenzo RIBER, 2 köt. (Madrid: Aguilar, 1947–48.)

6 Carlos G. NOREÑA, *Juan Luis Vives*, *International Archives of the History of Ideas* 34 (h.n.: The Hag, 1970).

2. kép. A *De Disciplinis* sárospataki példánya

is.⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárban Vives több, vitairatnak ítélt műve latinul, illetve tudós „hitvitázó” német anyanyelvű reformátor szerzők 16. századi fordításában,⁸ német kiadásában érhető el. Az akkor még nyugat-berlini *Iberoamerikanisches Institut*ban is csekély volt a Vives életművét tárgyaló újabb tudományos munka; a *Staatsbibliothek* itteni részében a szakirodalom többnyire 19. század végi és 20. század eleji anyaga volt tanulmányozható. Egyes 16. századi kiadású példányokat pedig Kelet-Berlinben őriztek, illetve „háborús veszteség”-ként lappangtak valahol. Vives műveinek nem létezett kritikai kiadása. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek (HAB) is – amely alapítójának, a Vivest kedvelő-követő-tisztelő

7 *Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei*, szerk., tan. PÉTER János (Kézdivásárhely: Minerva, [1935]).

8 Néhányukat említve: Leo JUD (1482–1542) az 1529-ben Bruggeben írt *De concordia et discordia in humano genere* című Vives munkát is lefordította; Georg LAUTERBECK, *Ioannis Ludovici Vives Des Weiterberühmten Hochgelehrten Herrn vier schöner herrlicher vnd Nützlicher Bücher von Einigkeit vnd zuytracht in dem menschlichen Geschlecht...* (Bázel: Wolfgang Frieß, 1537); Johann Valentin ANDREĀ (1586–1654) német luteránus teológus, író, a rózsakeresztes eszmék elindítója Vives *De subventione pauperum* című művét ültette át német nyelvre: Johann Valentin ANDREĀ, *Zwey Bücher Joannis Ludovici Vives Valentini. Welche in sich begreifen, wie man solle die Armen underhalten* (Durlaci: Typis Senfftianis, 1627); Caspar HEDIO, *Von Almosen geben zwey büchlin Ludouici Viuis, Auff diß new XXXIII. Jar durch D. Casparn Hedion verteütscht und ein Ersamen Radt unnd frummer burgerschafft zu Straßburg zugeschriben, Allen policeyen nutzlich zu lesen* (Straßburg: Balthasar Beck, 1533).

Ágost hercegnek (1579–1666)⁹ köszönhetően a Vives-kutatás paradicsomává vált – először 1980-ban rendezett konferenciát Vives munkásságáról.¹⁰

A spanyol irodalmi lexikonok általában rövid áttekintést szenteltek munkásságának.¹¹ Ezen a helyzeten a leideni kritikai kiadás-sorozat 1987-es elindítása változtatott. Nemcsak a Vives-kutatás élt meg egy újabb reneszánszot, hanem a spanyol szakírók és szülővárosa is felfedezték maguknak Vives tevékenységét.¹² Írásainak filológiai vizsgálatát követően neki tulajdonítják a névtelenül megjelent *Lazarillo de Tormes* szerzőségét.¹³

Vives élete és munkái

Vives szándéka – a katolikus vallás elítélőitől, a reformátoroktól és az általa gyakran zavarosnak ítélt tanoktól való távolmaradás – életében sikerült. Halála után azonban nem akadályozhatta meg, hogy műveit összekössék ezekkel az irányzatokkal, mint tette ezt nagy kedvelője-tisztelője, az evangélikus Ágost herceg.¹⁴

9 Lásd H. KAKUCSKA, „Joannes Ludovicus Vives...”, 52–53.

10 *Juan Luis Vives. Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980*, szerk., August BUCK, Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 3 (Hamburg: Hauswedell, 1980).

11 José GARCÍA LÓPEZ, *Historia de la literatura española* (Barcelona: Vicens Vives, 1971), 151–152; Emilio DIEZ-ECHARRI és José María ROCA FRANQUESA, szerk., *Historia de la literatura española e hispanoamericana*. (Madrid: Aguilar, 1972) 174–175.

12 Francisco CALERO, „Luis Vives fue el autor del Lazarillo de Tormes”, *Espéculo* 32 (2006)1: 55,2.

13 *Lazarillo de Tormes*, tan. Gregorio MARAÑÓN, Colección Austral 156, (Madrid: Espasa-Calpe S.A., 1976).

14 Például a négy írást tartalmazó 132.2 Quodl. 4.0 jelzetű; a J 502.4.0 Helmst. jelzetű 12 írás közül az 1.: *Chatechizmus Ecclesiae*...Durch... Georgium WICELIUM,...Freyburg im Breßgaw, ...1536; a 4.: *Euangelion Martini Luters*,...Vorrede...Georg WICELIUS; 1533; a 6.: *Wie der Türk die Christen haltet so vnder jm leben Johannis Ludouici Viuis Valentini gschrift*,... Neulich durch D. Caspar Hedion verteüschte,...1532, Straßburg; és a 8. írás: *Artickel des glaubens des weitberuemten vnd Hochgelehrten Doctor Erasmus von Rotterdam*. Vagy: Desiderius Erasmus ROTERODAMUS, *Matrimonio christiano* és J. L. VIVES, *De coniugii origine et utilitate* (Lygduni Batavorum, Maire, 1650); ERASMUS, *De civilitate morum puerilim* és VIVES, *Introductio ad veram sapientiam* (Hanburg, 1673). Ez utóbbi, tudomásom szerint, megjelent még: Hamburg, 1690; Nürnberg, 1714; Breslau, 1756; minden esetben a következőképpen: *Introductio ad veram sapientiam, das ist Ein gar herrliches büchlein des berühmten Johann Ludovici Vivis, genant Anführung zur weissheit, der studierenden jugend zu nutz in beyden prachen herausgegebe* (ERASMUS, *De civilitate morum puerilim* című művével együtt). Illetve Ioannis Ludovici Vivis Valentini, *De Conscribendi Epistolis, libellus vere aureus, Eiusdem argumenti D. Erasmi Roterodami compendium ab ipso authore denuo recognitum, per. Joan. Ant. de Nicolinis de Sabio, Sumptu vero et requisitione Melchioris Sessae (Venetiis, 1537); Des. ERASMI libri XXXI et Philippi MELANCHTONIS libri IV, quibus adiunctur Th. MORI et Lodouici VIUIS, Epistolae* (London, 1642).

Szülei valenciai judaizáló kikeresztelkedettek voltak, azonban pontos születési évét illetően nincs konszenzus. A szakirodalom többsége 1492. március 6-át fogadja el, a dátumot Gregorio Mayans y Siscar, Vives műveinek 18. századi kiadója hagyományozta az utókorra. A Pinta Llorente – Palacio y Palacio szerzőpáros érvelését elfogadók az inkvizíciós jegyzőkönyvek adatai alapján az 1493-as dátumot tekintik mérvadónak.¹⁵ Amikor 1509-ben Vives Párizsba ment, az inkvizíció elől is menekült és soha nem térhetett vissza szeretett Valenciájába. 1512-ben Brugge-be ment, 1517 és 1521 között Leuvenben, 1521 és 1523 között pedig Angliában élt. VIII. Henrik válását követően visszatért Németalföldre, Brugge-ben hunyt el 1540. május 6-án.

Vives neveléstudományi művei – „az új tudományok”

Jelen tanulmány célja Vives nevelési kérdésekkel – különös tekintettel a nők oktatásával, alfabetizálásukkal – foglalkozó műveinek áttekintése mellett annak bizonyítása, hogy lényeges intézkedések, problémák korokon átívelnek, nem köthetők sem időszakokhoz, sem területekhez. Esetleges megoldatlanságuk hosszú évtizedeken át fel-felbukkanó témát ad különböző karitatív és társadalmi szervezeteknek. Vizsgálódásunk nem terjed ki sem a vitairatokra, sem a filozófiai tárgyú írásokra.¹⁶ A női nevelés-oktatás tárgyában 1523-ban Leuvenben és Oxfordban írt műve, a *De educatione feminae christianae* (*A keresztény nők neveléséről*) című, lényegében az első tudományos nevelési tárgyú írás, amely a születéstől a házasságon át az esetleges megözvegyülésig okítja a hölgyeket és ad tanácsokat a helyes magatartással kapcsolatban.¹⁷ Ezért tekinthetjük Vivest a nőnevelés – általában a nevelés atyjának.¹⁸ A mű különlegessége, hogy az angol királynénak, a spanyol származású Aragóniai Katalinnak, VIII. Henrik első feleségének ajánlotta. Elnézést is kért a királynétól, akinek jó nevelését, keresztényi irgalmát, hithűségét tiszteli, épp emiatt jó példaként hivatkozik rá. Témáját tekintve a nők nevelésével foglalkozik az 1521–1523-ban, a

15 Miguel de la PINTA LLORENTE és José María PALACIO Y PALACIO, szerk., *Procesos inquisitoriales contra la familia judía del Vives; I. Proceso contra la memoria y fama de Blanquina March, madre del humanista*. (Madrid–Barcelona: Instituto Arias Montano, 1964); Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, *Orígenes de la Inquisición española. El Tribunal de Valencia. 1478–1530* (Barcelona: Ediciones Península, 1976); Henry KAMEN, *The Spanish Inquisition. A Historical Revision* (New Haven–London: Yale University Press, 2014).

16 Lásd H. KAKUCSKA Mária, „Joannes Ludovicus Vives Mohács-recepciója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 1. sz. (2007): 3–18.

17 Joannes Ludovicus VIVES, *De institutione feminae Christianae* (Antwerpen: Michel Hillen, 1524).

18 1382–1392 között Valenciában élt és írt a szintén katalán Francesc Eiximenis (1327?–1409), akinek *Llibre de les dones* című írása 1388 körül keletkezett, majd 1495-ben, illetve a 2. könyve 1523-ban jelent meg. Vallásos jellegű mű, nem tekinthető Vives példájának.

De ratione studii puerilis című, Mária angol hercegnőnek (1516–1555), VIII. Henrik és Katalin gyermekének 1521–1523-ban írt *tankönyv*, amely általánosságban tárgyalja a tananyagot és tanulást. A következő, 1528-as pedagógiai tárgyú művében a *férjek, fiak feladatát* elemzi, tanácsokat adva a jó házasság, a megfelelő házastárs kiválasztásában is. A fentebb említett, 1531-ben kétszer is megjelent, *De corruptibus artibus* című enciklopédikus mű második részében a nevelési-oktatási intézmények épületének megfelelő helyen való és egymásra épülő rendszerének megtervezése, a közpénzekből dotált, lelkiismeretes, feddhetetlen erkölcsű, kiváló tudású tanárok alkalmazása miatt a közoktatás megálmodója is. (3. kép)

CÍM, KELETKEZÉS IDEJE	ELSŐ MEGJELENÉS UTOLSÓ	KIADÓ	AJÁNLÁS	MEGJEGYZÉS
DE INSTITUTIONE FEMINAE CHRISTIANAE, LOVANI/OXFORD, 1523	ANTWERPIAE, 1524 BASILEAE, 1641	FRANZ BIRCKMANN/ MICHAEL HILLEN=HILLENUS	ARAGÓNIAI KATALIN, VIII.HENRIK 1.	HAB
DE RATIONE STUDII PUERILIS, OXFORD/LONDON, 1523	LOVANI, 1524 HANOVIAE, 1614	PIETER MARTENS WECHELIANUS	MÁRIA ANGOL HG.NÓ [B.MARY]	HAB
DE OFFICIO MARITI, BRUGIS, 1528	BRUGIS, 1528 HANOVIAE, 1614	DE MOLENDINO WECHELIANUS	IOANNEM BORGIAM GANDIAM DUCEM	HAB
DE DISCIPLINIS, BRUGIS, 1531	BRUGIS, 1531 ANTWERPIAE 1531 COLONIAE, 1531 NEAPOLI, 1764	MICHAEL HILLENUS IOANNES GYMNICUM	III. JUAN PORTUGÁL KIRÁLY	HAB
LINGVAE LATINAE EXERCITATIO, × BRUGIS, 1538	BASILEAE, Bredae, (1538 Coloniae Mexico, 1939	1539 R. Winter Julio Jiménez Rueda	Philippo Caroli caes. augusti Filio haeredi	HAB
<i>Introductio ad veram sapientiam,</i> × Brugis, 1524	Lovani, 1524 Valenciae, 1791	Pieter Martens	alt. olvasó	Ifj.Szlávy Pál 1779 Buda, anonim
DE SUBVENTIONE PAUPERUM, × Brugis, 1526	Brugis, 1526 szept./ dec. Firenze, 1973	Huberti de Croock Armandio Salta	A brüggei szentatusnak	HAB HAB
Opera in duos distincta tomos	Basileae, 1555.	Episcopium iuniorum, Huldericus Coccius		HAB, OSZK, STAATSB., Arad, Orczy, Ráday, ONB
Opera Omnia Joannis Ludovici Vivis Valentini 8. Köt.	Valencia, 1782-1790.	Gregorio Mayans y Siscar	Nachdruck: London 1964. B. Monfort	Berlin/ Ibero Am.Inst.
Obras Completas de J.L.V. II. vols.	Madrid, Aguilar 1947-1948.	Lorenzo Riber		MTA KIK, Stabikat.Staatsbibl.

3. kép. J. L. Vives neveléstudományi művei

Vives nagyságát szokás az Erasmus felkérésére Szent Ágoston *De civitate Dei*-jéhez írt kommentárjaival illusztrálni.¹⁹ Igyekezett a fellelhető írások összehasonlításával, pontos magyarázatok adásával jó munkát végezni; mai értelmezésben egy új tudományt, a filológiát hozta létre. Alapos munkájával Erasmus féltékenységet és nem az elvégzett munka elismerését érte el.²⁰ Vives a pszichológia megalapítójának tartják a *De anima et vita* című könyve alapján.²¹

*Vives legnevezetesebb magyar ismerői, hatásai*²²

Vives felekezeten átnyúló, neveléssel kapcsolatos műveinek hatásáról Szenci Molnár Albert (1574–1634) *Imádságos könyvecskéjének* 1621-es ajánlásában ezt olvashatjuk:

Én ez bölcs Vivesnek, ki ezelőtt száz esztendővel, az ötödik Károly császár praeceptora volt, az elsőbb meg nevezett könyvből [*De officio mariti* és az *Institutione feminae Christianae* című könyveiből. – K. M.] egynehány szavait csak deákul írom ide, hogy valaki azt ne fogja reám, hogy asszonyoknak akarok hízelkedni.²³

Majd szöveghűen idézi a nőnevelés hasznosságáról és az imádkozásról írottakat:

„Quae vero est dementia existimare ignorantia bonorum quemquam meliorem fieri? Quod si non expedit bona legere, nec audire expedit, nec videre: neque enim sunt ipsae literarum formulae, de quibus est controversia, sed ea sensa, quae literis sunt

- 19 Joannes Ludovicus VIVES, *Commentaria in XXII libri De Civitate Dei divi Aurelii Augustini* (Leuven: Christophorus Plantinus, 1521).
- 20 Henry de VOCHT, *Litterae virorum eruditum ad Franciscum Craneveldium 1485–1564* (Leuven: Libraire Universitaire, 1928). Franciscus Craneveldius vagy Frans van Cranevelt (1485–1565) németalföldi humanista, 1515-től élt Leuvenben. Vives barátja, neki is elpanaszolta Erasmus furcsa viselkedését, munkájának kritikáját.
- 21 Joannes Ludovicus VIVES, *De anima et vita* (Bázel: Robert Winter, 1538); Gerhard HOPPE, *Die Psychologie des Juan Vives* (Berlin: Mayer und Müller, 1901); Foster WATSON, „The Father of modern Psychology” *Psychological Review* 22, 5. sz. (1915): 333–353.
- 22 A tanulmány ezen fejezete először megjelent: KAKUCSKA Mária, „Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89, 4–5. sz. (1985): 479–485.
- 23 SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecskéje*, (Heidelberg: Aubrius és Schleichius, 1621). Az előszó modern kiadása: SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, szerk. STOLL Béla, RMKT XVII/6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 490–493; faksimile: SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecskéje. Heidelberg, 1621*, tan., P. VÁSÁRHELYI Judit, Bibliotheca Hungarica Antiqua 35 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

conclusa et confirmata. Ergo vxor aut filia tua discet, quemadmodum se comet et pectet et fucabit et insolabit capillos et suffumigabit chirothecas et acu supparos pinget et qua pompa incedet et quibus verbis erit vel ad lasciviam, vel ad superbiam instructa, non autem leget vel audiet, quomodo haec nugamenta contemnat, quomodo ornabit mentem, quomodo placebit Christo? Hujus tu es sententiae homo Christianus, qua nunquam fuisset stolidissimus gentilis? Excludetur igitur mulier ab omni bonarum rerum cognitione, et quo erit imperitior tanto melior credetur. Sunt quidam in eandam torpedinem adducti, ut meliores credant rudes etiam viros, etc. Quod si eruditio pietati obest, oberit et educatio inter doctos, et hac de causa satius erit ruri quam in urbe educari. Atqui ut de foeminis, quemadmodum coeperam, loquar; Ego contra evenire comperi, malas omnis rudes ac ignaras prorsum esse literarum; doctas vero probas, et laudis ac decoris amantissimas. Nec nullam nemini vidisse me impudicam, doctam etc.”

Vives személyéről tévesek az információi: a *De concordia et discordia in humano genere* című művének ajánlásáért kapott ugyan százötven dukátot V. Károly császártól, ám tanára sohasem volt.²⁴ Az 1519-ben Németalföldre került Ferdinánd főherceg, később magyar király oktatásának lehetősége merült fel – erre a feladatra eredetileg Erasmust szerették volna megnyerni, de a tudós holland nem vállalta a megbízást. Különböző félreértések folytán Vives Erasmus ajánlásával sem lett a herceg tutora, azonban Ferdinánd hercegnek ajánlotta a *Declamationes syllanae* című munkáját.²⁵ Szenci előszavában több információ keveredhetett össze: a császár nevelője ugyanis Utrechti Adorján volt, aki pápává választását megelőzően a leuveni egyetem rektora. Vives személyesen ismerte a hercegi udvar főembereit, Utrechti Adorján mellett a két Wilhelm de Croyt is, akik közül a fiatalabbik a tanítványa is volt.²⁶

Az 1604-ben, Nürnbergben megjelent latin–magyar szótárában az olvasóhoz intézett előszó után egy, a szótárak hasznosságáról, milyenségéről szóló idézetet találunk Vives *De disciplinis* című művéből.²⁷

24 Joannes Ludovicus VIVES, *De concordia et discordia in humano genere* (Antwerpen: Michel Hillen, 1529).

25 Joannes Ludovicus VIVES, *Declamationes syllanae* (Antwerpen: Michel Hillen, 1520)

26 Az egyik Croy a császár bizalmi embere volt, még Miksa császár idejében lett az „Aranygyapjas Lovagrend” tagja; kamarási és gubernátori tisztséget töltött be. A másik Wilhelm de Croy – az előbbi sógora – valóban Vives-tanítvány volt. Toledo érsekpüspöke lett igen fiatalon, ami a spanyol grandok tiltakozását váltotta ki, mivel a császár a cortes (országgyűlés) megkérdése nélkül adományozta oda ezt a magas tisztséget.

27 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum. Opus novum et hactenus nusquam editum, in quo omnes omnium probatorum linguae Latinae auctorum dictiones & rerum vocabula [...] Ungarice reddita [...]. Dictionarium Ungaricolatinum. In usum et gratiam Ungaricae pubis methodo eadem [...] concinnatum [...]* (Nürnberg: Hutterus, 1604), RMNy 919; faksimile: SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum, Nürnberg, 1604.*, tan., IMRE Mihály, Bibliotheca Hungarica Antiqua

A másik neves magyar, a katolikus Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek prédikációit olvasva Vives érvelésére, gondolataira ismerünk. A prédikációkban nem, ám a vitairatok, tudományos művek esetében a lelőhely megadásával hivatkozik az idézett művekre. Ez az eljárás Pázmánynak a tudományokban való jártasságát, felkészültségét volt hivatott igazolni. Szóbeli közlésre szánt munkáknál az adatok mindenkor közlése nehézkességet, a figyelem elterelődését okozhatta volna. Pázmány prédikációi „fordított” sorrendben tárgyalják a nők oktatását: nem a kislányok, hanem az özvegyasszonyok oktatásával kezdődnek. *A keresztény özvegy-asszonyok tüköre, a karácsony octavaja között- való vasárnapra* írt prédikáció témáját Vives *De institutione feminae Christianae* című művéből merítette. Ennek első része a lányok nevelésével, a második része a házasságban élőkkel, a harmadik az özvegyasszonyok magatartásával foglalkozó hét fejezetet (*De luctu viduarum, De funere mariti, De memoria mariti, De continentia honestate viduae, Quomodo agendum domi, Quomodo foris, De secundis nuptiis*) összevonta egy beszéddé.

A *De secundis nuptiis* című fejezet

Vivesnél:

Sed quibusdam quibusdam id ab auctoribus autoribus suis conceditur ut sibi pro arbitrio maritum deligant. Hae viros quaerant eiusmodi, quibus congruum sit viduas copulari: non iuvenes lascivos, ludibundos, imprudentes, indulgentes, qui nec se nec uxorem nec domum sciunt regere: sed virum mediam aetatem praetergressum, sobrium, seuerum, reverendum, magno usu rerum, cordatum, qui totam domum prudentia sua in officio contineat, qui contineat, qui sapientia sua sic omnia moderetur et temperet ut et pareatur sine contumacia et in opere familia perseveret sine molestia et pura sint omnia atque; integra, quoniam illi haec scient placere cui se uni approbari omnes pluris facient quam toti civitati.²⁸

Pázmánynál:

Hanem, egynehány szóval lássuk mint kel az özvegy asszonynak gondolkodni újab házasságáru... Mind-az- által, ha valamely özvegy nem akar a Szent Pál tanácsán járni, ám ottan csak arra vigyázzon, hogy atyafiai hire- és akarattya-nélkül, magát el ne adgya. És ne mennyen valami játékos, részeges, fajtalan ifiuhoz: hanem józan és igyenes-kölcsü embernyi embert keresen; mert, ezerszer job holtig özvegyen maradni, hogy sem éretlen nyalkához menni.²⁹

25 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete–Akadémiai Kiadó, 1990). Az idézetet az 1611-es hanai kiadás is átvette.

28 VIVES, *De institutione feminae...*, 575.

29 PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, szerk. KANYORSZKY György, Pázmány Péter összes művei 6 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudománygyetem Hittudományi Kara, 1903), 192–193.

Vives szövegét hüen idézi Pázmány, de felismerte és fordításába beillesztette megjegyzését, hogy a helyes életvitelű özvegyasszony Pál apostol tanácsait követi. Vives az idézett szövegrészben nem említ egyetlen szerzőt sem, Pál apostolra sem hivatkozik. Az özvegy mértékletes magatartásáról olvashatjuk

Vivesnél:

Quo curatius est corpus, hoc animus neglectior. Quo mollius habetur corpus, hoc acrius menti reclutatur: et ut equus delicatae pastus sessorem excutit.³⁰

Pázmánynál:

Mert, a mely özvegyasszony tisztaságát akarja őrizni, szükség, hogy testét zabolán hordozza és ostor-alat tarcsa. Az igen jól-tartott test olyan, mint a délceg ló; mely ha megsanyargattatik, nyakát szakasztja a rajta-ülőnek.³¹

Ez a hasonlat Vives egy másik művében, az *Introductio ad veram sapientiam* című szövegben található meg.³² A nagyon népszerű, több kiadást megélt írás maximákban ad útmutatást a helyes életre, ezért ezt is tekinthetjük oktató-nevelő írásnak.

A *Vízkereszt-utáni I. vasárnap I. prédikáció* témáját Vives *De officio mariti*, a férjek feladatát tárgyaló tizenhárom fejezetből álló munkájában találhatjuk meg.³³ A *Vízkereszt-utáni II. Vasárnap II. prédikáció* a házasságban élő asszonyok életmódjával foglalkozik.³⁴ Pázmány röviden, egy beszéd keretében tárja hallgatósága elé azokat a kérdéseket, melyeket Vives tizenhárom fejezetben elemez. A fő gondolatmenet megegyezik, a jó asszonytól négy dolog kívántatik meg: 1. szeresse urát, ez a kútfeje a házasság javainak; 2. tisztaság; házasságrontás nélkül őrizze ura ágyát; 3. engedelmesség; ura szívét tartsa vidáman; 4. viselje gondját a háznak.

A *Pünkösöd-után XXIII. vasárnap I. prédikáció* a *De educatione virginis infantis* tömöríti.³⁵ Vives forrásként Quintilianus, Cicero, Szent Jeromos, Maffeo Vegio műveit használta fel. Átvételei nem szolgálaiak, a nagytekintélyű szerzőkre történő hivatkozások arra szolgálnak, hogy alátámassza gondolatainak helyességét. Pázmány valószínűleg azért nem hivatkozott Vivesre, mert tiltott szerzőnek számított. Például:

30 Joannes Ludovicus VIVES, *Ad veram sapientiam introductio* (Köln: k.n., 1578), 83, 84. maxima.

31 PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház szokásából...*, 190.

32 VIVES, *Introductio ad veram...*, 482.

33 PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház szokásából...*, 249. *A fiaknak istenes neveléséről*.

34 Uo., 307. *Házasságban-élő asszonyok tanúsága*.

35 VIVES, *De institutione feminae...*, 201.

Vivesnél:

Quocirca D. Hieronymus Laetae filiam instituens, nutricem vetat temulentam, aut lascivam, aut garrulam sumi.³⁶

Ubi iam ablactata fuerit fari atque ingredi coeperit, lusus omnes sint cum puellis aequalibus, praesente aut matre aut nutrice aut gravioris aetatis proba foemina, quae lusiones illas et animi oblectamente temperet atque ad honestatem vir tutemque dirigat. Omnis masculus sexus absit nec asuescat viris delectari. Natura enim in illos diutissime amor noster perseverat cum quibus horas, oblectationesque traduximus. Quibus affectus in foemina est pertinacior, nempe ingenio ad voluptates propensiore.³⁷

Diuus Hieronymus Paulam nobilissimam foeminam ex Scipionum et Gracchorum gente, quae etiam Agamemnonem illum principem regum in stemmate ostendebat, discere vult lanam facere, tenere colum, ponere in gremio calathum, rotare fusum, stamina pollice ducere.³⁸

Pázmánynál:

Szent Jeronimus azt parancsolja az anyáknak, hogy tekéletes erkölcsű leány akarnak nevelni részeges, fajtalan, haragos, nyelves dajkára ne bízzák a gyermeket...³⁹

Miként a téjtül elfogják és szóllani s jární kezd a leány: futosson és jádzék magához egyenlő-idős leány gyermekkel, de úgy hogy az anya vagy más megért aszszony reá vigyázzon. Játcozozni a férfi-gyermekkel vagy akár-mely kicsinykorok-ban-is azokat ölelgetni, csókolni ne engedgyek a szülék, mert a kik társalkodásához kicsinykorokban szoknak, azok emlékezeti és szeretese alig ha holtig nem tart.⁴⁰

Hat esztendős-korban mit kel mivelni a leánynak megírja Szent Jeronimus, mikor azt parancsolja Laeta aszszonynak, hogy leányát, Paulát, ama világbíró Scipiók és Gracchusok maradékát orsó, rokka forgatásra, szövésre, fonásra, recze-kötésre, mesterséges varrogatásra tanítsa.⁴¹

Az iménti részt Vives Szent Jeromos Laeta asszonyhoz intézett leveléből vette át.⁴² A továbbiakban spanyol személyekről mesél: Izabella királynőről, Ferdi-

36 Uo., 202.

37 VIVES, *De institutione feminae...*, 204–206.

38 Uo., 209.

39 PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, szerk. KANYORSZKY György, Pázmány Péter összes művei 7 (Budapest: Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1906), 617.

40 Uo., 618.

41 Uo.

42 Sancti Eusebii HIERONYMII STRIDONENSIS Presbyterii, *Epistolae Secundum Ordinem Temporum ad Amussim digestae et in quattuor classes distributae*, szerk., J.-P. MIGNÉ, *Patrologia Latina* 22/IV (Párizs: Migne, 1845), Ep. 107.

nánd spanyol király hitveséről, aki mind a négy leánytól elvárta a hímzés, a fonás tudományát.⁴³ Pázmány csak Pál apostolt és az antik szerzőkre tett Vives-utalásokat említi; soha nem veszi át a Németalföldön élő Vives „kortárs” spanyol és angol példáit.

Továbbra is nyomon követhető Vives és a Pázmány-prédikáció párhuzama:

Discet ad haec culinariam, non illam popinariam sordidam immodicorum ciborum et quae pluribus ministret quam publici coqui tractant, nec voluptatis nimiae ac gulae, sed sobriam, mundam, temperatam, frugalem, qua parentibus et fratribus cibos parat virgo, marito vero, et liberis nupta Quae ista est tanta manum sollicitudo, aut tantum culinae fastidium, ut ne interesse quidem, aut spectare sustineant, quod esurus est charissimus, vel parens, vel coniunx, vel etiam filius? Sciant, quae id agunt, foedari magis manum, si porrigatur alineo viro, quam si intingantur fuligine: turpis esse conspici in chorea, quam in culina: vilis, taxillos aut lusoria folia scite tactare, quam cibos: minus decere probam, gustare in comessatione potum ab alineo viro traditum, quam sorbitiunculam viro suo tradendam.⁴⁴

Sőt, hogy nagyobb kedvet találjon mind leány-korában szüleinél, mind házasság-után szerelmes uránál, szükség, hogy, a leány tanuljon étkecskéket-is főzni. Nem tudom, ha nagyon fogatosb dolog, mellyel magát kedvesbe tehesse az aszszony, mint ha urát betegségében maga kezével főzött gyenge étkekkel kínálly. Mocskosb az asz-szony-ember keze, mikor más férfútúl szorongat-
tatik, hogy-sem mikor az urának-való főzésben fazék fogástúl kormoztatik; éktelemb a tánczban vagy koczka jádzásban a leány úja, hogy-sem az étek abárlásban.¹²

A tudás nem káros, érvel Vives, és megállapítja, hogy Jeromos idejében a nők mind oly tanultak voltak, hogy bármely teológussal felvették a versenyt, mint ez az általuk feltett kérdésekből látható.

43 Négy lánya: a későbbi Aragóniai Izabella (1470–1498) és Mária portugál királyné (1482–1517); II. Johanna (1479–1555) kasztíliai királynő, I. Fülöp felesége és V. Károly német-római császár anyja, valamint Aragóniai Katalin angol királyné (1485–1536), VIII. Henrik hitvese 1533-ig.

44 VIVES, *De institutione feminae...*, 218–219.

45 PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház szokásából...*, 619.

Hieronymi temporibus sanctae omnes foeminae doctissimae fuerunt. Utinam illis nonnulli aetatis huius senes theologi eruditione pares essent. Scribit ad Paulam, ad Laetam, ad Eustochium, ad Fabiolam, ad Marcellam, ad Furiam, ad Demetriadem, ad Salvinam, ad Herontiam Hieronymus: ad alias Ambrosius, ad alias Augustinus, ad alias Fulgentius: suspiciendas omnes ingenio, literis, vita.⁴⁶

A kereszténységben, Szent *Jerónimus*-idét *Paula, Laeta, Eistóchium, Fabiola, Marcella Fúria, Demétrias, Salvia, Herontia*, és több úri asszonyok nem-csak tanultak, de oly tudósak voltak, hogy akár-mely írás-tudó doktorral vetekedhettek, mint azokból a mélységes, bölcs kérdésekből kivetkzik, mellyek fejtegetését *Jerónimus*-túl kívánták.⁴⁷

Vives a nők és a leányok számára összeállított olvasmányok tekintetében szigorúbb, mint a férfiaknak szánt olvasmányoknál. A Bibliát – különösen Pál apostolt – követve, az asszonyokat gyengébbnek, esendőbbnek tartja. Igazi feladatuk a család összetartása, a gyermeknevelés. Azt is megmondja, hogy a művelt, írni-olvasni tudó nők bölcsőbbek, más érdeklődésűek, mint tanulatlanok. A nem ajánlott olvasmányok tekintetében a kor ismert, híres olvasmányait sorolja fel, spanyol, francia, belga, olasz és angol példákat említ, melyeket Pázmány összefoglalóan „szerelmes históriák”-ként említ.

Vives elítéli a következő könyveket:

Tum et de pestiferis libris, cuiusmodi sunt in Hispania Amadisus, Splandianus, Florisandus, Tirantus, Tristanus, quarum ineptiarum nullus est finis. Quotidie prodeunt novae: Celestina lena nequitiarum parens, Carcer amorum. In Gallia Lancilotus a lacu, Paris et Vienna, Ponthus et Sidonia, Petrus Provincialis et Melusina, domina inexorabilis. [...] Sunt in vernaculas linguas transfusi, ex Latino quidam: velut infacetissimae Facetiae Poggii, Euryalus et Lucretia, centum fabulae Boccacii.¹⁵

Pázmány a szerelmes históriákon kívül a virágéneket is kárhoztatja:

Bolondság az asszonyembernek hadakozó dolgokat olvasni, kárhozat szerelmes históriákat forgatni, melyekből halálos mérregnél, az-az veszedelmes gonoszságnál egyebet nem vehetni. Ah! mely nagy esztelenség az atyáktól és a férjektől, ha virágéneket, szerelmeskedésről, irt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe.¹⁶

46 VIVES, *De institutione feminae...*, 226–227.

47 PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház szokásából...*, 619–620.

48 VIVES, *De institutione feminae...*, 300–303.

49 PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház szokásából...*, 621.

Vives kora ismert, „divatos” olvasmányait nemcsak általában említi, ítéli el, hanem országoként sorolja fel őket. A hazájában hírhedt és népszerű lovagregény-nyel, az *Amadis de Gaulával* – melynek olvasásába örült bele Don Quijote – és folytatásaival kezdi a sort.⁵⁰ A *Tirantus* főhőse egyrészt maga a szerző, Martorell, valamint Hunyadi János. A híres, magyar vonatkozásokkal is rendelkező katalán lovagregényben, a *Tirant lo Blanc*ban a szerző életrajzi elemekkel keveri a törökellenes küzdelmeiről különösen 1456 óta nyugaton is jól ismert és tisztelt Hunyadi János alakját.⁵¹ *Tristanus* története 1501-től volt olvasható spanyolul. A spanyol irodalom kimagasló darabját, a *Celestinát*, teljesebb címen a *La tragicomedia de Calixto y Melibeát* Vives élesen bírálja, elítéli és a tiltott, nagyon káros, veszélyes olvasmányokhoz sorolja.⁵² A férfiaknak szóló olvasmánylistán már nem az: a méltó büntetésüket, a megérdemelt halálukat elnyert bűnösök az olvasók okulására szolgálnak! Vives nemcsak bírál, de önmagát is felülbírálja,⁵³ a felsorolás alapján művelt, a klasszikus irodalomban jártas és a kor népszerű művei iránt is érdeklődött.⁵⁴ Ezt igazolja a felsorolás második fele, ahol az ovidiusi Pyramus és Thisbe története mellett Poggio Bracciolini 1470-es, *Facetiae* című anekdotagyűjteménye, Enea Sylvio Piccolomini *Euryalus et Lucretia* című munkája, valamint Boccaccio *Dekameronja* szerepel.⁵⁵

- 50 *Amadis de Gaula* (Zaragoza, 1508), folytatásai *Esplandián* (1510) és Páez de RIBERA, *Florisando* (1510).
- 51 Joanot MARTORELL, *Tirant lo Blanc* (Valencia, 1490). A művet Marti Joan de GALBA fejezte be. Bővebben: VASS Eszter, „Magyar vonatkozások a *Tirant lo Blanc* című katalán lovagregényben” in *A magyar–katalán kapcsolatok ezer éve*, szerk. ANDERLE Ádám, Kutatási Közlemények III, 55–63 (Szeged: Hispania Kiadó, 2001).
- 52 Fernando de ROJAS, *Tragicomedia de Calixto y Melibea* (Burgos: Fadrique de Basilea, 1499).
- 53 Lásd H. KAKUCSKA MÁRIA, „Juan Luis Vives y *La Celestina*. La crítica literaria de Juan Luis Vives a base de *La Celestina*”, *Acta Hispanica* 4 (1999): 89–98.
- 54 Francia nyelvterületen népszerű művek: Pierre de CÉSPÉDE, *Paris et Vienne* (1342), szerelmi történet; *Ponthus et la belle Sidoine* lovagitörténet 20 kiadása volt; *Pierre de Provence et la belle Maguelonne* névtelen szerzőjű mű, 1478-es languedoci helyi történet, spanyolra fordították *Historia de la linda Magalona* y *Pierres de Provenza* címmel 1519-ben; *Mélusine* 1387-es francia népies történet, hóse minden szombaton kígyóvá változott. Németalföldön a *Floire et Blanchefleur* egy kora 13. századi kalandregény, melyben az elválasztott szerelmesek sok kaland után újra találkoznak; ismert volt fordítója, Diederic van Assende., és 1517-ig kb. 20 kiadása volt. *Historia del rey Canamoro y de Turián su hijo*, breton történet, 1505 körüli. *Turias ende Floreta* 1523-ban Brüsszelben tűnik fel, hiányosan maradt fent pár oldal, mely a flamand fordítás meglétét mutatja.
- 55 Az Euryalus és Lucretia népszerűségéhez lásd: MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori könyv sikertörténete. 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Sylvius Piccolomini »Historia de duobus amantibus« című szerelmes regényéből* (Budapest: Reciti Kiadó, 2018), 89–134; MÁTÉ Ágnes, „E. S. Piccolomini *Historia de duobus amantibus*”: nyelvi és kulturális gátak tizenhat korai fordítás tükrében”, *Antikvi-*

Pázmány egyszerűen a magyar viszonyokra aktualizálva konkrétan csak a virágénekeket említi, míg az irodalmi műveket, történeteket összefoglalóan szerelmes históriáknak nevezi. Vives nevét csak az ázsiai követek példáját idézve említi:

Vivesnél így található:

...senki nem tánczol, ha nem vagy részeg vagy bolond. Azért okosan cselekedtek az asiai követek, kik látván, hogy a spanyolok tánczba kerekedtek, megijedtek és elfutottak, azt állítván, hogy a tánczolóknak megbolondultak.⁵⁶

'Nemo' (inquit) fere saltat sobrius, nisi forte in- sanit, neque, ... Audisse memini me quosdam procul in nostrum orbem ab extrema illa Asia deductos, cum saltantes vidissent mulieres, territos fugisse, quod illas dicerent novo etinus itato sibi furoris genere concitari.⁵⁷

Vives fentebb emlegetett enciklopédikus műve, a *De disciplinis* eredeti szándéka szerint a közoktatás megtervezésére kidolgozott javaslat, ám utalásai, megjegyzései, átvételei, idézetei gyakran annyira pontosak, hogy kis türelemmel visszakereshetők a források. Az egyik legemlékezetesebb példa erre a Vives által nagyon kedvelt szűk nyakú edény quintilianusi hasonlata:

Quintilianus:

Nam ut uascula oris angusti superfusam umoris copiam respuunt, [sensim autem influentibus uel etiam instillatis complentur, sic animi puerorum quantum excipere possint uidendum est: nam maiora intellectu uelut parum apertos ad percipiendum animos non subibunt.⁵⁸

Vives:

Quintilianus expressit, esse ea uelut uascula angusti oris, quae superfusam humoris copiam respuant sensim instillatam recipiant. [Itaque initio, pauca et facilia obijciet, mox consuefaciet pluribus, maioribus, solidis]⁵⁹

A hasonlat Jan Comenius *Didactica Magná*jában is fellelhető:

tás és reneszánsz 2, 3. sz. (2019): 79–91. Boccaccio *Dekameronja* katalánul 1429-től, spanyolul 1450-től volt olvasható.

56 PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház szokásából...*, 626.

57 VIVES, *De institutione feminae...*, 31–317.

58 QUINT., *Institutio oratoria*, Liber I., 2. 28.

59 VIVES, *De Disciplinis...*, 467.

Valóságos kínzókamra volt az ifjúság számára, [...] 6-7-8 órát foglaltak el közös feladatokkal [...] Ha valaki szűk nyílású edény száján erővel önti be azt, amit inkább cseppenként kellene belecsepegtetnie [...] A folyadék nagyobb része bizonyára szétfolyik, és sokkal kevesebb jut be, mint egyébként vigyázatosan.⁶⁰

Vives neve közel sem olyan széles körben ismert, mint hajdani támogatójái Erasmusé vagy Thomas More-é, de a 16–17. század tudós elméi együtt emlegették őket. E tényt számos Erasmus–Vives kettős kötet kiadása bizonyítja.⁶¹ Ezenkívül a fenti idézési gyakorlatnak is köszönhető egyes szerzők feledésbe merülése.

60 Joannes Amos COMENIUS. *Didactica magna*, (Pécs: Seneca Kiadó, 1997).

61 Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Matrimonio christiano* és J. L. VIVES, *De coniugii origine et utilitate*, (Lygduni Batavorum: Maire, 1650); ERASMUS, *De civilitate morum puerilim* és VIVES, *Introductio ad veram sapientiam* (Hamburg: k.n., 1673). Ez utóbbi tudomásom szerint megjelenik még: Hamburg, 1690; Nürnberg, 1714; Breslau, 1756. Minden esetben a következő címmel: *Introductio ad veram sapientiam, das ist Ein gar herrliches büchlein des berühmten Johann Ludovici Vivis, genant Anführung zur weisheit, der studierenden jugend zu nutz in beyden prachen herausgegeben* (Erasmus *De civilitate morum puerilim* című művével együtt).

Névmutató

- Addison, John 115
Adorján, Utrechti 126
Ágost herceg 122
Alaghy Ferenc 61
Alaghy Menyhért 61
Ali basa 113
Ambrosius Lam, Sebastian 38, 40–44,
53, 57
Ambrus, Szent 77
Amesius, Guilelmus 21, 27
Anderle Ádám 132
Andreã, Johann Valentin 121
Apáczai Csere János 22, 27
Apor István 27
Assende, Diedric van 132
- Bacchylides 65
Bajáki Rita 32, 62
Balázs Mihály 102
Bartholomaeus, Ladislaus 70
Bata Imre 39
Báthory István (erdélyi fejedelem, lengyel
uralkodó) 36
Báthory Orsolya 32
Batthyány Ádám 110, 112
Batthyány Ferenc 109, 110, 113
- Beck, Balthasar 116, 121
Bedford Master 35
Bekes Gáspár, kornváti 35–37
Benoit, Daniel 12
Bepler, Jill 58
Berszán István 96
Bertha Zoltán 82
Berzowiczus, Michael 70
Berzowiczus, Valentin 70
Bethlen család 9, 10, 13, 17, 18, 19
Bethlen Ágnes 18, 20,
Bethlen Farkas (Wolfgangus de Bethlen)
19, 35
Bethlen Gábor 40
Bethlen Gergely 18,
Bethlen János 19,
Bethlen József 17–20
Bethlen Kata, Árva 26, 27, 29, 92, 95–97,
99, 100, 102
Bethlen Miklós 13, 14, 17–27, 60
Bethlen Miklósné Rhédey Júlia *lásd*
Rhédey Júlia
Bethlen Sámuel 26
Bethlen Zsuzsanna 95
Bielby, Claire 58
Blakemore, Erin 115

- Boccaccio, Giovanni 132, 133
 Bod Péter 26, 27, 29
 Bonfini, Antonio 63
 Borello, Céline 12
 Boylston, Zabdiel 114
 Bracciolini, Poggio 132
 Brewer Lőrinc 14
 Burnet, Gilbert 115
 Buzási János 35
- Calero, Francisco 122
 Calisch, Philip Henrik 91
 Calvin, Jean (Kálvin János) 114
 Camillus 66, 67
 Castagnet, Véronique 11
 Castiglione 114
 Cépède, Pierre de 132
 Chiswell, Sarah 117
 Cicero, Marcus Tullius 128
 Ciprián, Szent 77
 Coccius, Hulderius 119
 Comenius, Joannes Amos 133, 134
 Conliffe, Ciaran 116
 Constantinus 66
 Cornerus Landesbergensis Neomarchicus,
 Jacobus 70
 Cranevelt, Frans van 125
 Crato, Johannes 58
 Crespin, Jean 11
 Croy, Wilhelm de 126
 Curtius Rufus, Quintus 77
- Csáky László 112
 Csepregi Zoltán 56
 Cserei család 9, 10, 13, 14, 16, 20
 Cserei György 14
 Cserei János 14, 15, 17
 Cserei Judit 14–19
- Cserei Mihály 13–15, 17, 19, 20, 22–27
 Csorba Dávid 60
- D'Aubigné, Théodore 11
 Dareiosz (perzsa uralkodó) 77
 De Bèze, Théodore 11
 Deák Farkas 32, 91, 92
 Deé Nagy Anikó 95, 97, 98
 Dézsi Lajos 31
 Dienes Dénes 56
 Diez-Echarri, Emilio 122
 Dóczy András 40
 Dóczy család 32, 33, 52
 Dóczy (I.) Gábor 34, 35, 36, 51
 Dóczy (II.) Gábor 40
 Dóczy Ferenc, nagylucsei 34
 Dóczy Imre 32
 Dóczy Miklós 34
 Dóczy Orbán 35
 Dóczy Zsuzsanna, nagylucsei (Thökölyné
 Dóczy Zsuzsanna) 32, 33, 34, 36–44,
 46–53, 57, 69
 Durand, Marie 12
- Egyed Emese 96
 Ekler Andrea 82
 Epiktétosz 115
 Erasmus, Desiderius 119, 122, 125, 126,
 134
 Erhard, Nikolaus 57, 60, 62, 63, 67–71
 Erzsébet, I. (angol uralkodó) 32, 114
 Esze Tamás 86
 Eybisch, Matthaeus 70
- Fábri Anna 55
 Fazakas Gergely Tamás 23, 26, 27, 82, 92,
 100, 102
 Fazakas Csaba 56

- Ferdinánd, I. (Habsburg uralkodó) 126
 Ferdinánd, V. (kasztíliai uralkodó) 129
 Ferenczy Endréné 39
 Ferguson, Donna 117
 Forgách Ferenc 59
 Foxe, John 11
 Frieß, Wolfgang 121
 Fukári Valéria 91
 Fülöp, I. (Szép) (kasztíliai uralkodó) 130

 Gábor Csilla 102
 Gáborjáni Szabó Botond 23
 Galba, Martin Joan de 132
 García Cárcel, Ricardo 123
 Garcia López, José 122
 Gay, John 115
 Gebei Sándor 52
 Gesztelyi Hermina 3, 7, 95–107
 Gold, Florentina 40

 Gyulai Éva 7, 31–53, 57

 Habsburg Ernő (osztrák főherceg) 33, 35, 36
 Hadik, Ján 75
 Hanák Béla 59
 Haraszthy Gyula 39
 Havas László 119
 Hedio, Caspar 121, 122
 Heltai Gáspár 32
 Heltai János 39
 Henrik, VIII. (angol uralkodó) 119, 123, 124, 130
 Hernády Judit 7, 81–93
 Homérosz 44
 Hoppe, Gerhard 125
 Horatius, Quintus Flaccus 68
 Horn Ildikó 102

 Horváth Iringó, T. 96
 Horváth Márk 62, 63,
 Horváth Stansith Gergely 57, 59, 60, 68, 70, 71,
 Hsia, R. Po-chia 12
 Hunyadi János 132

 Ilona, Szent 66
 Inge, Henrietta 118
 Izabella, I. (kasztíliai uralkodó) 129
 Jankovics József 81–84, 86, 87, 100
 Jankovits László 32
 Jenner, Edward 117
 Jeromos, Szent 128–130
 Johanna, Kasztíliai (Őrütl) (kasztíliai uralkodó) 130
 Jud, Leo 121
 Jurkovich Emil 37

 Kakucska Mária, H. 7, 119–134
 Kamen, Henry 123
 Károly, V. (német-római uralkodó) 125, 126, 130
 Károlyi Árpád 33
 Katalin, Aragóniai (angol királyné) 123, 124, 130
 Kazinczy Gábor 27
 Kecskeméti Agricola János 56
 Kecskeméti Gábor 61, 75
 Kegyes Erika 56
 Kemény János 17
 Kemény Krisztina 17, 18, 19
 Kincses Katalin 110
 Kis György 98
 Klaniczay Tibor 100
 Kopácsi Ferenc 65
 Kowalská, Eva 73
 Kőszeghy Péter 86

- Krasnu Imre 92
 Krumenacker, Yves 12
 Krušina, Jan 78
 Krušinová, Zuzanna 76
 Küllös Imola 81

 Lang, Thomas 70
 Lauterbeck, Georg 121
 Lengyel Tünde 58
 Leonard, Amy E. 12
 Link, Abraham 110
 Lorente 123
 Lobkowitz Poppel Éva 7, 109, 110, 111, 113
 Lobkowitz Poppel László 110
 Lónyay Anna 85
 Lorántffy Zsuzsanna 95, 109
 Losonczy Anna 60
 Love, Harold 30
 Lynch, Jack 116

 MacGregor, Kirk R. 12
 Majthényi Kristóf 33
 Majthényiné Dóczy Zsuzsanna 32
 Marañón, Gregorio 122
 Margócsy István 86
 Mária Terézia (Habsburg uralkodó) 119
 Mária, I. (angol uralkodó) 124
 Markos Béla 98
 Martorell, Joanot 132
 Matern, Ioannes 70
 Mayans y Siscar, Gregorio 123
 Maytzen, Gregorius 56
 Medgyesi Pál 24
 Melanchthon, Philipp 65, 66
 Melith Ferenc 60
 Miksa, II. (Habsburg uralkodó) 126
 Miksa, III. (osztrák főherceg) 40
 Minárik, Jozef 74

 Móré Tünde 7, 55–70
 More, Thomas 119, 134

 Nagy Beáta 82
 Nagy Márton Károly 99
 Nagy Sándor (makedón király) 77
 Nagy Zsófia 96
 Nebrija, Antonio 119
 Németh S. Katalin 100
 Nepos, Cornelius 62
 Noreña, Carlos G. 120
 Novák Ádám 59

 Nyáry család 35–37
 Nyáry István 35, 36
 Nyáry Krisztina 34, 35, 37, 42, 48, 51
 Nyáry Lőrinc 47
 Nyáry Pál 47
 Nyerges Judit 60

 Orenberger, Ludwig 40
 Orlovsky Géza 32
 Ország Ilona 55–61, 63–67, 70
 Ovidius Naso, Publius 78

 Pál, Szent 127
 Palacio, José Maria 123
 Pandula Attila 52
 Pápai Páriz Ferenc 23, 112
 Papp Ingrid 7, 73–90
 Pázmány Péter 111, 119, 125, 127–131, 133
 Pekri Anna 60–62
 Péntes Tiborc Szabolcs 90
 Perényi család 59
 Perényi Gábor 55, 58–61, 64, 66
 Perényi Kata 85
 Péter János 120, 121

- Péter Katalin 59, 102
 Petersen-Merlau, Eleonora 100
 Petrőczy Éva 7, 32, 109–118
 Petrőczy István 81–84, 86, 88–91
 Petrőczy Kata Szidónia 81, 82, 89–92
 Piccolomini, Enea Sylvio 132
 Pierrepoint, Evelyn 115
 Pierrepoint, Mary *lásd* Wortley Montagu, Mary
 Pilárik István *lásd* Pilárik, Štefan
 Pilárik, Štefan 73–76, 79
 Piláriková, Anna 74
 Piláriková, Euphrosina 74
 Pilz Gáspár (Caspar Pilcius) 41, 48
 Pinta Llorente, Miguel de la 123
 Pius, II. (pápa), *lásd* Piccolomini, Enea Sylvio
 Plutarkhosz 77
 Pokluda, Zdeněk 33
 Pope, Alexander 115, 117
 Poturnaius, Ladislaus 70
 Purgollt Bálint 110
- Quintilianus 128, 133
- Racaut, Luc 11
 Rada János 56
 Radvánszky János 91, 92
 Rákóczi Ferenc, II. 86, 90
 Randall Coats, Catharine 11
 Révay Erzsébet 7, 81–93
 Révay Imre 84, 85, 90
 Révay Judit 32
 Révay Péter 32
 Rhédei (Rhédey) Zsigmond, gróf 97, 98, 100, 101, 103
 Rhédei (Rhédey) Zsuzsanna 97
 Rhédey Ferenc 98, 100, 101, 103
 Rhédey Júlia 17, 18, 19, 20,
- Riber, Lorenzo 120
 Ribera, Páez de 132
 Richards, Anne 58
 Ripa, Cesare 53
 Roca Franquesa, José Maria 122
 Romenetz, Matěj 78
 Romentzová, Johanna 78, 80
 Romentzová, Zuzanna 78, 79
 Rosenberg, Tobias 70
 Rosner, Lisa 117, 118
- Sallai József 60
 Sárdi Margit, S. 32, 81, 82, 86, 91, 93, 96
 Schleich, Clemens 57
 Sebők Marcell 38, 43
 Sembery Fruzsina 55, 57, 59, 60, 67–71
 Sidney, Henry 114
 Sidney, Mary 32
 Simon Melinda 95
 Siwfko, Matthias 70
 Skaricza Máté 56
 Soltész Zoltánné 39
 Stemler Ágnes 95
 Štěříková, Edita 73
 Stoll Béla 125
 Stromp László 73
 Suki Balázs 113
 Suki László 14
- Szabó Ágnes 95
 Szabó András 32, 56, 59, 61
 Szabó András Péter 59
 Szabó György 35
 Szabó Gyula 32
 Szádeczky Lajos 35
 Szakmári Orsolya 56
 Szalay László 27
 Szárkándy Anna 35, 36, 37, 42

- Szárkándy Borbála 35, 37
 Szárkándy család 65
 Szárkándy Pál 35
 Szegedi Kis István 56
 Szegedi Lőrinc 56
 Szegedy-Maszák Mihály 32
 Székely Gábor 56
 Székesi P. Mihály 35
 Szekler Enikő 75
 Szenci Molnár Albert 14–16, 125, 126
 Szentmártoni Szabó Géza 60
 Szikszai Fabricius Balázs 55, 57–71
 Szinyei Gerzson 55
 Szőnyi Nagy István 28, 90
- Takáts Sándor 55, 109, 110, 113
 Tamariscus Strasensis, Stephanus 70
 Tamás Zsuzsanna 86
 Tegye Imre 119
 Teleki Sámuel 95
 Thököly család 33, 50, 52
 Thököly Erzsébet 47
 Thököly Imre 52, 81
 Thököly (I.) István 38, 39, 40, 41, 42, 47
 Thökölyné Dóczy Zsuzsanna *lásd* Dóczy Zsuzsanna
 Thököly Sebestyén 31, 32, 34, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 47, 52
 Timoni, Emmanuel 118
 Tormes, Lazarillo de 122
 Tóth Zsombor 7, 9–30, 90, 120
 Török Ferenc 60
- Újfalusi Kata 85, 86, 88–90
 Újlaki Ferenc 56
 Ungnád Kristóf 60
- Varga Imre 84, 91, 92
 Várkonyi Gábor 55
 Vásárhelyi Judit, P. 95, 125
 Vass Eszter 132
 Vegio, Maffeo 128
 Veres András 32
 Veres Ildikó 56
 Veress, Melchior 70
 Verók Attila 60
 Vives, Juan Luis 7, 119–134
 Vocht, Henry de 125
 Voltaire 113, 114
 Voragine, Jacobus de 77
- Wagner Károly (Carolus Wagner) 51, 52
 Wagstaffe, William 117
 Watson, Foster 125
 Wesselényi Ferenc 42
 Wesselényi Kata 7, 95–105
 Wicelius, Gregorius 122
 Willett, Jo 117
 Windisch Éva, V. 17, 39
 Wolfius Benešovský, Adam 73
 Wolny, Gregor 33
 Wortley Montagu, Edward 115
 Wortley Montagu, Mary 109, 113, 115–118
- Zahrádecková, Kateřina 76
 Zombory Géza 35
 Zoványi Jenő 73
 Zrínyi Miklós 109
 Zrínyi Péter 109
 Zvara Edina 60
 Zvonarics Imre (Emmericus Zvonarich) 70

A kötet szerzői

GESZTELYI HERMINA ÁGNES

Debreceni Egyetem, Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Kommunikáció,
Irodalom, Dráma Tanszék, egyetemi adjunktus

GYULAI ÉVA

Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, egyetemi docens

H. KAKUCSKA Mária

Ráday könyvtár, Ráday-Gyűjtemény, irodalomtörténész, ny. könyvtáros

HERNÁDY JUDIT

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
DigiPhil-munkatárs

MÓRÉ TÜNDE

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos munkatárs

PAPP INGRID

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos munkatárs

PETRŐCZI ÉVA

Károli Gáspár Református Egyetem, ny. egyetemi docens

TÓTH ZSOMBOR

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

